

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№4/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2022

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**

*Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты,
Астана, Қазақстан*

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**

*Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Астана, Қазақстан*

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрышжан Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазанфедералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

*Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz*

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 30.11.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі.

БТ. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курьшжан А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 30.11.2022ж. Формат 60*84 1\8 . Бум.
Типогр.Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor Daurenbekova L.N.

*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editor-in-Chief Alimbayev A.E.

*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect
Zhumbabayev Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail:
eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No.KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 30.11.2022 Format 60*84 1/8. Paper.

Printing house Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

©Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛБІЛІМІ-ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ӘБДІРӘСІЛОВ Е.Қ., ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н., ЖУНИСОВА Ж.Ә.	Құғын-сүргін (репрессия) тақырыбына қатысты терминдердің мазмұндық, құрылымдық ерекшеліктері.....	7
БЕГИМОВА Г.А., БАЙБОСЫН Ә.М.	Абай облысындағы түр-түс мәнді топонимдер.....	17
BISMILDINAD., KAMIEVA G.K., SANDYBAYEVA A.T.	History of television language research in kazakh linguistics.....	25
КЕНЖАЛИН Қ.К., БАЛТАБАЙ Д.Ә.	Кіріме сөздердің семантикалық сипаты («шежіре-и теракиме» еңбегі негізінде).....	37
СЕРКЕБАЕВА Г.Ы., БОРАНБАЕВ С.Р.	«Кодекс куманикус» қолжазбасындағы үстеулердің лексика-грамматикалық сипаты.....	47
ТАУБАЛДИЕВ М.Е., ҚҰЛМАНОВ С.	Тіркесті терминдерді аудару мәселелері (Қазақ тележурналистика саласының материалдары негізінде).....	55
ТҰЯҚБАЕВА Р.Р., АШЕНОВА А.Т., ТОЙБЕКОВА С.Р.	Қазақ тілін үйретуде фольклордың маңызы.....	71
ЧУЛАКОВА З.У., ЖУРАВЛЕВА Е.А.	Принципы и способы формирования имени бренда (на примере наименований казахстанских брендов алкогольной продукции).....	81

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

БАЙТАНАСОВА Қ.М., ҚАСЕН А.Т., СЕЙПУТАНОВА А.Қ.	Қазақ батырлық ертегілеріндегі «ғажайып туу» мотивінің қызметі.....	90
ЕРЛАНОВА А.Е.	Мәшһүр Жүсіптің ағартушылық бағыттағы өлеңдерінің поэтикасы.....	102
ЕРСАИНОВА А.Б.	Сәбит Мұқановтың әдеби – ғылыми шығармашылығы.....	110
ЖАМАНКОЗОВА А.Т., ЗАГАТОВА С.Б., ТУСУПБЕКОВА М.Ж.	Эмоциональная рефлексия как опыт эстетического анализа в романе А.Нурманова «Гибель кулана».....	118
ЖАНБЕРШИЕВА Ұ.Н., ОРАЛОВА Г.С.,	Сыр еліндегі киелі нысандар жайлы аңыздар.....	126
ЗНАКУЛАҮЕВ А.М., ТАКИРОВ С.У., СОҮЛЕМЕЗ О.	Historical discourse and allusion.....	134
ЖЕТІБАЙ Р.Қ.,	Ж. Нәжімеденов прозасындағы психологизм көрінісі	147

КЕНБАЕВА А.З., ПАНГЕРЕЕВ А.Ш., МАМБЕТОВА Г.Ж.	Функции топонимов в эпосе «Едиге» (на материале казахской, каракалпакской и татарской национальных версий).....	155
КУРМАНГАЛИЕВА Г.Т., КАРТАЕВА А.М.	Абайтану ғылымының қалыптасу тарихы.....	166
KRUGLIK J., KOBZHASSAROVA S.T., ZHUMSAKBAYEV A.T.	The principle of historicism in the works of A. Kekilbayev.....	173
SARSEMBAYEVA S., AITUGANOVA S.Sh	Poetics of the literary simulacrum.....	180

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА
ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF
TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

ЖОРОКПАЕВА М.Д., ОРАЛБЕКОВА. А.А., ШАДИЕВА. Н.Х.	Медициналық жоо-да қазақ шетел студенттерін оқытудағы оқытушының кәсіби-педагогикалық қызметінің ерекшелігі.....	187
--	--	-----

ҒАЛЫМ. ТҮЛҒА. ҚАЙРАТКЕР

ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н.	Амангелді Құсайынұлының білім берудің ұлттық моделін қалыптастырудағы ұстанымы.....	198
-------------------	--	-----

Е.Қ. ӘБДІРӘСІЛОВ¹

Л.Н. ДӘУРЕНБЕКОВА²

Ж.Ә. ЖУНИСОВА³

ҚР Парламенті Сенатының Аппараты, Астана, Қазақстан¹

Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан³

(e-mail: abderbol@mail.ru¹, daurenbekova.laura@mail.ru², jadira-73@mail.ru³)

ҚУҒЫН-СҮРГІН (РЕПРЕССИЯ) ТАҚЫРЫБЫНА ҚАТЫСТЫ ТЕРМИНДЕРДІҢ МАЗМҰНДЫҚ, ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Қазақ терминдері жаңа тақырыптармен, салалармен толыға түсуде. Соның бірі – қуғын-сүргін тақырыбына қатысты терминдер. Бұл тарихи тұрғыдан бұрынғы уақыттардан қарастырылып, көтеріліп, түрлі ғылым салалары тарапынан жазылып жүргенімен, оның терминдері, ұғымдары терминологиялық, терминографиялық, терминжасамдық тұрғыдан зерделеніп, қарастырылмаған. Қуғын-сүргін тақырыбының сөздері мен ұғымдарын, терминдерін қайта қарау, олардың анықтамасын жасау, терминдерін қазақ тілінде қалыптастыру қуғын-сүргін тақырыбының өзін де жаңа қырынан қарастырып, ақтау сипатындағы, тарихи баға беру сипатындағы мәселелердің де негізге алынуына мүмкіндік береді. Тақырыпты мазмұны мен мағынасы жағынан топтастыру қуғын-сүргін терминдерін жүйелеп алуға жағдай туындатады.

Тақырыпқа қатысты терминдердің жасалу жолдары мен тәсілдерін айқындау – кезекті рет қазақ тілінің термин жасаудағы мүмкіндіктерін кеңейтіп, тілдік, терминологиялық әлеуетін айқындай түсті.

Түйін сөздер: терминология, қуғын-сүргін ұғымдарын жүйелеу, терминжасам тәсілдері, тілдік мүмкіндік, аударма.

Кіріспе. Салалық деңгейде болмаса да, тақырыптық ауқымды көтеріліп жүрген маңызды мәселелердің бірі – қуғын-сүргін (репрессия) тақырыбы [1]. Қуғын-сүргін мәселесі филологиялық деңгейде ғана емес, тарих, саясаттану, әлеуметтік зерттеулер, экономика тарихы, т.б. салалар тұрғысынан маңызды.

Тарих қуғын-сүргіндердің әркілі түрін бастан кешірді. Тақырыптың өзекті болуы да осы себептерге байланысты. Түрлі тарих кезеңдеріндегі саяси жүйелер мен осы жүйелердің шеңберінде жүргізілген саясат, орындаушы құрылымдар, мемлекеттің басшылары ұстанған ұстанымдар мен іске асырылған саяси шешімдер қуғын-сүргіннің түрлі сипатта көрініс табуына алып келді. Осы мәселелермен байланысты мәселелердің барлығы қуғын-сүргін тақырыбындағы ұғымдардың жиынтығын қалыптастырып, әдебиеттер мен зерттеу еңбектерде, ақпараттық басылымдарда, оқулықтар мен оқу құралдарында, ғылыми, публицистикалық мақалаларда көрініс таба бастады.

Қуғын-сүргін тақырыбына түрлі баға беріліп келді. Осыған байланысты қазіргі уақытта қуғын-сүргін терминдері мен ұғымдарын арнайы қарастыру, олардың анықтамасын қайта қарау, сол арқылы қуғын-сүргін тәсілдеріне, оның себептері мен түрлеріне, мақсатына, ұғымдық санаттардың маңызына қайта баға беру қажеттілігі туындап отыр. Бір сөзбен қуғын-сүргін тақырыбы жаңа кезеңнің көзқарастары тұрғысынан бағаланып, саяси ықпалсыз жаңа сипатта қарастыруды қажет етеді. Бұл бағыттағы жұмыстар – қуғын-сүргін

тақырыбына берілетін жаңа деңгейге көтеруге, саяси баға беруді кешенді түрде қарастыруға, бұл тақырыптың ауқымын, ұғымдары мен түсініктерін жан-жақты ашып көрсетуге, тың деректермен толықтыруға мүмкіндік бермек.

Ұғымдардың анықтамасын қарастыру – тарих, саясаттану ғылымдарымен қатар тіл білімінің, терминтанудың да мәселесі [2, 133]. Тақырыпқа қатысты терминдер мен ұғымдар ашып көрсетілуі, тақырыпқа қатысты әрбір мәселе өзінің бағасын алуы үшін маңызды, қажетті лингвистикалық, терминологиялық құрал – ұғымның анықтамасын, дефинициясын жасау. Дефиниция жинақы болумен қатар, ұғымға қатысты ақпаратты, оның белгілерін, мәліметтері мен деректерін жан-жақты қымтап қамтуы тиісті.

Сонымен бірге қуғын-сүргін терминдері осы жұмыстардың негізі ретінде мазмұндық жағынан топтастырып қарастырып, семантикалық жүйелеуді, екінші жағынан терминдер мен ұғымдардың жасалу жолдары, құрылымдық ерекшеліктері тұрғысынан зерделеуді қажет етеді. Себебі қалыптасқан ұғымдар жаңа қырынан қаралатындықтан, олардың тұлғалық құрылымы да өзгеріп жасалатын жағдайлар кездеседі. Соған сәйкес терминдердің жасалу жолдары да өзіндік ерекшеліктерге ие болады деген сөз. Бұл бағыттағы зерттеулер бағыты ұғымдарды тарихи түсінік тұрғысынан қарастырумен қатар терминологиялық, терминографиялық, терминжасамдық аспектілерден талдауды қажет етеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Қуғын-сүргін (репрессия) тақырыбына қатысты терминдер мен ұғымдарды қарастыруда, олардың аудармасын жүзеге асырып, сөздік мақалаларын қамтамасыз етуде тарих ғылымындағы көзқарастардың жаңа тарихи, саяси бағалармен, саяси ықпалсыз, тәуелсіз көзқарастармен ұштастырыла берілуі негізге алынды. Бұл бағытта жасалған жаңа терминдердің, оған берілетін бағаның дефиницияда қамтылуына басымдық берілді. Жасалған терминдердің, ұғымдардың жасалу жолдарына, терминжасамдық тәсілдеріне құрылымдық талдау жасалды. Аса өзекті болып отырған қуғын-сүргін тақырыбының мазмұны жағынан мағыналық топтарға жүйеленуі де қызығушылық тудырады. Бұл қуғын-сүргін тақырыбына қатысы мәселелерді топтастырып қарастыруға мүмкіндік береді.

Қуғын-сүргін тақырыбына қатысты терминдердің мазмұндық, құрылымдық ерекшеліктерін ашуда жинақтау, талдау, пікірлер мен тұжырымдарды салыстыра қарастыру, топтау, жүйелеу, жинақтау әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Қуғын-сүргін тақырыбына қатысты терминдер мен ұғымдар осы тақырыпқа топтасатын, онымен байланысты ұғымдар болып саналады. Оларды іштей ғана мазмұндық бөліктерге топтастырып қарастыруға болады. Атап айтқанда, қуғын-сүргіннің орын алуына ықпал еткен құбылыстар, қуғын-сүргінді іске асыру барысында қолданылған, іске асқан әрекеттер, қуғын-сүргіннің орын алуымен байланысты ономастикалық атаулар, қуғын-сүргінді іске асырған саяси жүйенің атқарушы құрылымдарының атауы, қуғынды-сүргін жасауға қолданылған тәсілдер, айыптаулардың түрлері, қуғын-сүргінге себеп болған ағымдар мен үрдістер, олардың ерекшеліктері.

Әрбір мағыналық топтарға жататын терминдерден мысал көрсетіп, нақтылай түсуге болады. Қуғын-сүргіннің орын алуына ықпал еткен құбылыстар: *«бесік жыры» идеологиясы, әскери коммунизм, ашаршылық, байлар мен кулактардан арылту, Вайнштейн синдромы, заңсыздық, казармалық коммунизм (казармалық социализм), көтеріліс, күштеп ұжымдастыру, панисламизм, революцияға қарсы қылмыстар, советтендіру (кеңестендіру), социалистік заңдылық, Сталинизм, үлкен лаң/террор, эмиссарлар институты, т.б.*

Бұл ретте, терминдердің, ұғымдардың дефинициялары қазіргі тарихтағы, ақтау саясаты тұрғысынан алынған түсініктегі ұстанымдарды басшылыққа алынып берілгенін

мысалдармен келтіруге болады. Мұндағы басты мақсат – ақтап қана қоймай, тарихи тұрғыдан болған оқиғалар мен ұғымдардың шынайы анықтамасы мен деректерін беру. Мысалы:

«Бесік жыры» идеологиясы – метафоралық тіркес. Совет өкіметінің халықты болашақта социалистік, сонан соң коммунистік қоғамда баршылықта, еркін өмір сүретін боласың деп алдарқату саясатын А. Байтұрсынұлы сәбиге арналған бесік жырына ұқсатты.

Ашаршылық – ұжымдастыру және мүлкін жаппай тәркілеудің нәтижесінде миллиондаған адам құрбандарына әкеліп соққан 1932-1933 жылдары Қазақ КСР-ның бүкіл аумағын қамтыған жаппай ашаршылық.

Вайнштейн синдромы – қазақ қоғамына жасанды түрде таптық сана, таптық түсінік енгізу арқылы тапаралық қарсылық, күрес тудыру әрекеті. Қазақ қоғамында бұл идеяны практикалық арнаға салу ісінде республикада үкімет төрағасының 1922 (наурыз) – 1923 (қыркүйек) жылдары орынбасары қызметінде жүріп ерекше белсенділік танытқан А.И. Вайнштейн болды. Ф. Голощекин жүргізген советтендіру шарасының да өзекті жібі осы тап күресін қоздыру арқылы қоғамда революциялық аласапыран жасау еді. Большевиктер партиясының бұл ортақ ұстанымын оның сыншылары қоғамдағы әлеуметтік қиыншылықтарды пайдаланып, оны арандап қалу жолына салу әрекеті деп бағалады.

Заңсыздық – қуғын-сүргін жағдайында жасалатын әрекет, заңға қайшы келетін жайт, заңмен сәйкеспеушілік.

Казармалық коммунизм (казармалық социализм) – «революциялық жетекшілердің» бірқатарының деспотизмімен, адамға жоғары биліктің еркін орындаудың соқыр құралы ретіндегі көзқарасымен сипатталатын коммунистік жүйені білдіретін термин.

Күштеп ұжымдастыру – КСРО-да 1928 жыл мен 1937 жыл аралығында жүргізілген жеке-дара шаруа қожалықтарын ұжымдық (колхоздар мен совхоздар) шаруашылықтарға біріктіру саясаты.

Қуғын-сүргінді іске асыру барысында қолданылған, іске асқан әрекеттер: *байлар мен кулактардан арылту, гуманитарлық апат, жер аударылу, қарсылық, тап ретінде жою, экспроприация (от лат. expropriatio – меншіктен айыру)*– мүлікті мәжбүрлеп иеліктен шығару, *этникалық тазарту, т.б.* Анықтамаларынан мысал келтірсек:

Гуманитарлық апат – әлеуметтік-экономикалық деңгейінің нашарлауына, халықтың басым көпшілігінің өліміне немесе жарақаттануына әкелетін әлеуметтік сипаттағы қолайсыз оқиға.

Жер аударылу – белгілі бір жерде тұрып жатқан сотталған адамды міндетті түрде қоныс аударушы ретінде қоныстандыра отырып, тұрақты немесе уақытша тұрғылықты жерінен, әдетте, үкімде көрсетілген мерзімге елдің, мемлекеттің шегіндегі шалғай өңірге, шетке алыстататын қылмыстық жазаның түрі.

Қарсылық – саяси ахуалды саяси бағдар мен режимді толықтай ауыстыруға дейін өзгертуді мақсат ететін, мемлекеттік билік өкілдеріне бағытталған іс-әрекет.

Тап ретінде жою – кеңес өкіметінің ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру барысында меншік иелерін, ауқатты шаруалардың қожалықтарын күшпен жою нәтижесінде байлар мен кулактарды тап ретінде жоюға әкелді.

Қылмыстық жазаның бұл түрі революцияға дейінгі Кеңес мемлекетінің заңнамасында, сондай-ақ шет мемлекеттердің заңнамасында негізгі немесе қосымша жаза ретінде қарастырылған.

Экспроприация (от лат. expropriatio – меншіктен айыру) – мүлікті мәжбүрлеп иеліктен шығару. Кеңес өкіметінің алғашқы онжылдығы жаппай экспроприация жылдары болды, алайда қарапайым адамдар бұдан ештеңеге де қол жеткізген жоқ. Бәрі

Кеңес мемлекеті мен оның шенеуніктерінің қолында болды. Кейінірек, мемлекеттік сектор үстемдік ете бастаған кезде, экспроприация қылмыстық заңда тәркілеу (кәмпіскелеу) түрінде сақталды.

Қуғын-сүргіннің орын алуымен байланысты ономастикалық атаулар: *Жилая коса, Айбас көтерілісі, Бегайдар, Красный Яр, Қаңбақты, Қаракөл, Мұқаш бейіті, Тайсойған, т.б.* Олардың кейбіріне берілген дефинициялардан мысалдар келтіруге, сол арқылы бұл ономастикалық атауларға қатысты деректерді ұсынуға болады.

Жилая коса – Жылыой ауданындағы бұрынғы жер атауы. 30-шы жылдардағы Халық қозғалысы орталығы.

Айбас көтерілісі – 1931 жылы наурыз айында кеңес үкіметінің ет дайындау науқанына қарсы шыққан ауыл. 1930 жылы кеңес үкіметінің жергілікті билігі Айбас ауылына 666 бас ірі қара, 300 бас түйе, 560 бас қой есебінде салық салған. Көтеріліс 1932 жылы наурызда толық талқандалып, қатысушылар қатал жазаланады. Айбас ауылы 30-жылдары Орал облысы Гурьев ауданы құрамында болған. Қазір Атырау облысы, Исатай ауданы, Тұщықұдық ауылдық округі құрамында.

Бегайдар – Жазалаудан қашқан халық паналаған жер. Исатай ауданы Нарын құмының бір бөлігі. Исатай ауданының солтүстік-шығыс шекарасында, Тұщықұдық селолық округінің аумағында орналасқан. Шөбі шүйгін, жерасты суы тұщы, қойнауы аң-құсқа бай. 1930-жылдары Бегайдар ауылдық кеңесі құрылып, онда ұжымдастыру ісі белсене қолға алынды. Мал өсірудің жайлы мекені, 1957-97 ж. Чапаев атындағы кеңшардың жазғы жайлауы болды.

Красный Яр – Астрахан облысындағы аудан. 1930 жылдары Гурьевтен қашқан халық қозғалысы өкілдерінің паналаған жері.

Қаңбақты – ауыл, Махамбет ауданы. Бұрынғы ауылдық кеңес атымен аталады. Нарын құмымен шектесе Таңдай селосынан 50-60 шақырым жерде орналасқан. Халық қозғалысы орталығы.

Қуғын-сүргінді іске асырған саяси жүйенің атқарушы құрылымдарының атауы: *айрықша кеңес, Біріккен мемлекеттік саяси басқарма, ВЧК (Контрреволюция және саботажға қарсы күрес жөніндегі бүкілресейлік төтенше комиссия), Еңбекпен түзеу колонияларының бөлімі (ЕТКБ), Түзету-Еңбек колониясы (ТЕК), Түзету-еңбек лагері (ЕТЛ), жалпы қамау орындары (ЖҚО), Жеке лагерьлік пункт (ЖЛП), Еңбекпен түзету лагерлері мен колонияларының бас басқармасы (ГУЛАГ), Лагерлердің бас басқармасы (ЛабБ/ГУЛАГ), Округтық сот (Окрсот), Степлаг (Дала лагері), Халық комиссарлар кеңесі (қысқ. сөз: Халком, ХКК), АЛЖИР – «Отанын сатқандар» әйелдерінің Ақмола лагері, концлагерь, соттан тыс органдар, ПХК (Ішкі Істер Халық Комиссариаты), т.б.* Кейбір анықтамаларынан мысал келтірсек:

Айрықша кеңес (АК) – 1934 жыл мен 1953 жыл аралығында Сталиннің басшылығымен жұмыс істеген, қоғамға қауіпті деп танылған адамдарды соттан тыс жер аударуға, еңбекпен түзеу лагеріне қамауға және КСРО шекарасынан тыс жер аударуға құқық берілген, КСРО ПХК жанындағы, кейін КСРО Мемлекеттік қауіпсіздік министрілігінің жанындағы әскери қуғын-сүргін органы.

Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (БМСБ) – 1922 жылғы 6 ақпанда құрылған КСРО мемлекеттік қауіпсіздігінің арнайы органы, ол сондай-ақ автономды республикалар мен облыстардың Орталық атқарушы комитеттері жанындағы саяси бөлімшелерге бақылау жасады.

Еңбекпен түзеу мекемелері (ЕТМ) – КСРО-да болған, еңбекпен түзеу лагерлері және т.б. тұратын түзеу мекемелер жүйесі [3].

ВЧК (Контрреволюция және саботажға қарсы күрес жөніндегі бүкілресейлік төтенше комиссия) – РСФСР мемлекеттік қауіпсіздігін қорғау жөніндегі ведомство

атауы, «бүкіл ел аумағында контрреволюциямен күрестің жетекші органы», «пролетариат диктатурасы» институттарының бірі, қызыл террорды – жазалау шараларының кешенін жүзеге асырудың негізгі құралы.

Қуғынды-сүргін жасауға қолданылған тәсілдер, жазалаулар: *ауыр физикалық еңбек, ашаршылық, бейбайдану/байсыздану, депортация (лат. deportatio), жазалау психиатриясы, жер аударылу, көшіріп жіберу (жер аудару), қуып шығу, аса ауыр қылмыстар, бай шаруашылықтарын тәркілеу (кәмпіскелеу), Ішкі Істер Халық Комиссариатының Ұлттық операциялары (ІХК), т.б.* Кейбір анықтамаларынан мысал келтірсек:

Ауыр физикалық еңбек – тұтқындарды жазалау шарасы, ол негізінен ГУЛАГ лагерлері мен колонияларында қолданылды. Негізінен ауыр физикалық еңбекке негізделген ГУЛАГ-тың өндірістік саласы техникалық прогресті жоққа шығарды. Ел өнімділігінің кез-келген мәселелерін ГУЛАГ-тардағы физикалық еңбекті арттыруымен шешуге тырысты [4].

Депортация (лат. deportatio) – Сталиндік кезеңде халықты туған елді мекенінен қуу.

Көшіріп жіберу (Жер аудару) – 1) шетелдіктерді ұлттық қауіпсіздік мүддесіне орай әкімшілік жолмен елден шығару; 2) сотталған адамды тұрғын орнынан мемлекеттің белгілі бір жерінде тұруға тыйым салып кетіру; 3) ұнамсыз, сезікті адамдарды ел ішінен қуып шығу; 4) дипломатиялық қызметкерлерді *persona non grata* деп жариялап, елден қуып жіберу.

Бай шаруашылықтарын тәркілеу (кәмпіскелеу) – 1928 жылы тамызда Орталық сайлау комиссиясы мен ҚазССР Халық Комиссарлары Кеңесінің отырысында «бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы» қаулы қабылданды [5].

Ішкі Істер Халық Комиссариатының Ұлттық операциялары (ІХК) – 1937-1938 жылдардағы Үлкен Террор кезеңінде ІХК органдары жүргізген және негізінен КСРО үшін шетел ұлттарының (поляктар, немістер, латыштар, литвалықтар, эстондар, финдер, гректер, румындар, болгарлар, қытайлар, ирандықтар, ауғандықтар және басқалар) адамдарына қарсы бағытталған жаппай қуғын-сүргін науқандарының сериясы [6].

Айыптаулардың түрлері: *басқару тәртібіне қарсы қылмыс, басқаша ой, рулық басқару, революцияға қарсы (контрреволюциялық), халық жауы, Отанын Сатқандардың Отбасы Мүшесі (ЧСИР – Член Семьи Изменника Родины), тыңшы (шпион), т.б.* Кейбір анықтамаларынан мысал келтірсек:

Басқару тәртібіне қарсы қылмыс – лауазымды тұлғаларға қарсы немесе олардың талаптарын орындамау салдарынан мемлекеттік басқару органдары қызметінің белгіленген тәртібіне қол сұғуға және жеке тұлғаның, ұйымдардың, мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне зиян келтіретін не зиян келтіруге қауіпін тудыратын қасақана қоғамдық қауіпті іс-қимыл (әрекет немесе әрекетсіздік).

Революцияға қарсы (Контрреволюциялық) – революция көсемдерінің үстем билігін әлсірету мақсатында белгілі бір міндеттерді қасақана орындамауы немесе оларды қасақана абайсызда орындауы.

Қуғын-сүргінге себеп болған ағымдар мен үрдістер, олардың ерекшеліктері, атаулары: *артықшылығы бар таптардың тобы, басмашылық, большевикшілдік, демографиялық апат, диссиденттер, діни қоғам өкілдері (діни қызметкерлер, дінөкілдері), рулық топтар, Түркістан легионының діни өкілдері, ұлыдержавалық шовинизм, Алаш автономиясы, Алаш идеясы, Алаш қозғалысы, Алаш партиясы, Алаш ісі, бандитизм, көпестер, т.б.* Кейбір дефинициялардың берілуінен мысал келтірсек:

Артықшылығы бар таптардың тобы – экономиканы дамытуда елеулі үлесі бар,

кәсіпкерлік мәселелерді шешу үшін артықшылықтар берілген, заңмен бекітілген мұрагерлік құқықтары мен міндеттері бар, феодализмнің таптық қатынастарының негізінде түпкілікті қалыптасқан әлеуметтік топ. Совет өкіметі олардың дүние-мүлкін ортақ мүлікке тартып алу үшін бұл артықшылықты теріс түсінікте көрсетті.

Алаш ісі – 1928 жылдан бастап алаш қозғалысына қатысқандарды, яғни «Алаш» партиясы мен Алашорда үкіметіне мүше болған және оларды жақтағандарды Кеңес үкіметінің жаппай тұтқындап, тергеп, сот үкімімен 1930-32 жылдардағы түрмелер мен концлагерлерге қамауы.

Қуғын сүргінге қарсы күресуші құрылымдар: *азат ету қозғалысы, т.б.* Мысалы: *Азат ету қозғалысы* – қандай да бір елде шет мемлекеттің саяси және экономикалық озбырлығына қарсы, ұлттық-колониялық езгіні жоюға немесе ұлттық теңдікке қол жеткізуге бағытталған жалпыхалықтық жаппай қозғалыс.

Қуғын сүргінмен күресудегі әрекеттер: *ақтау, бандалық аттаныс, бандалық құралымдар, т.б.* Мысалы:

Ақтау (кейінгі лат. rehabilitatio – «қалпына келтіру») – қылмыстық жауаптылыққа, бас бостандығынан айыруға заңсыз тартылуға, күнәсіз адамдардың сотталуына, медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларының заңсыз қолданылуына, сондай-ақ болашақта құқықтық қабілетін қайта қалпына келтіруге байланысты айрылған құқықтары мен құқықтық шектеулерін қайтару және оған келтірілген зиянның орнын толтыру.

Бандалық құралымдар – 1) өзінің табиғи және басқа құқықтарын қорғау мақсатымен халық көтерілісі мен наразылықтарына қатысқандарды қуғындау үшін большевиктік-сталиндік режим қолданған термин; 2) мәжбүрлі босқындарды сүйемелдейтін қарулы топқа қатысушыларға большевиктік-сталиндік режим тарапынан қойылған атау.

Қуғын-сүргін саясатымен байланысты, оның салдарымен байланысты жалпы ұғымдар: *арнайы қоныс аударушылар, арнайы қоныстанушылар, бай (богач), басқашаой, бандылар қозғалысы, боса көшкен бандалар, босқындар, босқыншылық, босып көшушілер, бүлікшілер, диктатор, жаппай босып қоныс аударушылар, жартылай феодал, кулактардан арылту санаттары, көтерілісшілер, қасірет, мемлекеттік социализм, панасыздық, тоталитарлық режим, үрей (қорқыныш), антидемократия, ассимиляция, атқамінер, аш босқындар, құқығынан айырылғандар, халықтың көшіп кетуі, т.б.* Мұнда да кейбір сөздік-мақалалардың толтырылуынан өзгешелікті байқауға болады. Мысалы:

Бандылар қозғалысы – әлеуметтік, ұлттық мүдделерді қорғау мақсатында ашық түрде қарулы шабуыл жасаушылар; «жартылай қарақшылық» (бандалық) тірлік кешіп, шалғай жерлерге босып көшушілер.

Тоталитарлық режим – бұл қоғам мен адам өмірінің барлық салаларын мемлекеттің жан-жақты (толық) бақылауына негізделген мемлекеттік билік жүйесі. 1930-1938 жылдары Қазақстанда тоталитарлық режимнің жаппай қуғын-сүргін, Карлаг (ерекше режимдегі Қарағанды лагері), Дальний, Степной, әсіресе «Отанын сатқандардың» әйелдері мен отбасы мүшелері үшін – «АЛЖИР» Ақмола лагері сияқты алып шоғырлану лагерьлерінің құрылу кезеңі болды. 30-40 жылдары әлеуметтік, содан кейін ұлттық белгілері бойынша адамдарды күштеп көшіру (депортациялау) үдей түсті. Жалпы алғанда, 30-50 жылдары Қазақстанға ГУЛАГ тұтқындарын есептемегенде, 1560 мың адам көшірілді. Шамамен 1920 жылдан 1953 жылға дейін 110 мың адам саяси қуғын-сүргінге ұшырады (бүгінгі күні олардың 96 мыңға жуығы ақталды). Қазақстанның барлық халықтары – 80-нен астам ұлт өкілдері Сталиндік қуғын-сүргіннің құрбандарына айналды [7].

Алаш Орданың бұрынғы қайраткерлері: Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов,

Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Халел мен Жаһанша Досмұхамедовтер «буржуазиялық ұлтшылдар» деп аталатын ұлттық интеллигенцияның қаймағы іс жүзінде жойылды. Барлығы 4297 адам қуғын-сүргінге ұшырады, оның ішінде 2062 адам атылды. Жоғарыда айтылғандардан басқа, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлері – Тұрар Рысқұлов, Ораз Жандосов, Смағұл Сәдуақасов, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин және басқалары жойылды.

Осылайша, 20-30-шы жылдардың соңында өлкелердегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, мәдениет, ғылым және білім саласындағы жетістіктер, Қазақстанға одақтық республика мәртебесінің берілуі тоталитарлық режимнің қатаң бақылауымен өтті, бұл КСРО құрамында Қазақстанның одан әрі даму бағдарын алдын ала анықтап берді.

Бұл тұста, берілген анықтамалардың жаңаша сипатын, қай-қайсысынынан да жаңа кезең тұрғысынан берілген бағаны, тарихи шындықтың көрсетілгенін, өзіндік ерекшелікті байқауға болады. Айталық, бандылар қозғалысы тек «қарашылық» ретінде қаралмайды, керісінше олар өз ауылын, өз мүддесін қорғау үшін қарақшылыққа барғандар ретінде қарастырылады.

Сондай-ақ, бұл тақырыпқа қатысты терминдер мен сөздердің жасалу жолдарынан терминжасамдық тәсілдердің барынша белсенді қолданыс тапқанын байқау қиын емес. Мысалы: *басқашаой, Алаш ісі, босқынышылық, босып көшу, т.б.* Қазақ тілінің термин жасаудағы мүмкіндіктері кең болғандықтан [8, 238-583], оның барлығы да қуғын-сүргін тақырыбына қатысты терминдердің жасалуында қолданылған.

Нәтижелер. Мақалада қамтылған терминдерді талдау, сөздік мақалаларын қарастыру барысында 130-дан астам терминдік бірліктердің дефинициялық анықтамаларымен жұмыс жүргізіліп, талдау жасалды. Нәтижесінде, терминдік бірліктердің атауындағы терминжасамдық тәсілдер нақты мысалдар түрінде дәйекке келтірілді. Қуғын-сүргін терминдері мағыналық-мазмұндық жағынан жүйелік топтарға жіктеліп қарастырылды.

Қуғын-сүргін тақырыбына қатысты терминдер мен сөздер терминжасамның морфологиялық, синтаксистік, семантикалық, аралас тәсілдерін қолдана отырып жасалған.

Қорытынды. Қуғын-сүргін тақырыбына қатысты терминдердің ауқымы кең. Олар тарихи кезеңдерге тән ұғымдар мен атауларды, ұйымдардың, саяси жүйенің ерекшеліктеріне қатысты атауларды, қуғын-сүргінге ықпал еткен себептерді, айыптау түрлерін, қуғын-сүргін актілері орындалған, онымен байланысты оқиғалар болған ономастикалық атауларды, қуғын-сүргінді жүзеге асырған, оның болуына ықпал еткен құрылымдарды, ұйымдарды, құбылыстарды, жазалау барысында қолданылған тәсілдерді, осыған байланысты қалыптасқан жалпы ұғымдарды, ғылыми берілген бағаларды жан-жақты қамтиды. Тақырыпқа қатысты терминдердің мазмұндық жағынан топтастырылуы да осы мәселелермен байланысты.

Ал қуғын-сүргін терминжасамдық жүйесі мен ерекшеліктері қазақ тілінің термин жасаудағы мүмкіндіктері мен әлеуетінің бар екенін кезекті рет айқындап берді. Жалпы түркі тілдерінің әр салада термин жасаудағы мүмкіндіктері бар десек [9], оның ішінде қазақ тілінің де осы тақырыпқа қатысты терминдерді жасаудағы айқындала түсіп отыр. Оның үстіне, терминтану тәуелсіздік жылдарының терминжасамдық сұранысын, ерекшелігін қамтыды [10, 57-61]. Қазақ тілінің қуғын-сүргін тақырыбындағы терминдері де осы ерекшелікке ие.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтынан бағдарламалық нысаналы қаржыландырылатын «XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және оңалту процестері; бірыңғай деректер базасын құру» жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Саяси қуғын-сүргінге байланысты терминдер сөздігі жасалады / <https://egemen.kz/article/287981-sayasi-qughyn-surginge-baylanysty-terminder-sozdigi-dgasalady>
2. Қалиұлы Б. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2018. – 296 б.
3. Система исполнительно-трудовых лагерей в СССР, 1923-1960 г. Справочник. Общество «Мемориал», ГАРФ. Состав. М.Б. Смирнов. Под ред Н.Г. Охотина, А.Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1998. – 600 с.
4. История сталинского ГУлага. Конец 1920-х - первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7 томах. Том 1. Массовые репрессии в СССР. Отв. ред. Н. Верт, С. В. Мироненко; отв. составитель И. А. Зюзина. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 728 с.
5. Антон Иванов. Советская конфискация / https://zakon.ru/blog/2019/7/18/sovetskaya_konfiskaciya.
6. Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет. Декрет об учреждении Совета Народных Комиссаров, утв. 27 октября 1917 года. – Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті. Халық Комиссарлар кеңесін құру туралы 1917 жылғы 27 қазанда бекітілген декрет.
7. Музей истории ГУЛАГа // <https://gmig.bm.digital/ontology/335645395067625472/ispravitelno-trudovoj-lager-itl>
8. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік библиография. – Алматы: «Сардар», 2014. – 928+16 жапсырма бет.
9. Robert J. Gallaher. On modern terminology in the turkic languages of the U.S.S.R. // <https://www.jstor.org/stable/41927331>
10. Садыгова С.А. Специфические особенности образования терминологии в годы независимости // Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ терминологиясы: ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Астана: 2014. – 57-61 бб.

Е.Қ. АБДРАСИЛОВ

Аппарат Сената Парламента РК, Астана, Қазақстан

Л.Н. ДАУРЕНБЕКОВА

Евразийский гуманитарный институт, Астана, Қазақстан

Ж.А. ЖУНИСОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Қазақстан

СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ РЕПРЕССИВНОЙ ТЕМАТИКИ

Аннотация. Термины в казахском языке имеют самое разнообразное тематическое и отраслевое многообразие. В статье изучаются термины, которые встречаются при изучении репрессивной политики. Тема репрессий неоднократно рассматривалась и поднималась в различных областях наук, но термины и понятия данного явления не анализировались с лингвистической, терминологической, терминографической точек зрения. Пересмотр новых слов и понятий, терминов, относящихся к репрессиям, составление их определений, формирование глоссария на казахском языке позволит рассмотреть тему репрессий под новым углом зрения. Группировка темы по содержанию и значению создает условия для систематизации терминов любой науки.

Определение способов создания терминов расширяют возможности казахского языка в терминообразовании, выявляют языковой и терминологический потенциал.

Ключевые слова: терминология, систематизация репрессий, способы терминообразования, языковая возможность.

Y.K. ABDRASSILOV

Office of the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

L.N. DAURENBEKOVA

Eurasian Humanitarian Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan

Zh.A. ZHUNISSOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

SUBSTANTIVE, STRUCTURAL FEATURES OF TERMS RELATED TO THE TOPIC OF REPRESSION (REPRESSION)

Abstract. Kazakh terms are filled with new topics, industries. One of them is terms related to the topic of repression. Although it has historically been considered and raised from earlier times and written by various fields of science, its terms and concepts have been studied and not considered from a terminological, terminographic, terminological point of view. The revision of words and concepts, terms of the topic of repression, the compilation of their definitions, the formation of terms in the Kazakh language will allow us to consider the topic of repression itself from a new angle, to substantiate issues of an exculpatory nature, historical evaluative nature. Grouping the topic by content and meaning creates conditions for systematization of the terms of repression.

Determination of ways and means of creating terms related to the topic-once again expanded the possibilities of the Kazakh language in term formation, revealed the linguistic, terminological potential.

Keywords: terminology, systematization of the concepts of repression, methods of term formation, language possibility.

References

1. Sayasi qurın syrginge bailanisti terminder sözdigi jasaladi / <https://egemen.kz/article/287981-sayasi-qughyn-surginge-baylanysty-terminder-sozdigi-dgasalady>
2. Qaliuly B. Qazaq til biliminin мәселеleri. – Almatı, 2018. – 296 b.
3. Sistema ispolnitelno_trudovih lagerei v SSSR, 1923-1960 g. Spravochnik. Obschestvo «Memorial», GARF. Sostav. M.B. Smirnov. Pod red N.G. Ohotina, A.B. Roginskogo. – M., Zvenya, 1998. – 600 s.
4. Istoriya stalinskogo Gulaga. Konec 1920_h. pervaya polovina 1950_h. godov. Sobranie dokumentov v 7 tomah. Tom 1. Massovie repressii v SSSR. Otv. red. N. Vert, S.V. Mironenko; otv. sostavitel I. A. Zyuzina. – M. Rossiiskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPEN), 2004. – 728 s.
5. Anton Ivanov. Sovetskaya konfiskaciya / https://zakon.ru/blog/2019/7/18/sovetskaya_konfiskaciya.
6. Vserossiiskii Centralnii Ispolnitel'nii Komitet. Dekret ob uchrejenii Soveta Narodnih Komissarov, utv. 27 oktyabrya 1917 goda. – Bykilreseilik Ortalıq Atqaru Komiteti. Halıq Komissarlar kenesin ru turalı 1917 jilgi 27 qazanda bekitilgen dekret.
7. Muzei istorii GULAGa // <https://gmig.bm.digital/ontology/335645395067625472/ispravitelno-trudovoj-lager-itl>
8. Qurmanbaiuly Sh. Qazaq terminologiyasi: zertteuler_ oqulyq_ sözdik bibliografiya. – Almatı, «Sardar», 2014. – 928+16 japsirma bet.
9. Robert J. Gallaher. On modern terminology in the turkic languages of the U.S.S.R. // <https://www.jstor.org/stable/41927331>
10. Sadigova S.A. Specificheskie osobennosti obrazovaniya terminologii v godi nezavisimosti // Tәuelsizdik kezenindegi qazaq terminologiyasi, gilimi-praktikalıyq konferenciyanin materialdari. – Astana, 2014. – 57-61 bb.

Авторлар туралы мәлімет:

Әбдірәсілов Ербол Құралбайұлы – Қазақстан Республикасы Парламенті Сенаты Аппараты Редакциялық-баспа бөлімі меңгерушісінің орынбасары, филология ғылымдарының докторы, доцент, Астана, Қазақстан.

Абдрасилов Ербол Қуралбаевич – заместитель заведующего Редакционно-издательского отдела Аппарата Сената Парламента Республики Казахстан, доктор филологических наук, доцент, Астана, Казахстан.

Abdrassilov Yerbol Kuralbayevich – Deputy Head of the Editorial and Publishing Department of the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philology, Associate Professor, Astana, Kazakhstan.

Дәуренбекова Лаура Ноғайбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Дауренбекова Лаура Нугайбековна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института, Астана, Казахстан.

Daurenbekova Laura Nugaibekovna – candidate of philological sciences, dosent of the Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Kazakhstan.

Жүнісова Жадыра Әбибуллақызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Жунисова Жадыра Абибуллаевна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhunissova Zhadira Abibullaevna –candidate of philological sciences, dosent of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Г.А. БЕГИМОВА¹

Ә.М. БАЙБОСЫН²

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
(E-mail: gukjik_76@mail.ru¹, ali_baibosin@mail.ru²)

АБАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТҮР-ТҮС МӘНДІ ТОПОНИМДЕР

Аңдатпа. Ұлттық танымды, мәдениет пен халықтық дәстүрді, әлеуметтік-саяси өзгерістер мен тарихи көріністі тіл білімінде топонимика саласы толықтай көрсете алады. Топонимика бірнеше семантикалық топтарға бөлінеді. Ғылыми мақалада сол семантикалық топтың бірі – түр-түс атаулары негізінде жасалған жер-су аттары қарастырылады. Түс атаулары тіл білімінің барлық салаларында кездеседі. Адам баласы қоршаған ортаны танып, қабылдау арқылы тіл білімінде түрлі сөздер, сөз тіркестері, символ сөздер пайда болды. Соның ішінде түр-түстік символдар әр халық тілінде өзгеше мәнге ие. Түр-түс атаулары негізінде жасалған қазақ топонимикасы – атаулар жиынтығы ғана емес, ұлттық танымды көрсететін тілдік бірліктер жүйесі. Себебі, түс атаулары топонимнің құрамында жаңа мағынаны білдіріп, символикалық қасиеттерін көрсетеді. Ғылыми мақалада Абай облысында кездесетін топонимдер, олардың түс атауларымен байланысы сараланды. «Ақ, қара, көк, қоңыр, қызыл» секілді реңктер арқылы жасалған жер-су атауларына семантикалық және тілдік талдау жасалынды. Талдау барысында Ақбайтал, Ақжал, Ақшоқы, Ақтаулы, Көксүңгі, Көкжартас, Қарабастұз, Қарақол секілді топонимдер қарастырылды. Тақырыпқа сәйкес ғалымдардың ғылыми көзқарастары, пікірлері ескерілді. Түс атауларының символдық мәні көрсетілді.

Түйін сөздер: топоним, ақ, қара, көк, қызыл, ономастика, Абай облысы.

Кіріспе. Кез келген ұлттың тілінде белгілі бір тарихи кезеңдерді айқындайтын, сол жерде ұлы тұлғалар дүниеге келіп, олардың игі істеріне куә болған киелі жерлер бар. Сондай жерлердің бірі тарихы тереңде жатқан, әлі де жер-су атауларының сыры ашылмаған өңір – Шығыс Қазақстан облысы. Бұл өңірдегі топонимдер орыс және моңғол тілінен еніп, жаңа мәнге ие болған. Жалпы географиялық атаулардың пайда болуы мен жасалуы адамзат баласын ерте кезден ақ қызықтырған. Тіл білімінде ономастиканың бір саласы топонимика ғылымы географиялық нысандардың аталу себептерін, қашан, қалай жасалғандығын, географиялық ұғымдарды білдіру үшін қолданылатын сөздер мен сөз тіркестерін қарастырады. Шетелдік және отандық тіл білімінде ономастикалық және топонимикалық зерттеулер бар. Атап айтқанда, А. Бах, Э. Шварц, Х. Вальтер, Т. Витковский, В.А. Никонов, Н.В. Подольская, А.В. Суперанская, Е.М. Мурзаев, В.А. Жучкевич, Е.М. Поспелов, отандық ғалымдар Т. Жанұзақов, А. Әбдірахманов, Б. Бияров, Ғ.Қ. Қоңқашбаев, Е. Қойшыбаев, Ф.Р. Ахметжанова, А. Әлімхан. Г.Б. Мәдиева, Қ. Рысбергенованың ғылыми зерттеулері.

Тіл білімінде топонимикаға байланысты көптеген зерттеулердің ішінде ғалым Т. Жанұзақов ономастика, антропонимика, топонимика салаларын, олардың даму кезеңдерін, этимологиясын, басқа ғылыми пәндермен байланысын, өзіне тән белгілерін, жер-су атауларының фонетикалық, морфологиялық, семантикалық өзгеруін зерттеп, топонимика саласының дамуына өз үлесін қосты. Г.Б. Мәдиева, С.К. Иманбердиева секілді ғалымдар ономастика саласына қатысты еңбек жазып, топонимикаға мынандай анықтама береді: «топонимдер – табиғи немесе адам жасаған нысандар атауынан тұра-

тын жалқы есім. Топонимдердің гидроним, урбаноним, ойконим, ороним, спелеоним, хороним, агрооним, комоним, астионим және т.б. түрлері бар», – деп көрсетеді [1,62]. Топонимика мен этимология ғылымдарының байланысы, нысан атауларының шығу төркіні жайлы А. Әбдірахманов өзінің «Топонимика және этимология» атты еңбегінде жан-жақты зерттейді. Ғалым көне түркі,

Алтай дәуірлеріндегі топонимдерді, көне қазақ атауларды, басқа тілден енген (орыс, иран, араб, моңғол, т.б.) атауларға тоқталады [2, 3].

Жер-су атауларын зерттейтін топонимиканы осы күнге дейін басқа ғылым салаларымен байланысын (тарих, география, этимология және т.б.), халық ауыз әдебиеті үлгілері негізінде (аңыз, ертегі, мифологияда) зерттеп, олардың құрылысы мен жасалу жолына байланысты еңбектер жазылды. Алайда жекеленген аймақтарда қолданылып жүрген кейбір нысан атауларының мағынасы күңгірт, сондықтан зерттеу мақаламыздың мақсаты – Шығыс Қазақстан облысындағы (Абай облысы) кей топонимдердің семантикалық мәнін ашу, түс атауларымен байланысты топонимдердің төркінін анықтау, ғылыми болжам жасау.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ғылыми мақаланы жазу барысында тарихи, лингвомәдениеттану, этнолингвистикалық аспектілер негізінде дескриптивті әдісі, яғни сипаттау, типологиялық, талдау әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Қоршаған ортада алуан түрлі түстер мен оларға ұқсас реңктер бар. Түс атаулары көне және орта ғасырлық жазба ескерткіштерінде көптеп кездеседі. Себебі, өмір сүру салты ұқсас түркі халықтарының ортақ дүниесі. Тіл білімінде сапалық сын есім ретінде қолданылатын бұл атаулар лексикалық, грамматикалық, этимологиялық тұрғыдан зерттелініп келді. Атап айтсақ, А.Н. Кононов, М. Терентьев, Н.А. Баскаков, Н.К. Дмитриев, А.М. Ширалиев, К.М. Мұсаев еңбектерінен олардың грамматикалық ерекшеліктері, Г.И. Рамстедт, М. Ряснен, И.А. Батманов, Ғ. Айдаров, В.В. Радлов, Л.З. Будагов, Э.В. Севортян секілді ғалымдар тілдегі реңктердің этимологиясын тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы зерттеген. Қазақ тіл білімінде, сын есімнің категориясы ретінде А. Байтұрсынов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев сынды ғалымдар қарастырды. Ал оның ауыз әдебиет үлгілерінде қолданылу ерекшеліктері, семантикалық табиғаты, фразеологизмдердің, мақал-мәтелдердің, жер-су атауларының құрамында қолданылуының уәждемесі әлі де қарастырылуда. Ғылыми мақаланың негізгі нысаны – түс атаулары негізінде жасалған топонимдер. Бұл топонимдердің семантикалық ерекшелігін Е. Керімбаев «Атаулар сыры» еңбегінде көрсетеді. Құрамында «ақ, қара, сары, көк, қоңыр, боз» сөздерінің жер, елді мекен атауларында кездесетінді жайлы айтады. Ал Е. Қойшыбаевтың «Қазақстанның жер-су аттары сөздігінде» бұл топонимдердің семантикалық мағынасын ұсынса, «Қазақ шығысының жер-су атаулары» атты еңбекте түс атауларының ономастикада жұмсалыу ерекшелігі, яғни географиялық орны, ауыспалы мағыналары мен этимологиясы көрсетіліп, Сарыбел, Сарыарқа, Ақтау, Ақтам, Ақтөбе, Ақсу, Ақжон, Қараертіс, Қараөй, Қаратал, Қараертіс топонимдері қарастырылды.

Тілімізде көптеген топонимдердің жасалуына ақ, көк, қара, қоңыр, ала, бөз, жирен, сары т.б. түс атаулары негіз болады. Көп жағдайда бұл атаулар географиялық нысанның түсін ғана емес, өзге ерекшеліктері мен қасиеттерін айқындайды. Антропоэлектік парадигма негізінде «адам және тіл, адам және этнос, адам мен қоршаған орта (табиғат) т.б. қатынастар туындайды, яғни адам басты орынға шығады, себебі, тұлға қоршаған ортадағы құбылыстарды қабылдап, тілі арқылы әртүрлі мән-мағына үстейді. Мысалы, түс атауларына байланысты қазақ тіліне тән «боз, жирен, құла, ала, торы» сөздері халық танымынан туындаған, тіршілігінен хабар беретін, этнолингвистикалық мәнге ие сөздер. Географиялық атаудың құрамында жаңа мағынаға ие болады.

«Қазақ шығысының жер-су атаулары» еңбегінде топонимдердің семантикалық бөлінісі: этнографиялық, жаратылысқа байланысты (табиғат құбылыстары, фитотопонимдер, зоотопонимдер), тарихи-элеуметтік топонимдер және моңғол, орыс тілдерінен енген жер-су атаулары көрсетіледі. Сонымен қатар топонимдердің түс атауларымен байланысы жайлы: «Қазақ тіл білімінде жер-су атауларының құрамында кездесетін түс атаулары дүние бейнесін, батыс, шығыс, оңтүстік, солтүстік тараптарды, жақын-алыс, географиялық нысанның басқа объектіге қатысын білдіреді» – дейді. Ғалымдар топонимдердің құрамындағы түс атауларын нысанның географиялық орналасу ерекшелігімен байланыстырады. Ғалым А.Н. Кононов қытай, иран халықтарында көк және жасыл батысты, қызыл оңтүстікті, қара солтүстікті, сары түсі жер кіндігі (орталықты) білдіреді деген таным бар дейді. Ал түркі халықтарында көк, жасыл түс шығыс тарапты, ақ түс батыс тарапты бейнелейді деп түсінген [3, 36].

Қазақ тілінде жетпіске тарта түр-түс атауы болса, оның отызы негізгі. Қырықтан астамы туынды түрлеріне жатады. Қазақстан аумағында өзен, көл, тау, қырат, ауыл, елді мекен атауларының барлығында «ақ, қара, қоңыр, сары, көк, қызыл» түс атаулары кездеседі. Мысалы, Сарыбел, Сарыарқа, Ақсу, Ақбұлақ, Ақтөбе, Қараой, Қаратал, Көкбастау, Көккөл т.б. Ал біздің зерттеу нысанымыз – Абай облысында кездесетін түр-түс мәнді топонимдер.

«Ақ» түсінің бастапқы мағынасы «Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігінде» беріледі, қара сөзіне қарама-қарсы, сүттің, айранның түсіндей. Бұл «ақ» сөзінің негізгі, бастапқы мағынасы. Ақ сөзі барлық түркі тілінде кездесіп, ақ\ax\af\|a:қ формасында қолданылады. «Түр-түстердің тілдегі көрінісі» атты еңбекке ақ түсінің он үш түрлі семантикалық мағынасы ұсынылады [5, 62].

Халқымыздың танымында ақ реңкі көшпелі өмір сүру салтына байланысты сүт өнімдеріне қатысты айтылған. Төрт түлікті ерекше қасиетті санап, одан шығатын өнімдерді (сүт, айран, қаймақ, құрт, ірімшік, шұбат, қымызды) «ақ» түсімен алмастырған, бұны «ақ мол болсын, ақтан дәм тат» секілді тіркестерден көруге болады. Себебі, ағы бар үйдің дастарханы мол, үйі берекеге толы деп түсінген. Жалпы ақ түсі қазақ танымында тек жақсы мәнде жұмсалады. Оны тіліміздегі фразеологиялық тіркестерден (*ақ ниет, ақ ауыз, ақ ару, ақ көңіл, ақ неке, ақ отау, ақ түйенің қарны жарылды, ақ періште, ақсемсер, ақ етек, ақ бата*), мақал-мәтелдерден (*аққа зауал жоқ, ұжданы ақтың – жүзі ақ, ағын су арнасын табады, ақ адам орнын табады*), жұмбақтардан (*ортасында ақ көлдің, қара көлге тап болдым, ақ сандығым ашылды, ішінен жібек шашылды*); көруімізге болады. Сонымен қатар «ақ» түсінің этнолингвистикалық сипаты тоқталсақ *ақ алып шығу, ақ байпақ, ақ құйып шығару, ақсарбас мекілді салт-дәстүрлер бар*. «Ақ» түсі тілімізде мынандай семантикалық өріс шеңберінде топтасады: 1. ауыспалы мағынада таза; 2. (әк) мағынасында; 3. әділ, адал; 4. бақыт; 5. қоспасыз; 6. уақытқа байланысты, ұзыққа сөзылған құбылыс (ақ дауыл); 7. күйзелу; 8. қасиетті; 9. тектілікке байланысты; 10. сұлулық; 11. топонимдер құрамында қолданылуы, т.б.

Қазіргі түркі тілдеріндегі топонимдерді салыстырсақ олардың құрамындағы түс атауларының мағыналары бірдей емес. Жер-су атауларының құрамында ғана кездеспей, тұтас топоним орнын басатын түстер бар. Оған мысал ақ түсінің батыс деген ұғымды білдіруіне қатысты Каспий теңізін Ақ теңіз деп атау түркі халықтарында бар. Топонимдер құрамындағы ақ түсі көп жағдайда нақты сол географиялық нысанның түсіне байланысты аталуы мүмкін. Мысалы, тау басында үнемі ақ қар, мұз қатуына байланысты тау «Ақтау» деген атау берілген. Ал Ақсай гидронимі бұл жердегі «ақ» түсі судың түсіне байланысты аталып тұрған жоқсан, таудан аққан су болғаннан кейін қойылып отыр. Сондықтан түс атауларына байланысты топонимдер орналасқан ортаның

фаунасы мен флорасына да байланысты қойылуы мүмкін.

Абай облысында ақ түсіне байланысты Ақшоқы, Ақтаулы, Ақбайтал, Ақжал және т.б. топонимдер бар.

Ақбайтал – Шыңғыс тауының ең биік нүктесі. Түрік-моңғол тілдерінде ақ және байдал сөздерінің бірігуі арқылы жасалған. Этимологиялық сөздіктерде «кең-байтақ, от» мағынасында жұмсалады. Қазақстанда бұл топонимге ұқсас Алабайтал, Байтал оронимдері бар [4, 30].

Ақжал – бұрынғы Семей, Жезғазған облыстарындағы пос. аттары. «Ағарып көрінетін жал» мағынасын береді [4, 31]. Жоғарыда келтірілген мысалдар морфологиялық тұрғыдан сын есім + зат есім бірігуі арқылы жасалған. Сын есім анықтауыштық қызмет атқарып, географиялық атаулардың ерекшелігін көрсетеді.

Ақшоқы – тау (шоқы). Ақ және шоқы сөздерінен жасалған топоним. Ақ тура мағынада түсті білдірсе, шоқы дегеніміз жота, төбе; шоқыт дегеніміз төбешік, қырат, шоқалақ – ойлы-қырлы жер, шоңғал – ірі тас. Бұл сөздердің негізінде «шоқы» сөзі жатыр. Ғалым А.Б. Мақұлбек ш-т-, с-, ц- дыбыстық өзгерістердің болатындығын айтады, ығни «шоқы, төбе» фонесемантикалық варианттар [6, 36]. Ғалым А.М. Малолетко «чоку» сөзі көптеген түркі тілдерде таудың үстіңгі бөлігі мағынасында кездеседі, яғни өзбек тілінде «пик», ұйғыр, маңғол тілдерінде «вершина», қырғыз тілінде «холма» мәнінде қолданылады [7, 166]. Бұл бірлік топонимжасамда белсенді.

Ақтаулы – өңіріндегі тау қыркаларының аты [4, 36]. Бұл топоним екі компонентті: ақ+тау+лы. Ақ сөзінің топонимдердің құрамында көп кездесуінің үш себебін ғалым Б. Бияров көрсетеді: 1) Адамзат баласы алған меңгерген түстер ақ және қара болғандықтан; 2) Сөздің құрамында көп жағдайда «ақ» түсі ажыратылмай тұтас қаралатындықтан; 3) Қазақстан жерінде «ақ» реңкі таулы аймақтарға қатысты болады [8, 159].

Қара және қоңыр сөзіне байланысты топонимдер. Тілімізде тура және ауыспалы мағынада қолданылатын «қара» түсінің мән-мағынасы қазақ халқының түсінігінде тереңде жатыр. Бұл түстің қолданылуы жайында ғалым А.Н. Кононов былай дейді: «1. ірі қара; 2. бейне; 3. халық, жұрт; 4. серік; 5. майсыз, дәмсіз ас; 6. қылмысты адам; 7. қайғы, мұң, өлім; 8. қалың, тығыз; 9. түссіз, қоңырқай; 10. қарапайым; 11. жердің беті; 12. күшті, екпінді; 13. жаяу адам; 14. қасиетті, т.б.

«Қара» ақ түсіне қарама-қарсы сөз, күйе, көмірдің түсіндей [6Т/36]. Ғалым Б. Бияровтың пайымдауынша қара реңкі анықтауыштық қызметті де, басыңқы сыңар құрамында да кездесіп, дөң, шоқы, тау атауларының құрамында кездеседі [8, 170]. А.Н. Кононов қара реңкінің жиырмаға тарта мағынасын ұсынады, соның ішінде топонимдер «үлкен, биік» мәнінде қолданылады деп тұжырым жасайды. Ал ғалым Ә.Т. Қайдаров еңбегінде жер-су атауларында қатысты қара түсін былай бөліп көрсетеді: 1) жердің астынан шығып жатқан су (Қарабұлақ); 2) шөп шықпайтын, қуаң жер (Қарасай); 3) Қалың мәнінде қолданылады, қалың шөп, құмы көп жер (Қарақұм); 4) Биік, төбелі жота (Қаратөбе) [9,86]. Осы семантикалық мағыналарға сәйкес төменгі мысалдарды келтіреміз.

Қазақ танымында, мифологияда қара сөзі жамандықпен қайғы, қасіретпен байланыста қарастырылады. Мысалы, қара күш, қара албасты, т.б. Осы тұрғыдан ғалымдар қара сөзін «қарақ» тұлғасымен бірге қарастырады. М. Қашқари сөздігінде «қарақ – адам көзінің қарашығы» – десе, зертеуші Н. Айтова қарық сөзі екі компоненттен тұрады қар және ық деп тұжырым жасайды. Б. Қыдырбекұлы «қарығу дегеніміз көз ауруы, қарлы далада көп жүргенде болады, көп жағдайда қардың ақтығынан көреді», – дейді [10]. Бұл пікірлерге қатысты «Түр-түс атауларының шығуы туралы» атты мақалада қара сөзі топонимдердің құрамында келіп, бос кеңістікті, бос жерді көрсетеді делінген.

Мысалы: **Қарақашық** – қоныс.

Қарабастұз – суы тартылған көл. Халықтық этимологияға сүйенсек, біріншіден, атау «қарабас» этнонимімен байланысты, екіншіден, бұл өңірден алып жануардың сүйегі табылған [4,150]. Қарабастұз атауындағы «қара» сөзі судың түсіне қатысты атау емес. «Қара» ұғымы ежелгі кезде «мөлдір су», сусын мағынасын да қолданылған. Қазақ ұғымында «қара суға зар болдық», «бір ұрттам қара су көз көрім жерге апарады» – деген тіркестер бар.

Қарақол – өзен аты. Семантикасы «қалың бұлақ», себебі қол сөзі түркі тілдерінде бұлақ, өзен мәнінде қолданылады [4,154].

Қоңыршәулі – Абай облысының оңтүстігіндегі тау тізбегі. Бұл атау «шәуілдір» этнонимімен байланысты [4,171]. Түске байланысты атаулар көшпелі қазақтардың өмірінде ерекше маңызды орын алып, олардың шексіз дала алқабы мен тау алды жайылымдарында көші-қон кезінде белгі қызметін атқарған. Топонимдердің басым көпшілігі тұрған жерінде бағыт-бағдарды оңай анықтайтын географиялық нысандардың айрықша белгісін береді. Топонимдерде кездесетін «қоңыр» сөзі көбінесе жайылымдық термин негізінде қалыптасқан. Мысалы, Қоңыржайлау, Қоңырорпа т.б.

Қызыл түсіне байланысты топонимдер. Қызыл түсі қан түсті, қырмызы реңкті білдіріп, актив сөз ретінде жиі қолданылады. Ауыспалы мағынада саясатқа бағытталған топонимдер жасалған: Қызылқала, Қызыл ауыл, т.б [4, 180]. Қызыл реңкі арқылы жасалған топонимдер:

Қызыладыр – тау. Қызыл сапалық сын есім мен адыр сөзінің бірігуі арқылы жасалған. Бозғылт қоңыр топырақ жамылғысы бар болғаннан кейін таудың түсіне байланысты аталған.

Қызылкесік – қызыл мен кешік сөздерінен құралған елді мекен аты. «Тар өткел» мағынасын береді [4, 180]. Кесік сөзі түсіндірме сөздікте шешім мағынасында жұмсалған. Ғалым Б. Бияров пайымдауынша бұл топоним Кеңес үкіметі кезінде «қызылдар өлшеп берген жер» деген мағынаны береді деп тұжырым жасады.

Көк түсіне байланысты топонимдер. Көк – символдық жағынан тыныштық пен бейбітшілікті білдіретін ашық түстердің бірі. Тілімізде көк түсіне байланысты «*көк аспан, көк мұз, көк желке, көкбет*» секілді тіркестер кездеседі. Жалпы түркі халықтарында көк ерекше қасиетті саналған. Оған дәлел түріктердің көк бөріге табынып, өздерін көк түріктер деп атауында. Сонымен қатар көк түсі тазалық белгісі ретінде аспанмен, құдіретті күш иесі Тәңірмен байланысты түр деген де тұжырым бар. Адамдардың наным-сеніміне байланысты көкке табынудан туған. Әрбір атаудың артында ұлттық таным бар. Қазақ дүниетанымында «көк» реңкі бағалы заттардың сипатын ашуда қолданылады. Мәселен, көк қасқа, көк бие, көк семсер, көк тон, көк сауыр етік т.б. Көне жазба ескерткіштерінде көк сөзінің бірінші мағынасы «тамыр» сөзімен байланысты, екіншісі «су» сөзіне қатысты. Ал топонимдік жүйедегі «көк» түсі, аспанмен астасқан таудың биіктігін суреттеуде, таза судың мөлдірлігін көрсетуде жұмсалады.

Ғалым С. Қондыбаев «көк» түсінің қазақ тіліндегі мағыналарына тоқталады: 1) көк тек, тамыр, негіз. М.Қашқари еңбектерінде бұл тұжырым расталады: 2) көк шөп. Көк сөзі өсімдікке қатысты қолданыс табады, яғни «көк шөптің атауы, көк шығу, көктем, көгеру» сияқты тілдік бірліктердің құрамында бар; 3) көк жасыл. Көк түсі жалпылама атауға ие болып, өсімдіктер дүниесінің негізгі түсі жасыл түстің орнына жүрген. Алайда бұл қазір пассив сөзге айналды; 4) көк аспан. Мифологияда қара түсі жердің астын, көк түс аспан әлемін суреттейді; 5) көк көз, көр, көл [11, 310].

Сапалық сын есім қызметінде жұмсалатын «көк» түсі көне түркі жазба ескерткіштерінде жиі кездеседі. Себебі, кей халықтар үшін (номадтар) «көк» тіркесі киелі, қасиетті [8, 166]. Қазақ халқы үшін де көк реңкінің маңызы зор. Көк – аспан-шөп-

көктем, ауыспалы мағынада өсу, көгеру. Абай облысында «көк» реңкі арқылы жасалған топонимдер де кездеседі.

Көкпекқолат – Ащысу өзенінің бұрынғы арнасы. Екі сөздің бірігуі арқылы жасалған.

Көкжартаc – қыстау. Абай облысы аумағындағы қыстау. Қарабастұз көлі мен Семейтау тауларының аралығында орналасқан.

Көксүңгі – сай аты, «биік сүңгі» семантикалық мағынасы бар [4,134].

Қорыта айтқанда, қолданыстағы түс атауларының көбісінің мағынасы бүгінде айқын. Алайда топонимжасамда олардың мән-мағыналарын өзгереді.

Нәтижелер. Қазақ топонимикасының теориялық білім аясын пайдалана отырып, жекелеген өңірлік аймақтардағы жер-су атауларын қарастыру маңызды. Топонимикалық зерттеулерді жинақтап, Қазақстанның топонимикалық картасын жасау үшін – қазақ жерінде кездесетін әрбір географиялық объектінің этимологиясын, типтік ерекшелігін, жасалуына әсер етуші факторларды анықтауымыз керек. Ғылыми мақаланы жазу барысында жалпы түс атауларының табиғи ерекшеліктері, олардың топонимдердің құрамында өзге мәндерге ие болатындығын байқадық

Берілген тақырыпты талдау барысында мынандай ғылыми тұжырымдар жасадық:

- ✓ Қазақ тіл білімінің топонимикалық жүйесінің зерттелуі мен ерекшеліктері анықталды;
- ✓ Абай облысы топонимдерінің түс атауларына байланысты классификациясы ұсынылды;
- ✓ Абай облысындағы «ақ, қара, көк, қоңыр, қызыл» реңктері негізінде жасалған географиялық объектілердің жасалу ерекшеліктері қарастырылды;
- ✓ Ғылыми тақырыпқа байланысты ғалымдар пікірлері сараланды.
- ✓ Абай облысындағы түс атауларымен келген топонимдерге тілдік талдау жасалды;
- ✓ Топонимдердің құрамындағы реңктердің символдық мәні қарастырылды;

Қорытынды. Жаңадан құрылған Абай облысы тарихы терең, географиялық аумағы ерекше, таулы, өзен, көл, қиратты аймақтар жиі орналасқан, ұлы тұлғалар дүниеге келген, қазақ ру, тайпалары өмір сүрген қасиетті жер.

Қорыта келгенде, халықтың ұлттық танымының, тіршілігінің, мәдениеті мен тарихының көрінісі – жер-су атауларының жасалуына, дамуы мен өзгеруіне алып келеді. Тіліміздегі түр-түстер өздерінің символикалық қасиеттері арқылы түр-түске мүлдем қатысы жоқ не одан бүгінде тым алыстап кеткен ұғым-түсініктерді, мән-мағыналарды білдіреді. Осы саладағы іргелі зерттеулерді басшылыққа ала отырып, құрамында ақ, қара, қоңыр, қызыл, көк түр-түс атаулары кездесетін күрделі топонимдердің түстік мағынадан алшақтап бағыт-бағдарды, басқа заттық түсініктерді белгісі болатынын байқауға болады. Мақалада түр-түс атрибуттарынан номинацияланған онимдік апелляциялардың тіркесуі кездейсоқ емес, таңдамалы болып келетіндігі – ұлттық топонимикаға тән заңдылық ретінде айқындалды. Түр-түс компоненті қазақ топонимиясы – географиялық жалқы атаулардың жай ғана жиынтығы емес, ол ментальдік факторларды көрсететін лексикалық бірліктер жүйесі.

Күні бүгінге дейін қазақ ономастика, топонимика саласына қатысты көптеген зерттеулер жүргізілді. Бұл зерттеулердің басқа мақсаты – қазақы атауларды сақтап қалу, ұлттық бейнені танытатын іргелі ономастика саласын қалыптастыру, нығайту, кірме топонимдерді тіліміздің заңдылықтарына сай игеру, ұлттық топонимдер жасау.

Мақала ҚР БҒМ ғылымкомитеті қаржыландыратын BR10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Мәдиева Г.Б. Иманбердиева С.К. Ономастика: зерттеу мәселелері – 2000. – 240 б.
2. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 240 б.
3. Ахметжанова Ф.Р., Әлімхан А.Ә. Қазақ шығысының жер-су атаулары. – Өскемен: ШҚТУ баспасы, 2000. – 104 б.
4. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
5. Ә.Қайдаров, З. Ахтамбердиева, Б. Өмірбеков. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – «Ана тілі», 1992. – 160 б.
6. Мақұлбек А.Б. Қазақ топонимдерінің фоносемантикалық сипаты. Филол.ғ.к., ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2008. – 128 б.
7. Малолетко А.М. Палеотопонимика. –Томск: Изд-во Томского университета. – 1992. – 264 с.
8. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.
9. Қайдаров Ә.Т. Сырға толы түр мен түс. – Алматы: Қазақстан, 1986. – 95 б.
10. Қыдырбекұлы Б. Түгел сөздің түбі бір. – Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1993. – 175 б.
11. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 1 – кітап. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 528 б.

Г.А. БЕГИМОВА, А.М. БАЙБОСЫН

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ТОПОНИМЫ АБАЙСКОГО РАЙОНА СО ЗНАЧЕНИЕМ ЦВЕТА

Аннотация. Область топонимики в языкознании может в полной мере отражать национальное сознание, культуру и народные традиции, социально-политические изменения и историческую картину. Топонимика делится на несколько семантических групп. В научной статье рассматриваются названия топонимов, созданные на основе одной из этих семантических групп (названий видов-цветов). Названия цветов встречаются во всех областях лингвистики. Благодаря познанию и восприятию окружающего мира в лингвистике появились различные слова, словосочетания, слова-символы. В том числе цветовые символы имеют различное значение в каждом языке. Казахская топонимика, созданная на основе цветовых названий, представляет собой не только совокупность имен, но и систему языковых единиц, отражающих национальное сознание. Это связано с тем, что названия цветов выражают новое значение в составе топонима и отражают его символические свойства. В научной статье проанализированы топонимы, встречающиеся в Абайской области, их связь с цветовыми названиями. Проведен семантический и языковой анализ названий земель-вод, созданных в таких оттенках, как «белый, черный, синий, коричневый, красный». В ходе анализа были рассмотрены такие топонимы, как Акбайтал, Акжал, Акшоқы, Актаул, Коксунг, Кокжартаc, Карабастаз, Каракол. В соответствии с темой были учтены научные взгляды, мнения ученых. Было показано символическое значение названий цветов.

Ключевые слова: топоним, белый, черный, синий, красный, ономастика, Абайская область.

G.A. BEGIMOVA, A.M. BAIBOSYN

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

TOPONYMS OF THE ABAI DISTRICT WITH THE MEANING OF COLOR

Abstract. The field of toponymy in linguistics can fully reflect national knowledge, culture and folk traditions, socio-political changes and the historical picture. Toponymy is divided into several semantic groups. The scientific article discusses the names of toponyms

created on the basis of one of these semantic groups-the names of species-flowers. The names of flowers are found in all areas of linguistics. Thanks to the cognition and perception of the surrounding world, various words, phrases, and symbol words have appeared in linguistics. Including color symbols have a different meaning in each vernacular. Kazakh toponymy, created on the basis of color names, is not only a set of names, but also a system of linguistic units reflecting national cognition. This is due to the fact that the names of flowers express a new meaning in the composition of the toponym and reflect its symbolic properties. The scientific article analyzes the toponyms found in the Abai region, their connection with color names. The semantic and linguistic analysis of the names of land-waters created in such shades as "white, black, blue, brown, red" was carried out. During the analysis, toponyms such as Akbaytal, Akzhal, Akshoky, Aktau, Koksung, Kokzhartas, Karabastaz, Karakol were considered. In accordance with the topic, scientific views and opinions of scientists were taken into account. The symbolic meaning of the names of flowers was shown.

Keywords: toponym, white, black, blue, red, onomastics, Abai region.

References

1. Madieva G. B. Imanberdieva S. K. onomastics: research problems. – 2000. – 240 p.
2. Abdrakhmanov A. toponymy and etymology. – Pavlodar: Pavlodar State University named after S. Toraigyrov, 2010. – 240 p.
3. Akhmetzhanova F. R., Alimkhan A. A. land and water names of the Kazakh East. – Ust-Kamenogorsk: ektu publishing house, 2000. – 104 p.
4. Koishybaev E. Dictionary of land and water names of Kazakhstan. – Almaty: School, 1985. – 256p.
5. Kaidarov A., Akhtamberdieva Z., Omirbekov B. Species is the expression of colors in the language. –«Native language», 1992. – 160 p.
6. Makulbek A. B. phonosemantic character of Kazakh toponyms. Philol.candidate of science, dissertation for the academic degree. – Almaty, 2008. – 128 p.
7. Maloletko A.m. Paleotoponymy. – Tomsk: from-in Tomsk University, 1992. – 264 p.
8. Biyarov B. word-forming examples of land and water names: momnography. – Almaty: Institute for the development of the state language, 2012. – 460 p.
9. Kaidarov A. T. full of earring type and color. – Almaty: Kazakhstan, 1986. –95 p.
10. Кудырбекұлы В. The bottom of the whole word is one. Almaty: Kazakh un publishing house, 1993. – 175 p.
11. Kondybay S. argykazak mythology. Book 1. – Almaty: arys publishing house, 2008. –528 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Бегимова Гүлжанат Абрахманқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан

Бегимова Гулжанат Абрахмановна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,

Begimova Gulzhanat Abrakhmanovna – candidate of Philological Sciences, Associate Professor L.N. Gumilyov Eurasian National University

Байбосын Әли Муратұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан

Байбосын Али Муратович – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Baibossyn Ali Muratuly – doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

D.D. BISMILDINA¹

G.K. KAMIEVA²

A.T. SANDYBAYEVA³

S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan¹,
Astana IT University¹, Astana, Kazakhstan²,
Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan³
(e-mail: bismildina@mail.ru¹, gulmir_kk@mail.ru², akaleka@mail.ru³)

HISTORY OF TELEVISION LANGUAGE RESEARCH IN KAZAKH LINGUISTICS

Annotation. The article examines the history of the study of official TV shows in the Kazakh language in the linguistic and stylistic direction. The authors reviews the history of television language research in Kazakh linguistics.

Television broadcasts are a synthesized work of art, its means of information dissemination: language is the main means of information dissemination, video material is the main feature of television information dissemination, and audio-information is an auxiliary means of influence.

The language of TV news is a two-way process of a monologue type based on a dialogical, discursive character, a special type of mass communication that is officially spoken in a cool voice.

Various literary lexical units used in the language of telecasts affect the vocabulary of the receiving group, form their linguistic character, and supplement their vocabulary and composition.

Final news is a collective product, its subjects are complex communicative individuals.

Linguistic patterns caused by taking into account some extralinguistic factors affecting the language of telecasts are a feature of the language of telecasts in information dissemination.

Mass information is delivered to the addressee in various genre forms. There are three types of traditional journalistic genre: analytical, informational and art-publicistic. Breaking news belongs to its informative genre.

Broadcasting is a special product of electronic mass media. Its main difference from other types of mass media is that it is possible to watch (visual) and listen (audio) TV broadcasts, thus it is possible to get the most important information quickly, and it will remain in people's memory for a long time. Here, the main features of newspapers and radio are summarized in one place.

Linguistic communication in breaking news belongs to the universal type of journalistic discourse, which is called the language of mass communication. Language communication here is oral, formal, monologue, dialogic, public, mass, communicative.

Keywords: kazakh linguistics, the language of TV news, TV journalism, mass media.

Introduction. Texts of mass media have been studied in Kazakh linguistics for a long time. In particular, only periodicals and the language of radio are considered scientifically recognized and have become the subject of research in various fields of science.

Studies of the language of television are limited to articles published by journalists in the press, reports of scientists at scientific, theoretical and practical conferences. There is little

scientific linguistic research in this area. In particular, the scientist who studied the language of television in the linguopragmatic aspect G.A. Mashinbaeva mentioned: «The scientific research work written in this area is still only one. D. A. Gabbasova's comparative analysis of the television dialogue in a talk show in Kazakh and German [1], the consideration of the television language within only one genre, is the first step in the study of the television language» [2, 3]. Therefore, learning the language of television is one of the most popular topics in society.

The difficulty of mastering the language of television and the small amount of research in this area compared to other types of media, this may be due to the late introduction of television into public life, as well as various factors related to the general structure of television and the specifics and complexity of its language. This indicates that the texts of the series have a number of features that have not yet been fully studied.

The peoples of the world are also aware of the level of development of the «New Kazakhstan in the new world», in general, the Kazakh people, their culture, mentality, language, politics through electronic media, including through official TV shows, i.e. official news in the information genre. In addition to expanding the worldview of humanity, official TV shows equip them with knowledge, show samples of literate, cultured speech, change some habits that people are used to, or vice versa. Therefore, a TV journalist has a great responsibility. And «Language culture is the most important factor in the professional qualification of TV journalists» [3].

Research methodology and methods. Although television appeared after newspapers and radio, it is a synthesized art form that now stands on a par with each of them and embodies all the features of these media. Of course, this is the result of more than one day and a year, every talent in the history of television contributed to this.

Television journalism deals with the specifics and models of information produced and distributed through television, as well as its relationship to other media, culture and audience. The science of television explores ways to prevent social and psychological difficulties between people, that is, between the transmitter of information – the source of information – the recipient of information. Functions and principles of television; thematic and genre structure and orientation of TV programs; features of the impact on the viewer through television; interaction of television and other media; feedback from the TV and its audience, i.e. response, etc. All this forms the theoretical basis of television. These are extralinguistic factors affecting the language of television. Without them, it is impossible to study the language of television in detail, because the text of TV shows is compiled in accordance with the features that make up that TV program. Therefore, in addition to the language of broadcasting, i.e. the linguistic aspect of TV journalism, the works of a number of journalists and scientists who studied various issues of TV journalism in general and their need to study the language of broadcasting were considered. This is due to the fact that the ideas and conclusions of specialists working in the field of television journalism, to a certain extent, contributed to the study of the language of television. A scientist who has studied the development of Kazakh media based on new technologies A.A. Beysenkulov notes that there are many studies on Kazakh TV journalism: «Among them are the works of Professor Marat Barmankulov. A large school of scientists has been formed in the Republic, which was at the origins of television, combining its theory with everyday practice and developing it in parallel, and today its students work fruitfully in various fields. M. Barmankulov comprehensively revealed the theory and practice of television journalism, including the classification and classification of technologies» [16,110]. M. Barmankulov's research is at the forefront of research in the field of television journalism. The scientist M. Barmankulov considered journalistic information and their criteria, features of interviews and reports, as well as common features of the press, radio and television and characteristics of each of them, genre forms of journalistic information.

To the question «What are the current capabilities of Kazakh television, which has more than sixty years of history, and what are your wishes regarding the work of your current followers who work as TV presenters?» Lyaziza Aimasheva, the first TV presenter of the Almaty TV studio, established on March 8, 1958, answers as follows: «The technical equipment of modern television is amazing! In our time, cameras were ugly and unattainable «I don't know» he said. Everything is regulated by computer equipment. My followers, who work in such a wonderful studio, are also bright, charming, energetic young people. I have always been interested in them. I just want to say to these young guys and girls: I want our native language to be read on TV naturally, gently, clearly. Because in the series of TV reports and news on the blue screen, the language is broken. Text sentences sound harsh to the ear. You should not try to read like letters printed on paper. It is better to focus on the law of harmony. Then everything will be natural. My wish is this» [4, 8].

Soviet Masgutov, Kadyr Dautov, Marat Barmankulov, Sultan Orazalin, Kusman Iginov, Amangeldy Dzhaksybekov, Gadilbek Shalakhmetov, Saat Ashimbayev, Sherkhon Murtaza, Zhanna Akhmetova, Nurtleu Imangalievich, Kynabay Aralbayev, Serik Baykhonov, Beibut Kusanbek were among the leaders of the development history of Kazakh television. The scientists studied the current issues of the past time. Lyazzat Aimasheva, Lasker Seitov, Mariyam Aimbetova, Tynys Utebayev, Vsevolod Ivanov, Bakytjamal Ermanova, Janyl Tokpanova, Abdirali Bulebayev, Rabiga Amanjolova, Makpal Tulegenovna, Janat Halkov formed the school of television and continued to work directly on the air.

The breakthrough in the study of the television language in Kazakh linguistics began in the years of independence. Although scientific articles and opinions about the language of television appear periodically, there is almost no serious and systematic scientific research. This is noted by the scientist G.A. Mashinbaeva: «Despite the fact that there are no linguistic studies written specifically for the study of the language of television in the Kazakh language, we find articles by scientists studying the Kazakh language that address some problems of linguistics related to television programs. The vast majority of articles on the language of television broadcasts in the media have been increasing since the second half of the 1990s. The first reason for this is the close penetration of electronic media into the lives of ordinary people. Secondly, due to the fact that our country became a sovereign state after the 90s of the 20th century, the national language received the status of a state language» [5, 62].

Discussion and observation. Fundamental research in this field is mainly carried out by Academician M.S. Sergaliev in articles such as «Words from the blue screen or some thoughts about it» [6], «About the harmony of thought and word or some shortcomings in the language of television broadcasts» [7], as well as «About the language of radio and television broadcasts» [8], which were published in 1994 in such publications as «People's Council», «Sovereign Kazakhstan», «Native language». Later, in 1999, an article was published «On the style and language of the Khabar program» [9], published in the collection «State language: terminology language of office management and mass media». The textbook «Culture of the Kazakh language» [10] published jointly with M. Balakaev in 2004 was supplemented and published. In addition, the collection of materials of the scientific and practical Republican conference «Problems of terminology of the Kazakh language and culture» published an article by M.S. Sergaliev on the topic: «Vocabulary and language culture of television programs» [11]. In these scientific works, the scientist M.S. Sergaliev shares his thoughts and views on the language of television and the culture of the language as a whole, on the laws and peculiarities of the use of words.

G.A. Mashinbaeva, a scientist who has deeply studied the language of television programs of a linguopragmatic nature, defended his PhD thesis on the topic «Linguopragmatic aspects of the television language» in 2007 [2]. G.A. Mashinbaeva in the first chapter of the

study «History and theoretical concepts of Mass Media Research» investigated pragmatic studies in linguistics, the history of television, the study of the language of media, the concept of key terms in the language of media, the concept of «informational», the formation of the concept of «media communication», terms in the media, mass media, media, mass medium, and also the concept of genre in television. Before stating the level of knowledge of the language of television, the scientist focuses on the history of the study of the language of periodicals and explains: «...features and use of words in the language of radio and television, which are subsequent means of information dissemination, are based on the language of this periodical. But here we avoid the idea that the language of periodicals and electronic media is the same. The peculiarity of using the language is due to their ability to use it, their dependence on time» [5, 62].

In the second chapter of this research work «The use of language units on television for pragmatic purposes», the scientist makes a functional and pragmatic analysis of the topics of TV programs, focuses on the features of information programs, shows the language features of talk shows and TV shows commercials.

As a result of his research on the above topic, the scientist analyzes the formation of key terms in the Kazakh language in relation to the types of carriers; determines the presence of «language models» that form public opinion through the language of television; Compares the similarities and differences between audio and audiovisual types of media and classifies the linguistic means that determine the evaluation category of advertising text.

As a result of scientific research, the scientist comes to the conclusion that in addition to the features of the journalistic style in the language of television there is «the style of literary language, its genres, scientific style, office, paper style, oral style, as well as its various genres» [12, 3].

Scientist N. Uali in his doctoral dissertation on the topic «Theoretical foundations of Kazakh speech culture» (2007) studied cognitive and linguoculturological aspects of speech culture, linguoecological aspects of speech culture, cultural and linguistic competence of a linguistic personality, as well as types and types of pragmatic deviations from linguistic and non-linguistic norms, journalistic discourse, artistic discourse, business culture and speech discourse.

N. Uali focuses on the history of the development of the culture of speech in the «Soviet and post-Soviet period» and connects it with the problem of the «development of linguistic thought» in Kazakh linguistics. When considering the communicative aspect of speech culture in this study, the scientist noted that «in the theory of communication, communication consists not only of the speech period, but also of the pre-communicative period, the post-communicative period, including the verbal period before the formal language structure, as well as the stages before and after communication [13, 9].

The scientist considers «word objects as a fundamental category» in language communication and pays special attention to the «status of the subject of speech», i.e. the positions of the addressee and the addressee. According to the scientist, in order for both to reach the level of a communicative personality, they need to clearly understand each other's thoughts. Therefore, «the content of linguistic symbols and non-linguistic factors should be understood and understood in both senses» [13, 12].

N. Uali named one chapter of his research work as «Journalistic discourse and culture of speech», a dep atap, which examines the media and their language, communicative norms, means of expression, features of the topics of radio and television: communicative factors and journalistic discourse [14, 205-240].

Scientific works of the Kazakh scientist R. Syzdyk «Words speak» (From the history of word usage (1980), «The word clay. Norms of correct pronunciation of a word» (1995), «Language norm and its formation» (2001) are a good example of colloquial speech. thanks to

the intonation features and spelling norms of the television language, they can be put at the forefront of research. In these works, the scientist draws conclusions about the intonation and spelling norms of television.

Results. In 2010, the young scientist D.D. Bismildina in her teaching manual «Language of official TV news» (According to the final news of the «Khabar" TV channel)» [15] considers the level of knowledge of the language of official television by Kazakh linguistics in his work aimed at showing the linguistic and stylistic nature of the final news of the TV channel «Khabar» and the information and analytical program «Seven days» as one of the official TV programs; tries to reveal the nature of the language of TV shows and determine the requirements for them; as well as the analysis of intonation features and spelling norms of oral fiction in the official final news; to show the features of the use of active, passive words, including regular expressions in the language of TV shows; determining the role of the language of television in the creation of terms; systematization of the speaker's language and the language of the special correspondent and the solution of such problems as the prevention of linguoecological problems in official TV shows. The author describes, stylistically analyzes, summarizes, groups, compares linguistic factors in the official final news as a result of preliminary video shooting, and then transcribing on paper the final news and information materials of the information and analytical program «Seven days», which is broadcast on the Republican TV channel «Khabar». Using the above methods, the young scientist D.D. Bismildina shows the linguistic and stylistic features of the official TV shows of 2005.

Television journalism deals with the specifics and patterns of information produced and disseminated through television, as well as its relationship to other media, culture and audiences. The science of television explores ways to prevent social and psychological difficulties between people, that is, between the transmitter of information - the source of information - the recipient of information. Functions and principles of television; thematic-genre structure and orientation of TV programs; features of the impact on the viewer through television; interaction of television and other mass media; feedback from the TV and its audience, response. All this constitutes the theoretical basis of television. These are extralinguistic factors that influence the language of television. Without them, it is impossible to study the language of television in detail, because the text of television programs is compiled in accordance with the features that make up that television program. Therefore, in addition to the language of television broadcasting, linguistic aspect of television journalism, the works of a number of journalists and scientists who studied various issues of television journalism in general and their need to study the language of television broadcasting were considered. This is due to the fact that the ideas and conclusions of specialists working in the field of television journalism, to a certain extent, contributed to the study of the language of television.

Thus, focusing on the problems of Kazakh TV journalism, common ways of studying the history of the television language, we see that the studies of the official television language in Kazakh linguistics, their stylistic features still need to be supplemented and detailed research.

Conclusion. Based on the results of the research, the following conclusions can be drawn:

The difficulty of learning the language of TV programs depends on various factors: genre ambiguity, flexibility to the TV channel, mixing of spoken and written language, etc

A number of extralinguistic factors affect the creation of the final news as a whole product and its language. They are: the policy (ideology) of the TV channel, time constraints, video, facilitating audience perception, etc. External factors affect the sorting of the event, and the policy of any television channel affects the creation of the programs shown there.

According to the visual (viewable) feature of TV broadcasts, any image, visual video complements the speech of the TV journalist, so the language of TV broadcasts should convey

more meaning with fewer words. However, it is necessary to take into account the correspondence between the words of the TV journalist and the picture shown, that is, the picture is shown side by side while the news is being broadcast.

At the same time, the factor that affects the creation of news announcements and the choice of language units is the audience's ease of acceptance of the text. Since the time factor is in the first place in TV broadcasts, the news is presented in short and version-form sentences, in which clichés and regular expressions are used a lot. Texts of periodicals have a title, this title gives a lot of information to the reader, it contains the purpose, idea, etc. of the text. If it is shown, the announcer regularly tells the information about what issues and events will be reported in the evening news at the beginning of the news. This is an effective method used in order to facilitate the reception and systematic presentation of information.

The text of telecasts is considered not only as a purely linguistic product, but also as a product before linguistic communication, during linguistic communication and after linguistic communication within the framework of «addressee – text – addressee».

When considering the language of telecasts within the framework of cognitive linguistics, the language is defined as a cognitive tool used for the purpose of understanding and comprehending the information received from outside, news, and the hidden information provided by language units. The cognitive role of the information space in TV broadcasts is special. Before the media text, which is a media product, some thought, non-linguistic structures are formed in the mind of the TV journalist, he has a plan, a goal, and with the help of those non-linguistic methods, the structure of the text is developed. The text created by the TV journalist at the stages of sorting, selection, and collection is communicated to the viewer. Understanding and analysis of the information provided by the text depends on the audience's perception. In order for the language of mass communication to be effective, the consciousness and level of thinking of the communicative persons participating in it should match.

Today, television broadcasts, including final news, are a powerful means of influencing the public consciousness through language on political-social, cultural, historical topics, religious issues that make up the worldview of members of society.

When the language of telecasts is considered from a pragmatic point of view, its text is taken together with the knowledge base and level of knowledge of the subjects.

Viewing the information transmitted through TV broadcasts in an anthropocentric direction means studying it in relation to the human factor and society. It is known that the TV journalist who creates the information image of the world and reports it, and the audience that receives that information are the human factor, members of the society, so the series of information reported in the final news also includes issues related to the human race, where the issue of human values is raised.

Considering the language of telecasts from a psycholinguistic point of view is to determine such issues as the influence of the television journalist on the viewer through the text, the psychological influence of language tools, and the information perception of the viewer. At the same time, the text is considered as a socio-psychological phenomenon.

Television broadcasts affect the viewer's mind by creating an emotional and expressive mood. First of all, it is carried out in connection with the correct use, proper use, skillful use of language units.

Paralinguistic consideration of the language of telecasts is carried out in terms of the influence of non-verbal language features (mimicry, gesture, etc. - sign language) on the language norm and the viewer. In this case, paralinguistic units are considered to be an additional aid to the linguistic units of information delivery by the TV journalist and reception of information by the viewer.

There are a number of requirements for TV announcers and correspondent journalists

making special reports. The language of telecasts includes «clarity of thought», «accuracy of words», «purity of words», «correctness of words», «expressiveness of words» (M. Sergaliev) or «correctness», «accuracy», «expression», «logicalness» (N. Signs of the communicative quality of the word, such as Wali), as well as the requirements of linguistic and ethical norms, as well as the clarity of the communicator's goal, the social composition, education and cultural level of the addressee, the formality of the language of mass communication, or its informal nature, the one-sided nature of language communication. non-linguistic requirements are set, such as a two-way process. All this contributes to the successful implementation of language communication in TV broadcasts.

Since the official final news of the «Khabar» TV channel and the informational expert program «Seven days» broadcast in all regions of the republic are a vivid example of the oral literary speech in the journalistic style, it is necessary to convey it to the audience in the oral literary language along with the appropriate use of words by the announcers and reporters making special reports. detailed attention to intonation features will contribute to a comprehensive study of issues related to the language of television broadcasts.

Among the final news on the «Khabar» TV channel, the announcers who carry out the news happening in the society and the state report the information in a cool, monotonous voice in a serious manner, where the official character prevails; and the voice intonation of the correspondents making a special report is not too cold like that of the announcers, as they report the information from the place where the event took place, they vary their voice intonation depending on the event. In a word, voice intonation and speaking style of reporters are more variable and melodious than announcers; and the emotions of sports news anchors and reporters making special reports can be clearly seen from their words, tone of voice, and manner of speaking. More specifically, the language of sports news has an emotional-expressive character. Final news on «Khabar» TV channel and «Zhety Kun» information expertise program will retain their own intonation features.

Fluency is for all self-improvement people, including television workers and others. must. Language culture and skills are a mandatory requirement of a person's professional qualification. A clear, understandable speech and a correct tone of voice are respect for the interlocutor. Good diction attracts other people just like a person's good manners and ability to dress properly. For this, it is necessary to master the phonetic and phonological features of the language, to keep the body relaxed while speaking, and to rest properly. Then the sounds in the oral cavity are made correctly, pronounced and heard well. The orthographic norms of the language of telecasts are not observed even now. To this day, news is read and read by writing. If the orthographic norms of the language are not taught to a person at school, then it is very difficult to learn these norms. Because it takes a long time to change something that has been instilled in a person since childhood.

The news happening in the society is given through the lexical meaning of the commonly used words in the language of television broadcasts. Active words have an unlimited range of use and distribution, so everyone understands it, it is distinguished by its universality and wide distribution range.

In sports news, along with sports terms, there are other journalistic and official style terms such as «channel», «reportage», «journalists», «spectator», «agenda», «complaint». One of the differences between the announcers and reporters who carry out sports news from the announcers and reporters who report the events happening in the society, the state, and official news is that they convey information in a cool, calm, non-official manner, but in a simple language that is very understandable to the people. related attitude, emotional mood is given.

In other words, the language of TV journalists conducting sports news has an emotional and expressive character. At the same time, the main function of the language - the

communicative function - can be clearly understood from the sports news and they can be classified as good examples of spoken language.

The language of telecasts should be expressive and figurative in accordance with the literary norms of spoken language. Therefore, since phraseological units have their own peculiarities in terms of age, identity, meaning stability, and style, it is better to learn the peculiarities of their appropriate use. It is necessary to avoid stylistic errors arising in the combination of fixed phrases and similes in the language, which are associated, firstly, with the change of the lexical and grammatical person of the phraseological unit, and secondly, with the distortion of its figurative meaning.

The language of mass communication in breaking news is distinguished by its own character, structural features, and its own system. The structure of the final news consists of the announcer's speech, a special report of the reporter (the interview is considered as part of the report), sports news and information about the weather. They have their own style and linguistic features.

In order for mass communication in telecasts to be effective, its subjects must reach the level of communicative personality.

The main communicative persons who communicate with the public during the reporting of breaking news are TV journalists who act as announcers and make special reports. «The structure of a mass communicative subject is very complex. The author of a message is an individual-collective subject, that is, the author expresses not only his own point of view in a certain message, but also the opinion of the television and radio broadcasting team, newspaper and magazine editors, and gives a collective assessment. The main activity of the announcers conducting the evening final news is to provide information to the public about a certain fact, event, or problem. The announcer does not express his personal subjective opinion while giving information, does not analyze the event, he only narrates the event by giving specific facts. Due to these features of the announcer's activity, his speech to the addressee also has its own characteristics.

In the final news of the «Khabar» TV channel, the report has a big place. Reportage is a genre of journalism; an impressive report of a journalist who was close to a certain event and saw it with his own eyes, from the point of view of his observation and intuition, his own point of view and assessment. The language of the special report made by the reporter is short and variant. The report shows the time and place of the incident and its result, etc. It begins with a few free-form sentences of the reporter.

Speaking on the TV screen is a synthesized art form that has certain laws and features, and at the same time requires mastering the main aspects of several art forms. Television, like other forms of art, requires the preservation of small elements, signs that are considered insignificant, and their strict implementation. In order not to make any linguistic and stylistic mistakes, TV journalists should always remember and fulfill the requirements set for them.

They do not forget how our language is developing in everyday life, with which words it is enriched and beautified, and the need to mix each word with a meaningful thought, in accordance with the laws of airtime, they preserve the established vocabulary, terminology, orthography-orthography rules and grammatical-phonetic laws, and literary must adhere to the language norm. Only then will the language of TV broadcasts have a high-level qualitative indicator of speech culture. Kazakh-language mass media play a key role in the development of the Kazakh language, expanding its scope, as well as increasing the literacy of the population.

The final news of «Khabar» TV channel is shown everywhere in the republic at the specified time, regardless of time and space factors. Information disseminated to the public through telecasts should be carried out with the help of exemplary forms of speech. Therefore, in the course of mass communication, a telejournalist should use the language tools that allow to achieve the communicative goal correctly, based on the oral norms of the literary language, while maintaining the ethics of wording.

References

- 1 Gabbasova D.Z. Television dialogue of talk shows of German and Kazakh television as a socio-cultural moment in communications: diss. ... Candidate of Philological Science: 10.02.20. – Almaty, 2005. – 136 p.
- 2 Mashinbaeva G.A. Teledidar tilinin linguopragmatical aspectileri: philol. gyl. cand. diss.: 10.02.02. – Almaty, 2007. – 125 p.
- 3 Abdizhadilkyzy Zh. Tagy da til madenieti turaly // Journalist. – 2005. – No. 3 (28). – 16 p. – 3 karasha.
- 4 Aupbaev A.Zh. Khabardy zhurgizgen – Laziza Aimasheva // Yegemen Kazakhstan. – 2001. – 12 p. – 26 qirkuyek.
- 5 Mashinbaeva G.A. БАҚ tilinin zerttelu zhayy // KazMU Khabarshysy, «Philology» series. – 2006. – No. 2. – 61-63 pp.
- 6 Sergaliev M.S. Kogildir ekrannan aitylar soz nemese osy tonirektegi keibir oilar // Halyk kenesi, 1994. – 5 nauryz.
- 7 Sergaliev M.S. Oy men sozdin zharasymy nemese telehabarlar tilindegi keibir kemshilikter turaly // Yegemen Kazakhstan. – 1994. – 7 qirkuyek.
- 8 Sergaliev M.S. Radio zhane telekhabarlar tili turaly // Ana tili. - 1994. - 18 karasha.
- 9 Sergaliev M.S. "Khabar" bardarlamasynyn stili men tili turaly // Zhinaq: Memlekettik til: terminology is karazdary men bykaralyk aqparat quraldarynyñ tili. – Astana, 1999. – 464 p.
- 10 Balaqaev M., Sergaliev M.S. Kazakh tilinin madenieti / Okulyk. – Almaty: Ziyat Press, 2004. – 140 p.
- 11 Sergaliev M.S. Telekhabarlar tilinin lexikasy zhane til madenieti // Kazakh terminologysy zhane til madenietinin maseleleri: Republican gylymi-practical conference materials. – Astana, 2004. – 76 p.
- 12 Mashinbaeva G.A. Teledidar tilinin linguopragmatical aspectileri: philol. gyl. cand. ... abstract: 10.02.02. – Almaty, 2007. – 25 p.
- 13 Ueli N. Kazak soz madenietinin teorilyk negizderi: philol. gyl. doc..... abstract: 10.02.02. – Almaty, 2007. – 50 p.
- 14 Ueli N. Kazak soz madenietinin teoriyalyk negizderi: philol. gyl. doc. ... diss.: 10.02.02. – Almaty, 2007. – 329 p.
- 15 Bismildina D.D. Resmi telekhabarlar tili («Khabar» telearnasynyn korytyndy zhanalyktary boyinsha). – Astana, 2010. – 120 p.
- 16 Beysenkulov A.A. Kazakhstanydyk bykaralyk aqparat quraldarynyñ zhana technology negizinde damu problemalary: philol. Gyl. cand. ... diss.: 10.01.10. – Almaty, 2001. – 151 p.

Д.Д. БИСМИЛЬДИНА

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан

Г.К. КАМИЕВА

Astana IT University, Астана, Қазақстан

А.Т. САНДЫБАЕВА

Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

ТЕЛЕХАБАРЛАР ТІЛІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі ресми телебағдарламалардың лингвистикалық-стилистикалық бағытта зерттелу тарихы қарастырылған. Авторлар қазақ тіл біліміндегі телехабарлар тілі бойынша зерттеулердің тарихына шолу жасайды. Телехабарлар – синтезделген өнер туындысы, оның ақпаратты тарату құралдары: тіл – ақпарат таратудың басты құралы, бейнематериал – телеақпарат таратудың негізгі ерекшелігі және дыбыс-ақпарат – көмекші әсер ету құралы.

Тележаңалықтар тілі – диалогтік, дискурстық сипатқа негізделген монологтік

типтегі екіжақты үдеріс, бұқаралық қатынастың ресми түрде салқынқанды дауыспен айтылатын ерекше түрі.

Телехабарлар тілінде қолданылатын әр алуан әдеби лексикалық бірліктер қабылдаушы топтың лексикасына әсер етіп, тілдік сипатын қалыптастырады, олардың сөздік қоры мен құрамын толықтырады.

Қорытынды жаңалықтар – ұжымдық өнім, оның субъектілері – күрделі коммуникативтік тұлғалар.

Телехабарлар тіліне әсер ететін кейбір экстралингвистикалық факторларды ескеруден туындаған тілдік қалыптар телехабарлар тілінің ақпарат таратудағы ерекшелігі болып табылады.

Бұқаралық ақпарат адресатқа әртүрлі жанрлық формада жеткізіледі. Дәстүрлі журналистік жанрдың үш түрі бар: аналитикалық, ақпараттық және көркем-публицистикалық. Қорытынды жаңалықтар соның ақпараттық жанрына жатады.

Телехабарлар – электронды бұқаралық ақпарат құралдарының ерекше өнімі. Оның БАҚ-тың өзге түрлерінен негізгі ерекшелігі мынада: телехабарларды көруге (визуалды), тыңдауға (аудиалды) болады, осылайша ақпараттың аса маңыздыларын жылдам алуға мүмкіндік туады және ол көп уақытқа дейін адамның есінде сақталады. Мұнда газет пен радионың негізгі ерекшеліктері бір жерге жинақталып берілген.

Қорытынды жаңалықтардағы тілдік қарым-қатынас публицистикалық дискурстың әмбебап түріне жатады, ол бұқаралық қатынас тілі деп аталады. Мұндағы тілдік қарым-қатынас ауызша түрде, ресми сипатта, монологтік типте, диалогтік сипатта, қоғамдық, бұқаралық, коммуникативтік сипатта болады.

Тірек сөздер: қазақ тіл білімі, телехабар тілі, тележурналистика, бұқаралық ақпарат құралдары.

Д.Д. БИСМИЛЬДИНА

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан

Г.К. КАМИЕВА

Astana IT University, Астана, Казахстан

А.Т. САНДЫБАЕВА

Евразийский гуманитарный институт, Астана, Казахстан

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКА ТЕЛЕНОВОСТЕЙ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. В статье рассматривается история лингвистико-стилистического исследования официальных телепередач на казахском языке. Авторы рассматривают историю изучения языка телепередач в казахской лингвистике.

Телевизионные передачи представляют собой синтезированное произведение искусства, имеют самые различные средства распространения информации: язык (является основным средством распространения информации), видеоматериал (главная особенность распространения телевизионной информации), аудиоинформация (вспомогательное средство воздействия).

Язык теленовостей представляет собой двусторонний процесс монологического типа, основанный на диалогическом, дискурсивном характере, особый тип массовой коммуникации, официально проговариваемый нейтральным тоном.

Различные литературные лексические единицы, используемые в языке телепередач, влияют на словарный запас принимающей группы, формируют их языковой характер, дополняют их словарный запас и состав.

Итоговые новости является коллективным продуктом, а субъектами – главные коммуникативные личности.

Лингвистические закономерности, обусловленные учетом некоторых экстралингвистических факторов, влияющих на язык телепередач, являются особенностью языка телепередач при распространении информации.

Массовая информация доносится до адресата в различных жанровых формах. Различают три вида традиционного журналистского жанра: аналитический, информационный и художественно-публицистический. Экстренные новости относятся к информативному жанру.

Теленовости является особым продуктом электронных средств массовой информации. Главное отличие телепередач от других видов СМИ в том, что их можно смотреть (визуально) и слушать (аудиально). Таким образом, можно быстро получить самую важную информацию, она надолго останется в памяти людей. В данной статье собраны основные характеристики газет и радио.

Лингвистическая коммуникация в экстренных новостях относится к универсальному типу журналистского дискурса, который называют языком массовой коммуникации. Языковое общение здесь бывает устным, формальным, монологическим, диалогическим, публичным, массовым, коммуникативным.

Ключевые слова: казахское языкознание, язык теленовостей, тележурналистика, средства массовой информации.

Әдебиеттер

1. Габбасова Д.З. Телевизионный диалог ток-шоу немецкого и казахстанского телевидения как социокультурный момент в коммуникаций: дисс.....канд. филол. наук: 10.02.20. – Алматы, 2005. – 136 с.
2. Машинбаева Г.А. Теледидар тілінің лингвопрагматикалық аспектілері: филол. ғыл. канд. ... дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 125 б.
3. Әбдіжәділқызы Ж. Тағы да тіл мәдениеті туралы // Журналист. – 2005. – № 3 (28). – 16 б. – 3 қараша.
4. Аупбаев Ә.Ж. Хабарды жүргізген – Ләзиза Аймашева // Егемен Қазақстан. – 2001. – 12 б. – 26 қыркүйек.
5. Машинбаева Г.А. БАҚ тілінің зерттелу жайы // ҚазМУ хабаршысы, «Филология» сериясы. – 2006. – № 2. – 61-63 бб.
6. Серғалиев М.С. Көгілдір экраннан айтылар сөз немесе осы төңіректегі кейбір ойлар // Халық кеңесі, 1994. – 5 наурыз.
7. Серғалиев М.С. Ой мен сөздің жарасымы немесе телехабарлар тіліндегі кейбір кемшіліктер туралы // Егемен Қазақстан. – 1994. – 7 қыркүйек.
8. Серғалиев М.С. Радио және телехабарлар тілі туралы // Ана тілі. – 1994. – 18 қараша.
9. Серғалиев М.С. «Хабар» бағдарламасының стилі мен тілі туралы // Жинақ: Мемлекеттік тіл: терминология іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі. – Астана, 1999. – 464 б.
10. Балақаев М., Серғалиев М.С. Қазақ тілінің мәдениеті / Оқулық. – Алматы: Зият Пресс, 2004. – 140 б.
11. Серғалиев М.С. Телехабарлар тілінің лексикасы және тіл мәдениеті // Қазақ терминологиясы және тіл мәдениетінің мәселелері: Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Астана, 2004. – 76 б.
12. Машинбаева Г.А. Теледидар тілінің лингвопрагматикалық аспектілері: филол. ғыл. канд. ... автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 25 б.
13. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 50 б.

14. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док..... дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 329 б.

15. Бисмильдина Д.Д. Ресми телехабарлар тілі («Хабар» телеарнасының қорытынды жаңалықтары бойынша). – Астана, 2010. – 120 бет.

16. Бейсенқұлов А.А. Қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдарының жаңа технология негізінде даму проблемалары: филол. ғыл. канд. ... дисс.: 10.01.10. – Алматы, 2001. – 151 б.

Авторлар туралы мәлімет:

Бисмильдина Динара Досымжановна – филология ғылымдарының кандидаты, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Бисмильдина Динара Досымжановна – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Bismildina Dinara Dosymzhanovna – candidate of Philological Science, Senior lecturer of S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan.

Камиева Гүлмира Камиевна – педагогика ғылымының кандидаты, Astana IT University қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Камиева Гүлмира Камиевна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Astana IT University, Астана, Казахстан.

Kamieva Gulmira Kamievna – candidate of Pedagogical Science, Associate Professor of Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Сандыбаева Айгүл Талғатқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, Еуразия гуманитарлық институтының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Сандыбаева Айгүль Талғатовна – магистр педагогических наук, старший преподаватель Евразийского гуманитарного института, Астана, Казахстан.

Sandybayeva Aigul Talgatovna – master of Pedagogical Science, senior lecturer of The Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

Қ.К. КЕНЖАЛИН¹

Д.Ә. БАЛТАБАЙ²

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: kenkk@mail.ru¹, baltabayev.dosjan@mail.ru²)

КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ («ШЕЖІРЕ-И ТЕРАКИМЕ» ЕҢБЕГІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Тіл тарихи категория болғандықтан оның құрамы да уақыт өткен сайын өзге тілдерден енген кірме элементтермен, жаңа сөздермен толығып отырады. Сонымен бірге, тіліміздегі төл сөздердің актив және пассив қабаттарға ауысып өзгеріп отыруы сөздік қордың қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді.

Зерттеу мақалада «Шежіре-и теракиме» шығармасында кездесетін кірме сөздердің этимологиясы, қолданылу жиілігі, мағыналық ерекшеліктері жайлы қарастырылады. Шығарма тілінде кездесетін кірме сөздерге этимологиялық талдаулар жасалып, лексика-семантикалық топтарға жіктеледі. Кірме сөздердің морфологиялық жасалу жолы, түбір сөздер мен сөзжасамдық жұрнақтардың қолданылу ерекшеліктері де зерттеледі. Зерттеу барысында араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздердің қазақ тілінің сөздік қорында алатын орны мен маңызыдылығы сөз болады. Кірме сөздерге этимологиялық талдаулар жасалып, мысалдармен дәлелденеді. Кірме элементтердің лексика-семантикалық ерекшеліктеріне, фонетикалық өзгешеліктеріне тоқталып, оларға лингвистикалық аспектіде анализ жасалады. Салыстырмалы әдістер арқылы сөздердің көне мәтіндер мен жазба ескерткіштер тіліндегі қолданылуына, түбірлер мен қосымшалардың тарихи дамуына қатысты ғылыми тұжырымдар келтіріледі. Сонымен қатар, тарихи шығармадағы кірме сөздердің қолданылу жиілігі, статистикасы беріледі. «Шежіре-и теракиме» шығармасында кездесетін тіл бірліктерін лингвистикалық аспектіде талдау шағатай тілі мен қазақ тілінің арасындағы тарихи сабақтастықты айқындауда қашан да маңызды болмақ.

Түйін сөздер: кірме сөздер, араб, парсы, моңғол элементтері, түркі тілдері, этимология, семантика.

Кіріспе. Тілдердің өзара қарым-қатынасы, бір-бірімен байланысы тіл біліміндегі күрделі проблемалардың қатарына жатады. Тілдегі ауыс-түйістің көбісі лексика саласында болатындықтан, оған тарихи лексикологияның тікелей қатысы бар. Жалпы тілара контакт мәселесінің лингвистер тарапынан зерттеле бастағанына 200 жылдан астам уақыт өтіпті. Осы уақыт ішінде бұл проблема жан-жақты тексеріліп, оның неше алуан құбылыстары мен түрлері тиісті теориялық шешімін тапқаны мәлім. Осыған орай қазақ тілінің басқа туыс (қырғыз, өзбек, түрікмен, башқұрт, ұйғыр т. б.), туыстас (монғол, бурят, қалмақ) және өзге системалы (орыс, қытай, араб, иран т. б.) тілдермен көрші ретінде де, тарихи-саяси, мәдени, географиялық жағдайларға байланысты да әр дәуірдегі қарым-қатынастары, олардың өзара ықпалы, лексикалық ауыс-түйістері ерекше назар аударады. Осыларды зерттеу де қазақ тілі тарихи лексикологиясының төл істерінің бірі.

Басқа тілдердің элементтері араласпаған бірде-бір «таза» тіл жоқ деген қағида бар. Түркі тілдерінің ішінде өзінің тұтастығын, монолиттігін, тазалығын, өзіне тән ұлттық ерекшелігін өз бойында көбірек сақтап келе жатқан қазақ тілінің лексикалық байлығында да шет тіл элементтері көптеп кездеседі. Ол барлық түркі тілдеріне ортақ базистық лекси-

каны, әсіресе, оның қыпшақ компонентіне тән түбір-тұлғаларын мол сақтай отыра, ғасырлар бойы даму жолында басқа тілдердің элементтері арқылы да толығып, үздіксіз байып отырды. Қазақ тілі лексикасы құрамында көне де байырғы қазақ сөздерімен жымдаса, қатарласа қолданылып жүрген кірме сөздердің саны уақыт өткен сайын әр түрлі жағдайда араласқан тілдердің әсер-ықпалымен аса түспесе, азайған емес [1, 443].

Түркі тілдерінің ішінде қазақ тіліне елеулі әсер еткен, оның лексикалық қорында айтарлықтай із қалдырған тілдерге араб және иран тілдері жатады. Басқаларға қарағанда түркі тілдеріне енген араб және иран тілдерінің элементтері түркологияда көбірек зерттеліп келеді. Қазақ тіліндегі араб, парсы элементтерінің саны, мысалы, Л.З. Рүстемовтың анықтауы бойынша, жалпы лексикамыздың 15 процентіне жуық екен. Кейбір түркі халықтарының (мысалы, өзбек, түрікмен, әзербайжан, ұйғыр т. б.) тілінде олар одан да көп [2, 57].

Тілдің сөздік құрамының толығыпкелуі бір ғана өзінің ішкі мүмкіншіліктері арқылы болып қоймайды. Сонымен қатар өзінде жоқ сөзді өзге тілдерден ауысып алу арқылы да тіл өзінің сөздік құрамын байытып, жетілдіріп отырады. Кірме сөздер дегеніміз – тілдің өзіндік сөзжасам тәсілімен емес, басқа тілдердің ықпалымен жасалған немесе олардан енген сөздер. Қазақ тілінің сөздік құрамындағы кірме сөздер негізінен төрт халықтың тілінен енген: 1) араб тілі, 2) парсы тілі, 3) моңғол тілі, 4) орыс тілі. Түркі тілдеріне араб, парсы тілдерінен сөз ауысу процесі қазақтың біртұтас халықтық тілі қалыптасуынан бұрын, орта ғасырлардың алғашқы кезінен басталады. Араб, парсы сөздері қазақ тіліндегі кірме сөздердің ең мол қорын жасайды. Олар тұлғасы жағынан да, семантикалық топтары жағынан да, қазақ тіліндегі игерілуі жағынан да әр түрлі дәрежеде [3, 135].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу мақаламыздың нысаны ретінде орта ғасырлық тарихи шығарма – Әбілғазы Баһадүрдің «Шежіре-и теракиме» еңбегі алынды. «Шежіре-и теракиме» – түркі халықтарының тарихына, мәдениетіне, этнографиясына, жер-су атауларына қатысты мол деректерді қамтитын орта ғасырлық еңбек. Тарихи шығарма XVII ғасырда шағатай тілінде жазылған. Аталған шығарма түркі халықтары үшін мәні мен мазмұны жоғары құнды дерек болып табылады. «Шежіре-и теракиме» еңбегін алғаш орыс тіліне аударып, ғылыми тұрғыда салыстырмалы-тарихи талдаулар жасаған ғалымдардың бірі – А.Г. Туманский. Кейінгі зерттеулердің көпшілігі А.Г. Туманскийдің еңбектері негізінде жазылған. Ғалым А.Н. Кононов алғаш болып «Шежіре-и теракиме» еңбегіне лингвистикалық тұрғыдан терең зерттеулер жүргізген. Зерттеу барысында аталған шығарма тіліндегі кірме сөздер семантикалық топтарға жіктеліп, этимологиялық талдаулар жасалды. Соның негізінде салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы, сипаттамалық әдіс-тәсілдер қолданылды.

Талқылау мен бақылау. «Шежіре-и теракиме» шағатай тілінде жазылған орта ғасырлық еңбек болғандықтан лексикалық қабатынан көне түркі элементтерімен қоса араб, парсы, моңғол сөздерін жиі кездестіреміз. Оларды құрамына қарай және мағыналық сипатына қарай жіктеп бөліп көрсетуімізге болады. Мысалы, кірме элементтерді құрамына қарай таза араб, парсы, моңғол негізді сөздер деп жіктесек, одан өзге араб сөзі мен парсы тілі қосымшаның бірігуі арқылы жасалған, араб сөзі мен түркі тілдері қосымшасының бірігуінен жасалған, парсы сөзі мен түркі тілдері қосымшасының бірігуінен жасалған кірме сөздер және моңғол сөзі мен түркі тілдері қосымшасының бірігуі арқылы жасалған кірме сөздер деп талдап көрсетуімізге болады.

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін араб тілінен енген кірме сөздер: ^с *acayib* «ғажайып», ^с *adalet* «әділет», *ahir* «соңы», *ahval* «ахуал, жағдай», ^с *akul* «ақыл», ^с *amel* «амал, ниет», *haber* «хабар», *din* «дін», *hazine* «қазына» т.б.

Парсы тілінен енген кірме сөздер: *ferzend* «бала, перзент», *hemize* «әркез»,

name«хат», *misqal*«ауырлық өлшемі», *leşker*«әскер», *dürüst*«дұрыс», *can*«жан, рух», *behişt*«жәннат», *bahar*«көктем» т.б.

Моңғол тілінен енген кіріме сөздер: *nöker*«нөкер», *aymaq*«аймақ», *quralтай*«құрылтай», *olca* «олжа», *mergen*«мерген», *daruға*«басшы», *örge*«шатыр», *örgür*«биік қыр» т.б. *ulus*«ұлыс, халық», *yasa*«жасау», *aqa*«үлкен ер адам», *asra*«асырау», *italğu* «ителгі» т.б.

Араб сөзі мен парсы тілі қосымшасының бірігуі арқылы жасалған кіріме сөздер: *ehli+hiüner* «епті», *ğam+hor*«мұңлы», *haber+dar*«хабардар», *helal+zade*«некелі ата-анадан дүниеге келген ұл», *hizmet+kar*«қызметші», *Huda-yl+Te^c ala*«Құдай Тағала», *devlet+mend*«дәулетті» т.б.

Араб сөзі мен түркі тілдері қосымшасы бірігуінен жасалған кіріме сөздер: *mall+lı*«малы көп, малды», *ğalat+lıq*«жаңылысу», *hiürmet+lı*«құрметті», *ni^c met+lı*«кешірімді», *akıl+lı*«ақылды», *ayb+lı*«айыпты», *edeb+lık* «әдепті», *mal+sızlık*«малсыз болу», *namus+lı*«намысты», *ömr+lı*«өмірлі», *suret+lı*«суретті», *evvel+ki*«бастапқы, әуелгі» т.б.

Парсы сөзі мен түркі тілдері қосымшасы арқылы жасалған кіріме сөздер: *peygamber+lık* «пайғамбарлық», *peyrev+lıq*«еру, артынан жүру», *padişah+lıq*«падишалық», *merdane+lıq*«жігіттік», *mihrban+lıq* «ашықтық, достық», *bende+lık*«тәуелділік», *dos+lıq*«достық», *duşman+lıq*«дұшпандық», *üstad+lıq*«ұсталық», *hiüner+lı*«шебер», *han+lıq*«хандық», *nadan+lıq*«надандық» т.б.

Моңғол сөзі мен түркі тілдері қосымшасының бірігуі арқылы жасалған кіріме сөздер: *nöker+lık*«нөкерлік», *nöker+lı* «нөкерлі», *olca+la* «олжа қылу», *daruға+lıq* «басқарушылық» т.б.

Сондай-ақ, «Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін кіріме сөздерді лексика-семантикалық ерекшеліктеріне қарай бірнеше топтарға бөліп көрсетуімізге болады.

1. Адамның жекелеген қасиеттеріне байланысты: *akıl+lı*«ақылды», *namus+lı*«намысты», *hiüner+lı*«шебер», *devlet+mend*«дәулетті», *mihrban+lıq* «ашықтық, достық», *üstad+lıq*«ұсталық», *daruға+lıq* «басқарушылық», *nadan+lıq*«надандық», *adl*«әділ», *bende+lık*«тәуелділік», *çeçen*«ақылды», *ğafil*«ғапыл», *mirgen*«мерген» т.б.

2. Белгілі бір өлшем мен уақытқа қатысты: *misqal*«ауырлық өлшемі», *seher*«таңғы уақыт», *zaman* «уақыт», *bahar*«көктем» т.б.

3. Титулдық атақтар мен лауазымдық атаулар: *han*«хан», *hanlıq*«басшылық», *padişah* «падиша», *padişahzade* «падишаның ұлы», *sultan* «сұлтан», *şeyh* «шейх», *vekil* «уәкіл», *şehr-yar* «падиша, басшы», *hakim*«бастық» т.б.

4. Әлеуметтік бөліністер негізіндегі кіріме сөздер: *hanım*«ханым», *halk* «халық», *kuta* «екінші, үшінші әйел», *kul* «құл», *nöker*«нөкер, құл» т.б.

5. Отырықшылыққа байланысты кіріме сөздер: *şehr*«қала», *orda* «хан ордасы», *pay-ı taht* «астана», *ulus* «мемлекет», *vilayet*«уәлаят», *qal^c a*«бекініс» т.б.

6. Үйдің түрлері: *menzil* «қонақ үй», *örge*«шатыр», *makam*«мекен, тұрақ».

7. Дерексіз ұғымдағы білдіретін кіріме сөздер: *mertebe* «мәртебе», *nasihat*«насихат», *niyuet*«ниет», *sabr*«сабыр», *razi*«разы», *sevab*«сауап», *şukr*«шүкір», *ruh*«рух», *can* «жан» т.б.

8. Асыл бұйымдар : *yaqut*«жақұт», *ziümürriüd*«зүбаржат», *la^c l*«лағыл», *dürr* «інжу».

9. Дінге байланысты қалыптасқан атаулар: *kafir* «кәпір», *Adem^c aleyhis-selam* «Адампайғамбар», *Abbas* «Мұхаммед пайғамбардың ағасы», *peygamber* «пайғамбар», *peygamberlik*«пайғамбарлық», *şeri^c at* «шариғат», *cennet* «жәннат», *cema^c at* «жамағат»,

du^с a «дұға», *fatiha* «фатиха сүресі», *günah* «күнә», *Huda-yı+Te^с ala* «Құдай Тағала», *haq* «Хақ», *haram* «харам», *Huday* «Құдай», *iman* «иман», *qiyamet* «қиямет», *müsülman* «мұсылман» т.б.

10. Әскери ұғымдағы қатысты кірме сөздер: *leşker* «әскер», *daruğa* «қолбасшылық», *olca* «олжа», *nize* «найза» т.б.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан кірме сөздердің жасалуы, мағыналық сипаты, тұлғасы жағынан қазіргі тілімізге сіңісті болған тіл бірліктерін байқаймыз. «Шежіре-и теракиме» шығармасы шағатай тілінде жазылса да, қазіргі қазақ тілінің лексикасымен ортақтығы, сабақтастығы айқын көрінеді. Тарихи еңбек тіліндегі кірме сөздердің лингвистикалық табиғатын терең зеделеу арқылы, оларға этимологиялық талдау жасау барысында қазіргі қазақ тілінің лексикалық құрамын, тарихи даму сатысын, тілдер аралық қарым-қатынас жүйесін терең саралауымызға болады.

«Шежіре-и теракиме» тарихи еңбегінде кездесетін кірме сөздердің бірі – *payı-taht* «байтақ». Мысалы: *Sultan Muhammed Harezmsahning payı-tahtı ve nöker ve hazinening turgan yeri turur tip ulug oğlu Coçi Han ve ikinci oğlu Çagatay Han ve üçüncü oğlu Ögedey Han, bu üçisini seksen ming kişi birlen Ürgençke yiberdi* (Сұлтан Мұхаммед Харезмшахтың астанасы, нөкерлері мен қазынасының тұрған жері деп үлкен ұлы Жошы ханды, екінші ұлы Шағатай ханды, үшінші ұлы Үгедей ханды, үшеуін сексен мың адаммен Үргенішке жіберді) [4,135].

Шығармадағы байтақ сөзі «елдің астанасы, бас қаласы» деген мағынада қолданылған. Он томдық түсіндірме сөздікте *байтақ* сөзінің бір ғана мағынасы берілген, ал 15-томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» *байтақ* сөзі үш омонимдік тұлға ретінде мағыналары берілген: *БАЙТАҚ* I. Парсы тілінен енген сөз: «1) астана, бас қала; 2) көне мағынасы: мемлекет, қала, полис, кішігірім хандық; 3) ауыспалы мағынасы «ел-жұрт» деген мағыналары көрсетілген. Қалған екі омонимдік мағынасының бірі географиялық термин – ерекшеленетін жер қабаты, ландшафт делінсе, екіншісінің беретін мағынасы «ұшы-қиыры жоқ, кең» деп көрсетілген [5, 604].

Қазақтың батырлық дастандарында, «Едігеден» бастап, XV-XIX ғасырларда жасап өткен бірқатар жыршылардың тілінде, жыраулар тілінде, Бұхар, Махамбет, Шернияз, Мұрат т.б. ақындардың, сөз зергерлерінің поэзия тілінде, дастандарында, толғауларында, жырларында, XVIII-XIX ғасырда Қазақстанның батыс өңірлерінде жасап өткен бірқатар жыраулардың тілдерінде *байтақ* сөзінің – «территориялық-этникалық тұтастық, елдік құрылым, хандық» деген мағынасы қолданылған [6, 239].

Байтақ сөзі тілімізде «ел, жұрт» сөздерімен бірге, «байтақ ел», «байтақ жұрт» тіркестерімен қолданылады. Бұл тіркестер – «барлық ел-жұрт» деген мағынада емес, жалпы «ел-жұрт бірлігі, ру – тайпа одағы» деген түсініктегі плеоназм болып табылады, яғни бір мағынада екі сөздің қатарласа айтылуы, жалпылық ұғымын білдіруі. Мұндай қолданыс тілде жиі кездесетін амалдар болып табылады. Бұлардың көбісі қос ретінде дефиспен немесе біразы бөлек-бөлек, қатар келіп жазылады. Мұндай сөздер бір-бірімен қатар келіп, мағына айқындап, күшейткіш реңк үстейді. Мәселен оны *байтақ ел* (ел+ел), *байтақ жұрт* (жұрт-жұрт) т.б. тіркестерден көре аламыз. «Бағынышты ел» деген ауыспалы мағынада қолданылып жүрген *байтақ* сөзі парсы тілінің *най + тахт* екі сөздің бірігуінен шыққан. «Ұшы қиыры жоқ, кең, үлкен» деген сындық мағынаға ие болған *байтақ* сөзі дастан-жырларда «белгілі бір құрамды ел, этникалық бірлік, «территориялық тұтастық» деген мағынада да қолданылып келеді. Орта ғасырлық «Шежіре-и теракиме» тарихи еңбегінде *байтақ/payı-taht* сөзі «елдің астанасы, бас қаласы» деген мәнде қолданылса, қазіргі қазақ тілінде «ел астанасы» деген семантикасы көмескіленіп, «кең, ұшы-қиыры жоқ, үлкен» деген мағыналық реңкте қолданылады.

Осындай талдаулар негізінде сөздердің мағыналық өзгерістерін анық аңғаруымызға болады.

Сондай-ақ, «Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін кіріме сөздердің бірі – *çeçen/шешен*. Тарихи шығармадағы *çeçen* сөзінің қолданысы: *Ol aqıllı ve tođuşlı ve mirgen çeçen hünerli her maqāmğa ve her yolğa yöriimekni bile turğan ve hanğa inaқ boldu* (Ол ақылды мерген, дана, шешен, сөзшен, қай жерге баратынын да жақсы білетін ақылды адам болды) [4,191].

Монғол тілінде осы мағынада *цэцэн* сөзі қолданылады. Б. Базылхан «Монғол-казах толь» *цэцэн* сөзінің төмендегідей мағыналарын көрсетеді: 1. Сөзге шешен, тілмар, ұста, шебер; $\approx$ *хун* шешен адам; $\approx$ *цэлмэн* $\approx$ мерген шешен, тақуа, шешен сөзуар; $\approx$ *үг* шешендік сөз, мақал сөз, нақыл сөз; $\approx$ *үг цээжинд*, *цэцэг навч ууланд* шешендік сөзі басында, гүл-бәйшешек тауында (мақал); 2. ауыс. тиетін, тигіш, түзу (мылтық) [7, 700].

Көне монғол тілі мен қазіргі монғол тілінің лексикалық қабатында қанша өзгерістер болса да көне формасындағы *цэцэн* сөзі еш өзгеріссіз лексика-фонетикалық ерекшелігін сақтаған. Сонымен қатар, *цэцэн* сөзі аз ғана дыбыстық өзгеріске ұшырап алтай тобынан тараған түркі-монғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінде кездеседі. Ал аталған сөздің семантикалық мағынасы қоғам дамуына қарай белгілі бір деңгейде түрлі мәнге ие болып отырған. *Цэцэн* сөзі «умный, мудрый» мағынасында монғол мақал-мәтелдерінде де көп ұшырасады. Мысалы:

Ихинээд эцэстээ нулимстай цэцэн (Сильный смех приводит в конце к мудрым слезам) (эквивалент: Хорошо смеется тот, кто смеется последним) [8, 58].

Г. Дёрфер *çeçen* сөзіне «ақылды, данышпан» мағынасын беретін монғолизм ретінде қарастырады. Ғалым *çeçen* = *seçen* деген формасы да бар екенін көрсетеді [9, 332].

Қазақ тілінде *цэцэн* сөзі *шешен* формасында қолданылады. Қазақ тіліндегі *шешен* сөзінің семантикалық мағыналары: 1. Сөзге ағып тұрған, қызыл тілді, тілге жүйрік адам; 2. Шаршы топ алдында тапқырлық танытып, нанымды, шебер сөйлеуші адам; 3. Би, ділмар; Қазақтар сөзді қиыннан қиыстырып тауып сөйлейтін, ойын шебер жеткізетін адамды *сөзге, тілге шешен* деп атайды. Сөзге жүйріктік, шебер сөйлеушілікті *шешендік* деп атайды. *Шешендік сөз* – қазақ ауыз әдебиетіндегі көркем, әрі шағын дидактикалық жанр; ғибраттылық мәні, өнегелі ой-тұжырымы бар, айрықша тапқырлық танытатын нақыл сөз [10, 356].

Түркі тілдерінде *шешен* сөзімен байланысты *шешенсу*, *шешенсину* деген етістік тұлғасындағы сөздер бар. Өзбек тілінде «неге болса да ұста, шебер» дегенді мағынаны білдіруде *чечан* сөзі қолданылса, тува тілінде «әдемі, көркем» мағынасында *чечен* сөзі қолданылады. Монғол, бурят, қалмақ тілдерінде *цэцэн*, *сэсэ(н)*, *цэцэ* сөздері «данышпан, ақылгөй, дана, тапқыр» деген мағыналарымен қоса «мерген, дәл тигізетін, дәл басатын» деген де мағынаны білдіреді. *Чечен // сасан* сөзі «дәл тигізетін мерген» мәнінде алтай, якут, тува тілдерінде де кездеседі. Монғол тілдерінде *сэсэрхүү*, *сэсэрхэхэ* сөзі «ақылымен, тапқырлығымен мақтану» және «шешенсу, данышпансу» деген мәнде жұмсалады. Осындай мағынада қырғыз, алтай, якут тілдерінде *чечерке*, *сасаарга* (*чечээр* + *гээр*) формасы кездеседі. Ал басқа түркі тілдерінде *шешенсу* формасы қолданылады [11, 222].

Б.Ө. Орузбаева қырғыз тіліндегі *чечерке* сөзін талдай келе, бұл форма монғол тілінен ауысқан болу керек деген пікірін айтады [12, 126]. Шешен сөзі – *шеш* (*чеч*, *сэс*, *цэс*, *цэц*) түбірі мен қосымшасынан тұратын түрік, монғол тілдеріне ортақ сөз болуы мүмкін. Якут тілінде *сасанна* «әңгіме айту», *сасаннас* «әңгімелесу, сөйлесу» деген мәнде қолданылады [13,217].

Шешен сөзінің түркі тілдерінде қолданыста болуы, мағынасының тұрақталуы Шыңғысхан жорықтары кезіндегі араласудың нәтижесі болуы да мүмкін. Себебі ХІ

ғасырда түркі тілдерінің сөздік қорын қамтыған М. Қашғаридің «Диван Лугат ат-Турк» сөздігінде *шешен, үзэн, сэсэн, сосон* нұсқасындағы сөздер кездеспейді. М. Қашғаридің сөздігінде шешендікке, ділмарлыққа, сөйлеу өнеріне қатысты түркі халықтарында «силик ер» сөзі қолданылғандығы жазылған. *Силик ер* «өткір тілді», «ділмар» деген мағыналарды білдіреді. Аталған сөздікте «оқымысты, ақылды» мағынасында *билик* сөзі көрсетілген [14, 369]. Түркі тілдерінде *үзэн, сэсэн* сөздерінен өзге *сеч* формасындағы түбір сөз бар. Бұл *сеч* сөзі мен *үзэн* сөзінің түбірінде семантикалық байланыс болуы мүмкін. *Сеч* – түрік, гагауз, әзірбайжан тілдерінде «различать» мағынасын білдіреді [15, 268].

Бурят тілінде «ақылды, данышпан» мағынасында *сэсэн* сөзі бар. *Сэсэн (бүридэмэл үгэнүүдые биш болголсодок)* 1. мудрый, умный, разумный, меткий: *сэсэн убгэн* – мудрый старик, *сэсэн бэрхэ* – разумный, мудрый; *сэсэн хүнэй тархи, уран хүнэй хурган* – у мудреца – голова, у портного-пальцы (мақал) ; *сэсэ мэргэн* – мудрый, гениальный; *сэсэн үгэ сээжэдэ, сэсэг набиша уулада* – мудрое слово – в груди, цветы и зелень – в горах (мақал). Сондай-ақ, моңғолдардың титулдық лауазым атауы болған: *Сэсэн хаан*. Сол секілді *үзэн* сөзімен байланысты Моңғолияда *Цзэн-хан* аймағы бар [16, 221]. *Ғеҗен / үзэн / чэчэн / сэчэн / сэсэ(н) / шешен / шечан / сасэн / чечан / сосон* формаларынан с//ш, ч//ш, ш//ц фонетикалық айырмашылықтарды байқаймыз. Талданып отырған *үзэн* сөзінің түпкі түбірі *шеш (чеч, сас, цас, цэц)* болуы мүмкін және барлығының да мағынасы «тану, білу, дәл айту, таңдау, іріктеу» деген семантикалық мағыналарды аңғартады.

Нәтижелер. Зерттеу барысында «Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін кірме сөздердің семантикалық ерекшеліктері сараланып, кейбір кірме сөздерге этимологиялық талдау жасалды. Олардың ауыспалы не тура мағынадағы қолданысы, түркі тілдері арасындағы, моңғол тілдері арасындағы фонетикалық өзгешеліктері мен морфологиялық ерекшеліктеріне назар аударылды. Фонетикалық талдау кезінде дыбыстық сәйкестіктерге (варианттылық), морфологиялық талдау барысында түбір, қосымшалардың жасалуына тоқталдық. «Шежіре-и теракима» Орта Азияда жерінде, түркілер арасында дүниеге келген тарихи шығарма болғандықтан оның лексикалық қабатында түркілік элементтерден өзге араб, парсы сөздері де мол кездеседі. Ал, монғолизмдердің қолданысы аса көп емес. Мәселен, аталмыш еңбекте 302 араб сөзі, 148 парсы сөзі, 36 моңғол сөзі кездеседі.

Қазіргі қазақ тіліндегі араб және парсы төркіндес сөздер екі топқа бөліп қарастырылады. Бірі – қазақ тіліне ерте кезден-ақ әбден сіңісіп, қалыптасып кеткен, әрі мейлінше жиі қолданылатын сөздер. Бұл топтағы сөздер өзінің фонетикалық тұлғасын мүлдем өзгертіп жіберген болып келеді. Бұлардың шет тілдерден ауысып келгендігі негізінен ұмытылып та кеткен деуге болады. Оған: *адам, әлем, дәулет, құдірет, уақыт, халық* секілді сөздерді мысал етіп келтірсек те жеткілікті. Араб – парсы тілдерінің екінші тобы – халық тіліне терең сіңісіп кетпеген, көбінесе дерлік кітаби лексикада қолданылатын, діни түсініктер мен абстракт ұғымдарды білдіретін сөздер. Парсы тілінің лексикалық элементтерінің басқа түркі тілдеріне, соның ішінде қазақ тіліне ауысу процесін зерттегенде мықтап ескертетін жайт бар. Парсы-тәжік тілдері едәуір мөлшерде араб сөздерін өз бойына сіңіріп, біржола иемденіп алған, араб төркіндес элементтерді өздерінің төл сөздеріне айналдырып жіберген. Мұндай араб сөздері түркі тілдеріне парсы тілі арқылы ауысқан. Л.З. Рүстемов «Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері» деген еңбегінде парсы сөздерінің түркі халықтары тілдеріне кіруін араб сөздерінен бұрын болған деп санайды: «...түп-төркіні иран тілдес болып келетін сөздердің түркі халықтарының тіліне ауысуы, парсы және түркі тілдерінің өзара инфильтрация жасау процесі ертеректе, арабтар мұнда келмей тұрған кезде, араб мәдениетінің гүлденуінен әлдеқайда бұрын басталған» [2, 45].

Зерттеу барысында «Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін кірме сөздердің жиілігі, тарихи мәтіндегі контекстік қолданысы, семантикалық ерекшеліктері, фонетикалық өзгерістері, морфологиялық, сөзжасамдық функциялары барынша зерделенді. Шағатай тіліндегі кірме элементтердің қолданысын, тұлғасын, құрамын қазіргі қазақ тіліндегі лексикалық бірліктермен лексика-грамматикалық жақтан салыстыру тілдің тарихи дамуын, даму сатысын айқындауға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Тарихи шығармаларды лингвистикалық аспектіде зерттеу, олардың лексикалық құрамына, морфологиялық құрылымына, фонетикасына салыстырмалы тарихи талдаулар жасау тілдің дамуына үлкен әсер етеді. Мәселен, лексикалық қордың толығып, дамып, қоғамдық-тарихи өзгеріске бейімделіп отыратынын ескерсек, тілге әсер етуші экстралингвистикалық, интролингвистикалық факторлар тіл бірліктерінің нормалануына, термин сөздердің қалыптасуына, тілдің қолданбалылық сипатына айрықша әсер етеді.

Зерттеу мақалада «Шежіре-и теракима» шығармасында кездесетін кірме сөздер табиғаты зерттелді. Жоғарыда келтірілген мысалдар, этимологиялық талдаулар, лексика-семантикалық тақырыптарға жіктелуі зерттеудің ғылыми маңыздылығын танытады. Тарихи шығарма тіліндегі кірме сөздердің мағыналық жағы ғана емес, олардың жасалу жолы, түбір сөздер мен сөзжасамдық жұрнақтардың қолданылу ерекшеліктері де қарастырылды. Мәселен, кірме сөздер құрамында түрік тілдеріне ортақ *-лық*, *-лік*, *-лы*, *-лі*, жұрнақтары, парсы тіліндегі *-қар*, *-кер*, *-гер*, *-қор*, *-заде* жұрнақтарының актив қолданылған. *-ты+лық/-ті+лік* құрама аффикстің құрамындағы *-ты/-ті* аффиксі арқылы араб, парсы тілдеріндегі дерексіз зат есімнен қатыстық сын есімдер жасалса, одан *-лық/-лік* жұрнақтарының көмегімен дерексіз мағынадағы зат есімдер жасалған. Оған *peygamber+lik* «пайғамбарлық», *padişah+lıq* «падишалық», *merdane+lıq* «жігіттік», *mihrban+lıq* «ашықтық, достық», *bende+lik* «тәуелділік», *dos+lıq* «достық», *duşman+lıq* «дұшпандық», *üstad+lıq* «ұсталық», *nadan+lıq* «надандық» т.б. сөздер мысал бола алады.

«Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін араб, парсы, моңғол сөздердің этимологиясын анықтағанда, әлі де болсын нақтылы ғылыми тұжырымдар мен дәлелдеулерді қажет ететін тұстары бар. Түркі халықтары мен араб, иран халықтары арасындағы ғасырлар бойғы экономикалық, географиялық, мәдени-рухани байланыс тіліміздің лексикалық қорынан айқын көрінеді. Сол секілді, шығармадағы монғолизм ретінде қарастырылып отырған сөздердің түркі тілдеріне енуі, тарихи қалыптасуына байланысты ғылыми пікірлер де гипотезалық деңгейде қарастырылып келеді. Түркі тілдері мен моңғол тілдері арасындағы ортақ түбірлер мен тіл бірліктерінің алмасуына қатысты ғылыми-тұжырымдар әлі де терең лингвистикалық талдауларды қажет етері сөзсіз.

Мақала ҚР БҒМ ғылым комитеті қаржыландыратын «AP08855980 Қазақ тілінің тарихи сөздігі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы: Сардар баспа үйі, 2014. – 520 б.
2. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982. – 160 б.
3. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық. – Алматы: «Сөздік-Словарь» 2006. – 264 б.
4. Zuhâl Kargı Ölmez. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü). – Ankara: Türk dilleri Araştırmaları Dizisi, 1996. – 559 s.

5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / Құраст. Ғ. Қалиев, С. Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. – Алматы: «Арыс», 2006, 2-том. – 744 б.
6. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 412 б.
7. Базылхан Б. Монгол-қазақ толь. Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – 885 с.
8. Кульганек И. В. Монгольские пословицы и поговорки. Исследование, перевод, комментарий. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2017. – 184 с.
9. Doerfer, Gerhard. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. I. Wiesbaden, 1963. – 255 p.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том / Құраст. Жаңабекова А., ЖанұзақТ., Әбілқасымов Б. және т.б.–Ү – Я. – Алматы, 2011. – 828 б.
11. ЫсқақоваА., СыздықоваР., СарыбаевШ. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. –Алматы, 1966.– 240 б.
12. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964. – 200 с.
13. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. т. II. 2-е изд., М., 1959.– 2508 с.
14. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы, 2005. – 1288 с.
15. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С»/ Авт. сл. статей Благова Г.Ф., Левитская Л.С., Дыбо А.В., Насилов Д.М., Поцелуевский Е.А. –М.: Наука, 2003. – 474 с.
16. Шагдаров Л.Д., Черемисов К.М. Бурятско-русский словарь. Т.2: О-Я. –Улан-Удэ: Республиканская типография, 2008. – 708 б.

К.К. КЕНЖАЛИН, Д.А. БАЛТАБАЙ

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

СЕМАНТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ(ПО ПРОИЗВЕДЕНИЮ «ШЕЖИРЕ-И ТЕРАКИМЕ»)

Аннотация. Язык является исторической категорией, его состав со временем пополняется новыми словами, элементами заимствования из других языков. Изменение слов в нашем языке с переходом в активный и пассивный слои оказывает существенное влияние на формирование словарного запаса.

В статье рассматривается этимология, частота употребления, смысловые особенности заимствованных слов, встречающихся в произведении «Шежире-и теракиме». Этимологический анализ слов, встречающихся в языке произведения, проводится и классифицируется на лексико-семантические группы. Изучается морфологический способ словообразования, особенности употребления однокоренных слов и словообразовательных суффиксов. В ходе исследования было отмечено место и значение заимствованных слов из арабского и персидского языков в словарном запасе казахского языка. Этимологический анализ заимствованных слов доказывается примерами. Особо акцентируется внимание на лексико-семантических, фонетических особенностях входных элементов и лингвистическом анализе слов. С помощью сравнительного метода авторы делают выводы относительно использования слов в древних текстах и письменных памятниках. Также дается статистика частоты употребления заимствованных слов в историческом произведении. Анализ языковых единиц, встречающихся в произведении «Шежире-и теракиме», всегда имеет важное значение в определении исторической преемственности между чагатайским и казахским языками.

Ключевые слова: заимствованные слова, арабские, персидские, монгольские элементы, тюркские языки, этимология, семантика.

K.K. KENZHALIN, D.A. BALTABAY

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**SEMANTIC NATURE OF BORROWED WORDS (BASED ON THE WORK
«SHEZHIRE-I TERAKIME»)**

Annotation. Since language is a historical category, its composition is replenished over time with new words, elements of borrowing from other languages. At the same time, the change of words in our language with the transition to the active and passive layers has a significant impact on the formation of vocabulary.

The article examines the etymology, frequency of use, semantic features of borrowed words found in the work "Shezhire-i terakime". Etymological analysis of the words found in the language of the work is carried out and classified into lexico-semantic groups. The morphological method of word formation, the peculiarities of the use of single-root words and word-forming suffixes are studied. In the course of the study, the place and meaning of borrowed words from Arabic and Persian languages in the vocabulary of the Kazakh language was noted. The etymological analysis of borrowed words is proved by examples. I focused on lexico-semantic features, phonetic features of input elements and analyzed them in the linguistic aspect. Comparative methods provide scientific conclusions regarding the use of words in the language of ancient texts and written monuments, the historical development of roots and appendages. In addition, statistics are given, the frequency of use of borrowed words in a historical work. The analysis of the linguistic units found in the work "Shezhire-i terakime" in the linguistic aspect is always important in determining the historical continuity between the Chagatai language and the Kazakh language.

Keywords: borrowed words, Arabic, Persian, Mongolian elements, Turkic languages, etymology, semantics.

References

1. Qaidar Ä. Ğylymdağy ğūmyr. Maqalalar, baiandamalar jinağy. – Almaty: Sardar baspa üi, 2014. – 520 b.
2. Rüstemov L.Z. Qazırğıqazaqtılindelge arab-parsy kırme sözderı. – Almaty: Ğylym, 1982. – 160 b.
3. Qaliev Ğ., Bolğanbaev Ä. Qazırğı qazaq tılınıñ leksikologiasy men frazeologiasy. Oqulyq. – Almaty: «Sözdik-Slovär» 2006. – 264 b.
4. Zuhul Kargı Ölmez. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü). – Ankara: Türk dilleri Araştırmaları Dizisi, 1996. – 559 s.
5. Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. On bes tomdyq / Qūrast. Ğ. Qaliev, S. Bizaqov, O. Naqysbekov jāne t.b. – Almaty: «Arys», 2006, 2-tom. – 744 b.
6. Syzdyqova R. Sözder söileidi (sözderdin qoldanyly tarihy). Köptomdyq syğarmalar jinağy / Rābiğa Syzdyqova / - Almaty: El-şejire, 2014. – 412 b.
7. Bazyłhan B. Mongol-kazah töl. Ulaanbaatar-Ölgi, 1984. – 885 s.
8. Külğanek İ. V. Mongölskie poslovisy i pogovorki. İssledovanie, perevod, komentari. – SPb.: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2017. – 184 s.
9. Doerfer, Gerhard. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. I. Wiesbaden, 1963. – 255 p.
10. Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. On bes tomdyq. 15-tom / Qūrast. Jañabekova A., Janūzaq T., Äbılqasymov B. jāne t.b. – Ü – İa. Almaty, 2011. – 828 b.
11. Ysqaqov A., Syzdyqova R., Sarybaev Ş. Qazaq tılınıñ qysqasha etimologialyq sözdıgı. Almaty, 1966. – 240 b.
12. Oruzbaeva B.O. Slovoobrazovanie v kirgizskom iazyke. Frunze, 1964. – 200 s.
13. Pekarski E. K. Slovär iakutskogo iazyka. t. II. 2-e izd., M., 1959. – 2508 s.

14. Mahmud al-Kaṣḡari. Divan Lughat at-Turk / Perevod, predislovie i komentarii Z.-A. M. Auezovoi. Indeksy sostavleny R. Ermersom. Almaty, 2005. – 1288 s.
15. Etimologicheski slovar' türkskih iazykov: Obşetürkskie i mejtürkskie osnovy na bukvy «L», «M», «N», «P», «S» / Avt. sl. statei Blagova G. F., Levitskaia L. S., Dybo A. V., Nasilov D. M., Poseluevski E. A. M., 2003. – 474 s.
16. Şagdarov L. D., Cheremisov K. M. Burätsko-ruski slovar'. T. 2: O-İa. Ulan-Ude, 2008. – 708 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қуанышбек Кәрімұлы – философи докторы (PhD), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Кенжалин Қуанышбек Каримович – доктор философии PhD, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Қазақстан.

Kenzhalin Kuanyshbek Karimovich – PhD, associate Professor of Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Балтабай Досжан Әмірұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Балтабай Досжан Амирулы – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Қазақстан.

Baltabay Doszhan Amiruly – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Г.Ы. СЕРКЕБАЕВА¹

С.Р. БОРАНБАЕВ²

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: g.serkebaeva@mail.ru¹, sandybai@mail.ru²)

«КОДЕКС КУМАНИКУС» ҚОЛЖАЗБАСЫНДАҒЫ ҮСТЕУЛЕРДІҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі үстеу сөз табының морфологиялық өзгеру жүйесінің қалыптасуын анықтау, лексика-семантикалық топтарының ара жігін ажырату, «Кодекс куманикус» қолжазбасындағы үстеулердің қолданылуын анықтау мақсат етілген. Осы мақсатқа жетуде тілдің ғасырлар бойындағы дамуының үстеу сөз табына әсерін, қазіргі қазақ тілі өзге түркі тілдерінде коммуникативтік қызметі мен мағынасына қарай түрлі формаларға ие болу үдерістерін анықтау міндеті қойылған. Жұмыстың мақсаты мен ерекшеліктеріне байланысты сипаттау, салыстыру, салғастыру әдістері, құрылымдық, синхронды және диахронды талдау жұмыстары, жинақтау, жүйлеу тәсілдері қолданылған. Нәтижесінде үстеу сөз табының морфологиялық өзгеру жүйесінің қалыптасу кезеңдері анықталып, лексика-семантикалық топтарының ара жігі ажыратылып, жекелеген ерекшеліктері сипатталған. Үстеулердің барлық түркі тілдеріндегі басты белгісі – өзгермейтіндігі жөніндегі тұжырымдарды жан-жақты талдай отырып, тілдегі болып жатқан эволюция мен түрлі даму үдерістері үстеу сөздерге де әсерін тигізіп, қазіргі қазақ тілі мен түркі тілдерінде коммуникативтік қызметі мен мағынасына қарай түрлі формаларға ие болып қолданылып жүргендігі дәлелденген.

Зерттеу нәтижелері тіл тарихы, салыстырмалы грамматика және тарихи сөзжасам, т.б. салалары бойынша өзекті мәселелерді, теориялық және қолданбалы міндеттерді жүзеге асыруға бағытталған. «Кодекс куманикус» қолжазбасындағы үстеу сөз табының қолданысын анықтаудың нәтижесі өзге сөз таптарының пайда болу, даму ерекшеліктерін, лексика-семантикалық, морфологиялық және синтаксистік белгілерін тарихи тұрғыдан жүйелеуге теориялық негіз болады. Осы жағынан алғанда бұл зерттеу жұмысын тарихи грамматика саласына қатысты көкейкесті мәселелерді шешуде, жалпы және жеке тіл ғылымының өрісін кеңейте түсуде, тіл тарихына байланысты әлі күнге бір арнаға тоғыспай келе жатқан пікірлерді жүйелеуде басшылыққа алуға болады.

Түйін сөздер: «Кодекс куманикус» қолжазбасы, тарихи грамматика, қазіргі қазақ тілі, сөз таптары, үстеу.

Кіріспе. Қазіргі қазақ тілінде үстеу сөз табы – өзіндік қыры мен сыры толық ашылмаған, жан-жақты зерттеуді қажет ететін күрделі сала. Қазақ тіл білімінде үстеулер жалпы сөз табының бірі ретінде қарастырылғаны болмаса, жекелеген монографиялар, диссертациялық жұмыстар көлемінде аз зерттелген. Сонымен қатар, «Кодекс куманикус» қолжазбасындағы үстеу сөз табының лексика-грамматикалық және синтаксистік ерекшеліктері өз алдына зерттеу нысанына айналмаған.

Үстеулер сөз табы ретінде ертеден танылып келгенімен, оның сөзжасамы арнайы зерттелмеген. Осыған байланысты үстеу сөзжасамы мәселесінде шешілмеген даулы пікірлер баршылық. Бұл негізінен үстеудің синтетикалық тәсілмен жасалуына байланысты мәселеде анық байқалады. Осы бағытта үстеудің сөзжасамдық жұрнақтарының құрамын анықтау, ол жұрнақтар арқылы жасалған туынды үстеулерді

көрсету, әрбір жұрнақтың мағыналық құрамын айқындау – кезек күттірмейтін мәселе.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Үстеу сөз табын өз алдына жеке зерттеп жүрген А. Ысқақов, С.Ф. Фузаилов, Ф.А. Ганиев, А.Г. Гулиев, С.А. Давлетова, С.М. Исаев, А. Аблақов, Ж. Сарбалаев, Т. Сайрамбаев, Р. Әміров, Ә. Ыбырайым, Б. Таңсықбаева сынды ғалымдардың диссертациялық, монографиялық еңбектері, ондағы көзқарастар, тұжырымдар мен қағидаттар басшылыққа алынды. Сонымен қатар үстеу сөз табының теориялық мәселелерін талқылау, соған байланысты нақты тұжырымдамалар жасау мақсатында келесі шетел және орыс лингвистерінің тұжырымдары мен дәйектемелері пайдаланылды: В.В. Радлов, С. Броккельман, М. Ердал, К. Ераслан, Ф. Зейналов, В. Банг, А. Габаин. Сондай-ақ, кейінгі жылдары үстеулерді арнайы қарастырған Е.Б. Саурықовтың «Үстеу сөз табы: тарихи дамуы және қалыптасуы (түркі тілдері материалдары негізінде)» [1] атты филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты, үстеу сөз табын «мөлшер» категориясының аясында қарастырған Е. Маралбектің «Мөлшер категориясының тарихи парадигмасы (лингвистикалық аспектіде)» [2] атты философия докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы негізге алынды.

Зерттеу жұмысында сипаттау, салыстыру, салғастыру әдістері, құрылымдық, синхронды және диахронды талдау жұмыстары, жинақтау, жүйлеу тәсілдері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Түркі тілдерінің даму кезеңдерін дәуірлеу мәселесі көптеген беделді түрколог ғалымдардың еңбектерінен көрініс тапты. Солардың ішінде айрықша назар аудартатыны – Н. Баскаковтың дәуірлеуі. Ғалым түркі тілдерінің даму кезеңдерін: « 1) Алтай дәуірі; 2) Ғұн дәуірі (б.з. V ғасырына дейін); 3) Көне түркі дәуірі (V-X ғғ.); 4) Орта түркі дәуірі немесе негізгі түркі тайпалары тілдерінің қалыптасуы мен даму дәуірі (X-XV ғғ.); 5) Жаңа түркі дәуірі немесе ұлттық тілдердің дамуы мен қалыптасу дәуірі (XV-XX ғғ.); 6) Ең жаңа дәуір немесе Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейінгі түркі тілдерінің даму дәуірі», – деп, алты кезеңге бөледі [3, 148]. Ал Ә. Құрышжанұлы, Б.Е. Көмеков, Д.С. Жүнісұлы сияқты белгілі отандық түркітанушы ғалымдар бірлесіп жазған «Ескі қыпшақ тілі» оқулығында Н. Баскаковтың жоғарыда көрсетілген классификациясына сүйене келе: «Түркі тілдерінің көне дәуіріне (V-XV ғғ.) жататын ескерткіштер үлкен екі топқа бөлінеді: 1) көне түркі немесе ежелгі ескі түркі (орысша «древнетюркский» деп аталады) тілінде жазылған нұсқалар; 2) орта түркі немесе ескі түркі (орысша «среднетюркский» немесе старотюркский) тілінде жазылған нұсқалар», – деп екі үлкен кезеңге бөледі де, көне түркі тілі жазбаларына Орхон-Енисей ескерткіштерін жатқызса, орта түркі тілі ескерткіштерін: «1) Қараханид түркілерінің тілінде жазылған ескерткіштер, 2) Орта Азия түркілерінің тілінде жазылған ескерткіштер, 3) Ескі қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер, 4) Шағатай тілінде жазылған ескерткіштер», – деп, төрт топқа бөледі [4, 44].

Тілдің тарихын бұлайша дәуірлеу, кезеңдерге жіктеу тілдегі даму мен өзгерістерді жүйелі түрде табудың бір кілті саналады. Бұл зерттеуде де жоғарыдағы тарихи кезеңдерге жататын тілдік материалдар негізінде қазақ тіліндегі үстеулердің қалыптасу, даму жолы анықталады. Тіл тарихына қатысты зерттеулердің мақсат-міндеті турасында қазақ әдеби тілінің тарихы мәселесін қарастырған ғалымдардың бірі ретінде Б. Момынованың мына пікірі орынды айтылған: «Әдеби тілдің тарихын сөз етудегі мақсат – тілдік құрылымдардың қазақ әдеби тілінің заңдылықтарына лайық екенін анықтау, сонымен бірге тілдік қолданыстар мен құрылымдардың жандануын, олардың тіркесімділігінің артуы олардың қазақ әдеби тілінің сөздік қорынан лайықты орын алғанының көрсеткіші болып табылатынын нақты мысалдармен көрсету» [5, 3].

Түркі тіл білімінде ең бір күрделі әрі даулы сөз таптарының бірі – үстеулер. XIX

ғасырдың басынан күні бүгінге дейін үстеудің тарихы, табиғаты және лексика-грамматикалық ерекшеліктері жайлы көптеген ғылыми еңбектер жазылды. Соған қарамастан қазіргі тіл тұрғысынан қарағанда үстеу сөздердің әлі де айтылмай, әлі де шешілмей келе жатқан мәселелері жеткілікті екені анық. Соның бірі – «Кодекс куманикус» қолжазбасындағы үстеулердің қолданысы туралы мәселе.

Тілдің тарихи дамуы барысында сөз таптарының бірден пайда болмай, біртіндеп жасалатындығы үстеулердің сөз табы ретінде қалыптасуынан айқын көрінеді. Қазіргі түркі тілдерінде қолданылып жүрген көптеген үстеулер де бір кезде басқа сөз таптарына тән, өзге функцияда қолданылған сөздер тобы болған. Мұндай сөздер өздерінің қолданылу ыңғайына, сөйлемдегі қызметіне байланысты пысықтауыштық функцияға тұрақтанған. Кейіннен мағыналық реңкінің ауысуына, бастапқы нақты мағынасының жалпылануына, дерексізденуіне байланысты үстеу сөз табының ерекшеліктерін, қасиеттерін бойына сіңіріп, сол топқа ауысқан.

Түркі тілдеріндегі үстеу сөзжасамы әр дәуірге тән өзіндік белгісімен даму, қалыптасудағы арнайы заңдылықтармен көне заманнан, яғни ежелгі Орхон-Енисей, Талас ескерткіштері, одан беріде Махмұд Қашқари, Жүсіп Баласағұн еңбектерінен белгілі. Қазіргі тілімізде қолданылып жүрген көптеген үстеулердің біршамасы көне дәуірде қолданыс тауып келе жатқан сөздер тобы. Мысалы, *енді, кеше, бірге, әдейі*, т.б. Аталған үстеулер «Кодекс куманикус» қолжазбасында *емді, түнәкүн, бірлә біле, хасса* [6] түрінде келеді. Ал қалған үстеулер кейін ауызекі сөйлеу тілі, әдеби жазба тілдердің дамуы, қалыптасуы, белгілі нормаға түсуі нәтижесінде жасалып, жаңа сөз, жаңа мағына ретінде үстеу сөз табына телініп отырды.

Тілдің негізгі сөздік қоры мен грамматикалық құрылысының қарым-қатынасына және олардың даму заңдылығына лайық сөздердің белгілі бір сөз табынан өзге сөз табы қатарына ауысуы қазіргі заманның ғана жемісі емес, ол бастауын көне дәуірден алған тіл дамуындағы тарихи құбылыс. Тілдегі сөз таптарының қалыптаса бастауы мен лексикалық алмасулар бір кезеңде өмір сүреді. Өйткені сөз таптарының дамуы қатып қалған заңдылық емес, онда неше түрлі өзгерістер өзгерістер болады, әрбір құбылыстың өзіндік ерекшелігі мен табиғаты бар. Бұл жөнінде В.В. Виноградов өз ойын жалғастыра түсіп «Сөйлеу бөлігінің басқаларына ауысу мәселесі тіл біліміндегі сөйлеу бөлігін бөлу проблемаларымен тығыз байланысты» [7,17] деп қорытындылайды. Сонымен, сөз таптарының дараланып, категориялық дербестікке ие болуы тілдегі лексикалық бірліктердің қызмет өресінің өнімді болуынан деп қарап, «алмасу» ұғымын тілдегі сөз тудыру, сөзжасам тәсілдерінің біріне жатқызуға болады.

Конверсиялық сөзжасам тәсілінің қазақ тіліне де қатысты екендігі жөнінде зерттеуші-ғалым С. Исаев мынадай пікір айтады: «Конверсиялық тәсілдің ерекшелігі сол, ол сөздердің сөйлеу процесінде, жаңа сөздермен байланысып, тіркесе жұмсалуында жаңа мағыналарға, семантикалық өзгеріске түсуінде. Сондықтан оған субстантивтену, адъективтену, адвербиалдану, т.б. процестер жатады» [8, 282] деп тұжырым жасайды.

Тілдегі сөз таптарының қалыптасуы, дамуы, ондағы лексикалық алмасулар, бір атаумен конверсиялық үдеріс тәсілінің табиғаты жөніндегі зерттеулерді түйіндей отырып, мынадай тұжырым жасауға болады: сөздердің белгілі бір грамматикалық категориядан ауысып, өзге лексика-семантикалық, сөз табындық дербестікке ие болуы – конверсиялық сөзжасамның нәтижесі. Ж. Сарбалаевтың пікіріне сүйенсек: «Конверсиялық сөзжасам тәсілінде сөз тудырудың лексикалық, морфологиялық және синтаксистік тәсілдері қатысады демей-ақ, бұлардың көріну ерекшеліктерінде әрі сөзжасамның лексика-грамматикалық тәсілдерінің қалыпты көрінетіндігін ескере отырып, оларды лексика-грамматикалық факторлар деп қабылдау орынды сияқты. Сонда конверсиялық амал бойынша сөз тудыру дегеніміз – лексикалық, морфологиялық

және синтаксистік факторлардың жиынтығы» [9, 29].

Түркі тіліндегі үстеулердің қалыптасуына сөз таптары грамматикалық формаларының әсері мол. Қазіргі тілде қолданылып жүрген көптеген үстеулердің құрамында зат есімнің септік жалғаулары кездеседі. Бұл жердегі зат есімнің септік формаларының қызметін деривациялық сөзжасаммен бірге қарауға болмайды. Тіл-тілде белгілі болғандай, септік формалары сөз тудырушы қасиетке ие емес. Олардың қызметі тек сөз түрлендіру, грамматикалық мағына үстеу, сөздердің байланысу, берілу қызметін ұлғайту. Көне түркі, қазіргі түркі тілдерінен белгілі мекендік, мезгілдік зат есімдердің септік формаларымен лексикаланып, мағыналық жақтан көнеленуі, функциялық тұрғыдан пысықтаушы болуы нәтижесінде үстеулер қатарына өтіп отырған.

Көне түркі тілінен белгілі құранды *-ғару, -геру, -қару, -керу, -ару, -еру* формалары қазіргі түркі тілдерінің деректерінде үстеулік мән-мағына беретін сөздердің құрамында өлі форма, көнеленген септік жалғауы ретінде сақталған. Аталған форманың тарихи құрамы мен пайда болу себептері тұрғысында ғалымдар алуан түрлі болжамдар мен пікірлер айтқан болатын. Г.И. Рамстедт бұл құранды форманы *-ға* барыс септігі және бағыттық *-ру* формасы немесе директив деп көрсетеді [10,44]. Ғалымның пікірін кейінгі жылдары В. Котвич қолдап, өз болжамын моңғол тілінің сөз жасаушы *-ғаду* формасымен сабақтастырады [11, 324].

Зерттеліп отырған құранды *-ғару, -геру, -қару, -керу* формаларының екінші негізгі қызметінің ерекшелігіне тоқталайық. Қолданылу аясына сай грамматикалық мағыналарының түрлі болып келуі жалғаулардың даму заңдылығын көрсетеді. Қосымшалардың пайда болуы, функциялық жақтан жаңаруы немесе көнеленуі, өзге сөз таптары қатарына ауысып кетуі тіл-тілде болатын тарихи заңдылық. Яғни ескерткіштер тілінде бұл құранды форма тек тек барыс септігі емес, үстеу қалыптастыруда үлкен рөл атқарған. Көне түркі мәтіндерінде кездесетін *йоқару, ічкеру, ілгеру* сөздері осының айқын дәлелі. «Кодекс куманикус» қолжазбасында аталған үстеу *ічкәрі* [6] түрінде кездеседі.

Үстеулердің жасалуындағы морфология-семантикалық тәсіл арқылы туындаған тұлғалардың бір бөлігі жатыс септігі формаларымен ауысып келген. Мұндай сөз жасау тәсілдерінің барлығы конверсиялық құбылыстың нәтижесі. Сондықтан адвербиалданған сөздердің қандай жолмен, қандай тәсілдер арқылы ауысқандығын айқындайық. Бірінші кезекте көне түркі тілінен белгілі үстеу ретінде толық қалыптасқан сөздерге тоқталайық. Көне түркі тілінде жатыс септігінің *-да, -де, -та, -те* және көптеген ғалымдардың қолдауы бойынша жатыс септігі формасы деп танылып жүрген *-ра, -ре* қосымшалары арқылы адвербиалданған үстеулердің мағыналық, құрылымдық ерекшелігіне тоқталайық.

Көне түркі тілінде *-да, -де, -та, -те* формалары арқылы есім сөздерден мекен үстеулері жасалған. Мысалы, *бунта, анта, онда, антада*, т.б. «Кодекс куманикус» қолжазбасында мекен үстеулері *артында, үстүндә, түбіндә*[6] түрінде келеді. Қазіргі түркі тілдерінде тек мекен мәнді үстеулер ғана емес, мезгіл, бейне үстеулері де туындайды. Мысалы, *анада, ақырында, бертінде, ертеде, кейде, жақында* – мезгіл үстеулері; *алда, артта, мұнда, сонда осында* – мекен үстеулері; *аңдаусызда, абайсызда қапылыста, қапелімде* – бейне үстеулері. Жатыс формасы арқылы қалыптасқан үстеулер

мағыналық ерекшелігіне орай сөйлем ішінде түрлі пысықтаушылық функцияны атқарады. Қазіргі түркі тілдеріндегі мекендік, мезгілдік үстеулердің қалыптасуына үлкен әсер еткен көне түркі тілі жүйесіндегі үстеу сөздердің тарихы мен өзіндік ерекшеліктері

бар. Көне ескерткіштер тілінде есімдіктердің ішінде сілтеу есімдігінен туындаған үстеулер кездеседі. Көне түркі тілінде: – Йай анта йайладым (Мен жазды сонда өткіздім).

Көне түркі жазба ескерткіштері тілінде етістіктен үстеу жасауға қатысатын *-а, -е, -*

й, -у, -ү, -ы, -і формалары бар. Бұл формалар етістікті түбірлермен грамматикалық қатынасқа түсіп, лексикалану арқылы үстеу сөз таптарын жасап отырған.

Нәтижелер. «Кодекс куманикус» еңбегі контекстік материал емес, сөздік болғандықтан, ондағы тілдік деректер көбіне лексикалық бірліктер. Сондықтан сөздікте мөлшер семантикасының берілуінде лексикалық деңгей негізгі тәсіл саналады. Басқа деңгеймен салыстырғанда мөлшер семантикасын білдіретін лексикалық бірліктер әлдеқайда көп. Мөлшерлік лексемалардың өзін әлденеше микромөлшерлік ұғымдарға топтастыруға болады. Біз көне түркі ескерткіштерінде мөлшер семантикасын білдіретін лексикалық бірліктер айтарлықтай көп болмағандықтан, тіл деңгейлері шегінде жинақтай қарастырдық. Сөздікте мөлшер семантикасын білдіретін лексикалық бірліктерді қашықтық, уақыт, салмақ, көлем, аудан, сыйымдылық, құн мөлшері сынды микроұғымдарға топтастыруға болады.

«Кодекс куманикус» еңбегінде «уақыт» ұғымын білдіретін лексикалық бірліктер үстеу сөздері арқылы беріледі және олардың саны басқа сөздермен салыстырмалы түрде айтқанда көбірек. Еңбекте «уақыт мөлшері» семантикасын білдіретін *емдідән кері (бұрын), анғынча (осы уақытқа дейін), анғынча-анығынша (оган дейін)* сөздері кездеседі. Қазіргі қазақ тіліндегі -ша, -ше функционалды жұрнағы үстеу тудырушы жұрнақ ретінде уақыттың белгісіз созылықтық мөлшерін, шегін және күшейтпелі мөлшерлік семантиканы білдіреді. Бұл жұрнақ XV-XVIII ғасыр мұраларында мөлшерлік семантикада кездеспейді. XIII-XIV ғасырларда -чә, -ча формасында, X-XII және V-IX ғасырларда -ча, -че формасында кездеседі. Бұл форманың түркілік кездегі тілдік қызметі мен мағынасында төлтілдік кезеңнен айтарлықтай өзгешеліктердің барлығы байқалады. Яғни -ча, -че аффиксінің түркілік кезеңде көбіне заттардың сандық, шамалық мәнін салыстыру, уақыт шегін көрсету мәнінде жұмсалып, мөлшер семантикасын білдіру қызметі басымдау болған. Ал қазіргі қазақ тілінде бұл семантикалық қызмет -дай, -дей, тай, -тей формасына ауысқан.

Ал М. Қашқаридың сөздігінде «уақыт мөлшері» семантикасын білдіретін мәңгі // мәңгі, былдұр // былтыр, иыл // жыл, көш // сәт, уақыт сөздері кездеседі. Бұл сөздер де, бір жағынан, уақыт, мезгіл атауын білдірсе, екінші жағынан, сол атаудың уақыттық мәнін, мерзімін, мөлшерін білдіреді. Ғалым бұл сөздерге былайша түсініктеме береді:

– Мәңгі // мәңгі, мәңгілік, шетсіз-шексіз. Бұл сөз әрі есім, әрі мәсдар. «Мәңгі ажұн // мәңгілік дүние». Жырда былай деп келген:

Тұғұп тақы қалмады мәңгі ерен // адам мәңгі қалмайды, туса-туар,

Ажұн күні иұлдұзы тұтшы тұғар // дүниенің күн, жұлдызды туар-тұрар! (МҚ, Т3-506);

– Былдұр // былтыр (өткен жыл) (МҚ, Т1-516-517);

– Иыл // жыл: бір иыл кешті // бір жыл өтті (МҚ, Т3-12);

– Көш // сәт, уақыт: бір көш күдзгіл // бір сәт күткін, біраз күт (МҚ, Т1-380).

Сөздіктерде «салмақ», «көлем», «сыйымдылық» ұғымдарын білдіретін лексикалық бірліктер де кездеседі. Алайда олар саны жағынан тым шектеулі және нақты мөлшерлік шаманы емес, мөлшерді сындық тұрғысынан сипаттау мәнді болып келеді. Айталық, «салмақ» ұғымына қатысты сөздікте ағыр // ауыр, (МҚ, Т1-82), иенік // жеңіл (МҚ, Т3-30) сөздері кездеседі де, мынадай түсініктеме берілген: Ағыр // ауыр, салмақты: ағыр адзақ емрүлді // ауыр аяқ тыншыды. Яғни, «аяғы ауыр адам қыбырлап ақырын жүрсе де межелі жерге, дегеніне жетті» дегені (МҚ, Т1-82). Ағыр // ауыр сөзі қимыл-әрекеттің сылбырлығы, қиындығымен қатар, нақты заттардың да салмағына байланысты қолданылады. Мұнда зат салмағының ауыр не жеңіл болмағы арасында түрлі шамалар жиынтығы өмір сүретіндіктен, ол түрлі деңгейден құралатын «мөлшер» ұғымына жатады. Заттардың салмағы ауыр не жеңіл болуы сол заттың ішкі межесіне және барлық

адамдардың санасында қалыптасқан орталық меже негізінде анықталады.

Зерттеу барысында «Кодекс куманикус» қолжазбасында күшейткіш үстеудің – 5, мақсат үстеудің – 5, мезгіл үстеудің – 46, мекен үстеудің – 24, мөлшер үстеудің – 13, себеп-салдар үстеудің – 12, сын-қимыл үстеудің – 35 түрі кездесетіндігін анықтадық.

Қорытынды. Үстеулер – қимылдың алуан түрлі белгілерін, күй-жайын немесе сапаның дәрежесін білдіретін грамматикалық құбылыс. Қимылдың белгісі мен заттың сынының белгісін білдіру, сөйлем ішінде пысықтауыш немесе кейде анықтауыш (жекелеген формаларда) функциясында жұмсалуды үстеуді өзге сөз таптарынан даралайтын басты ерекшелігі болып саналады. Басқа сөз таптарынан ажыратып тұратын негізгі белгі – түрленбейтін сөз табы бола тұра, түрленуші сөздердің барлығымен грамматикалық қатынасқа түсуі.

Үстеу сөздердің этимологиясын анықтау олардың ежелде қай сөз табынан ауысып келгендігін білуге, оның құрамындағы септік формасының даму сатысы тілдің қандай кезеңіне дейін қолданғандығы немесе қай дәуірде ығыстырылғандығын анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай талдаулар тек үстеулердің ғана емес, өзге сөз таптары мен оның грамматикалық көрсеткіштерінің пайда болу жолдарын айқынауға септігін тигізеді. Әрбір сөзге жеке талдау жасау сол топтағы үстеулердің қалай пайда болғандығының толық айғағы. Қалыптасу барысында үстеу сөздер бірден жасала салмай, тарихи дамудан өтті. Мағыналық, функциялық жақтан әбден сұрыпталды, осындай күрделі эволюциялық даму жолынан өткен сөздер ғана үстеулер қатарынан орын алды. Осы тұрғыдан келгенде үстеулердің «Кодекс куманикустегі» көрінісін анықтайтын зерттеу жұмысымыздың маңызы зор деп білеміз.

Әдебиеттер

1. Саурықов Е.Б. Үстеу сөз табы: тарихи дамуы және қалыптасуы (түркі тілдері материалдары негізінде). Филол.ғыл.докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты. – Алматы, 2010. – 44 б.
2. Маралбек Е. Мөлшер категориясының тарихи парадигмасы (лингвистикалық аспектіде). Философия докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. – Алматы, 2020. – 220 б.
3. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1969. – 383 с.
4. Құрышжанұлы Ә., Көмеков Б.Е., Жүнісұлы Д.С. Ескі қыпшақ тілі (Оқулық). – Алматы: ҚазМҚПУ, 2007. – 316 б.
5. Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы (Оқулық). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 283 б.
6. Құрышжанов А.Қ., Жұбанов А.Қ., Белботаев А.Б. Куманша-қазақша жиілік сөздік. – Алматы, 1978. – 278 б.
7. Виноградов В.В. Вопросы современного русского словообразования // Русский язык в школе. – М., 1952. – №2. – С. 17-20.
8. Исаев С.М. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.
9. Сарбалаев Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі конверсия мен адъективация. Филол.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 1993. – 29 б.
10. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – М.: Изд-во ин-та лит., 1957. – 254 с.
11. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. – М.: Изд-во ин-та лит., 1962. – 371 с.

Г.Ы. СЕРКЕБАЕВА, С.Р. БОРАНБАЕВ

Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПРИМЕНЕНИЕ НАРЕЧИЙ В ПАМЯТНИКЕ «КОДЕКС КУМАНИКУС»

Аннотация. Целью данной статьи является выявление формирования системы морфологических изменений наречий в современном казахском языке. Для достижения данной цели поставлены следующие задачи: разграничить лексико-семантические группы, определить применение наречий в письменном памятнике «Кодекс куманикус», выявить влияние многовекового развития языка на лексический состав слов и процессы обретения современным казахским языком различных форм в зависимости от коммуникативной функции и значения в других тюркских языках. В зависимости от целей и особенностей работы, использовались методы описания, сравнения, сопоставления, структурный, синхронный и диахронный анализ, обобщение, систематизация. В результате определены этапы формирования системы морфологических изменений наречий, разграничены лексико-семантические группы, описаны отдельные особенности. Всесторонне анализируя выводы о том, что наречия обладают главным признаком – неизменяемостью во всех тюркских языках, доказано, что происходящая эволюция и различные процессы развития в языке оказывают влияние и на наречия, приобретая различные формы в зависимости от коммуникативной функции и значения в современном казахском и тюркском языках.

Результаты исследования направлены на реализацию актуальных проблем, теоретических и прикладных задач по истории языка, сравнительной грамматике и историческому словообразованию и др. Результат определения употребления класса наречий в письменном источнике «Кодекс куманикус» является теоретической основой для исторической систематизации особенностей возникновения, развития, лексико-семантических, морфологических и синтаксических признаков других частей речи. С этой стороны, данная исследовательская работа может быть направлена на решение актуальных проблем в области исторической грамматики, расширение поля общего и прикладного языкознания, систематизации мнений, связанных с историей языка.

Ключевые слова: рукопись «Кодекс куманикус», историческая грамматика, современный казахский язык, части речи, наречия.

G.I. SERKEBAYEVA, S.R. BORANBAEV

M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

THE USE OF ADVERBS IN THE «CODEX CUMANICUS» MANUSCRIPT

Annotation. The article aims to identify the formation of a system of morphological changes of adverbs in the modern Kazakh language. To achieve this goal, the following tasks are set: to distinguish lexical and semantic groups, to determine the use of adverbs in the «Codex Cumanicus» manuscript, to identify the influence of centuries-old language development on the lexical composition of words and the processes of acquiring various forms by the modern Kazakh language, depending on the communicative function and meaning in other Turkic languages. Depending on the goals and features of the work, methods of description, comparison, contrast, structural, synchronous and diachronic analysis, generalization, systematization were used. As a result, the stages of formation of the system of morphological changes of adverbs are determined, lexico-semantic groups are differentiated, individual features are described. Comprehensively analyzing the conclusions that adverbs have the main feature – immutability in all Turkic languages,

it is proved that the ongoing evolution and various development processes in the language also affect adverbs, acquiring various forms depending on the communicative function and meaning in modern Kazakh and Turkic languages.

The results of the research are aimed at the implementation of actual problems, theoretical and applied problems in the history of language, comparative grammar and historical word formation, etc. The result of determining the use of the class of adverbs in the «Codex Cumanicus» manuscript is the theoretical basis for the historical systematization of the features of the origin, development, lexico-semantic, morphological and syntactic features of other parts of speech. On this side, this research work can be aimed at solving topical problems in the field of historical grammar, expanding the field of general and applied linguistics, systematization of opinions related to the history of language.

Keywords: Manuscript «Codex Cumanicus», historical grammar, modern Kazakh language, parts of speech, adverbs.

References

1. Sauryqov E.B. Üsteu söz taby: tarihi damuy jäne qalyptasuy (türki tilderi materialdary negizinde). Filol.ğyl.doktory ğylymi дәrejesin alu üšin daiyndalğan disertasiynıñ avtoreferaty. – Almaty, 2010. – 44 b.
2. Maralbek E. Mөлşer kategoriasynıñ tarihi paradigmasy (lingvistikalıq aspektide). Filosofia doktory дәrejesin alu üšin daiyndalğan disertasiy. – Almaty, 2020. – 220 b.
3. Baskakov N.A. Vvedenie v izuchenie tyurkskikh yazykov. 2-e izd. – M.: Vysshaya shkola, 1969. – 383 s.
4. Qūryşjanūly Ä., Kömekov B.E., Jūnisūly D.S. Eski qypşaq tılı (Oqulyq). – Almaty: QazMQPU, 2007. – 316 b.
5. Momynova B. Qazaq әdebi tılınıñ tarihy (Oqulyq). – Almaty: Qazaq universiteti, 2011. – 283 b.
6. Qūryşjanov A.Q., Jūbanov A.Q., Belbotaev A.B. Kumanşa-qazaqşa jıllık sözdik. – Almaty, 1978. – 278 b.
7. Vinogradov V.V. Voprosy sovremennogo russkogo slovoobrazovaniya // Russkiy yazyk v shkole. – M., 1952. – №2. – S. 17-20.
8. İsaev S.M. Qazırgı qazaq tılındegı sözderdiñ gramatikalyq sipaty. – Almaty: Rauan, 1998. – 304 b.
9. Sarbalaev J. Qazırgı qazaq tılındegı konversia men adektivasia. Filol.ğyl.kand.diss. – Almaty, 1993. – 29 b.
10. Ramstedt G.I. Vvedenie v altayskoe yazykoznanie. – M.: Izd-vo inost.lit., 1957. – 254 s.
11. Kotvich V. Issledovanie po altayskim yazykam. – M.: Izd-vo inost.lit., 1962. – 371 s.

Авторлар жайлы мәлімет:

Серкебаева Гаухар Ысқақбекқызы – М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің докторанты, Шымкент, Қазақстан

Серкебаева Гаухар Искакбековна – докторант Южно-Казакхстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Serkebayeva Gaukhar Iskakbekovna – doctoral student, M. Auevov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Боранбаев Сандыбай Режепұлы – филология ғылымдарының докторы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің доценті, Шымкент, Қазақстан.

Боранбаев Сандыбай Режепович – доктор филологических наук, доцент Южно-Казакхстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Boranbaev Sandybai Rezhepovich – Doctor of Philology, Associate Professor, M.Auevov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

М.Е. ТАУБАЛДИЕВ¹

С. ҚҰЛМАНОВ²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан¹
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан²
(e-mail: meirambekt@gmail.com¹, k.k.sarsen@mail.ru²)

ТІРКЕСТІ ТЕРМИНДЕРДІ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (Қазақ тележурналистика саласының материалдары негізінде)

Аңдатпа. Мақалада қазақ телевизиялық журналистика саласында жиі қолданылатын терминдік тіркестердің жасалу жолдарын, оларды орыс тілінен аудару барысындағы кемшіліктердің себептерін, балама нұсқаларын және т.б. айқындау мақсат қойылды. Сонымен қатар зерттеу барысында орыс тіліндегі жұрнақты терминдік тіркестерді қазақ тіліне аудару үдерісінде туындайтын лингвистикалық мәселелерді талдау мақаланың өзектілігін айқындайды.

Мақалада орыс тіліндегі тіркесті терминдердің қазақ тіліндегі баламаларына қатысты мынадай мәселелер қарастырылды: жекелеген терминдердің баламасы немесе аударылуы; орыс тіліндегі «-н- жұрнағы + **-ый/-ая/-оә** жалғауы», «-ск- жұрнағы + **-ий/-ая/-оә** жалғауы», «-ов- жұрнағы + **-ый/-ая/-оә** жалғауы», «**не-** приставкасы + түбір + **-н- жұрнағы + -ый/-ая/-оә** жалғауы» үлгілерінің аударылуы және т.б. Орыс тіліндегі тіркесті термин қазақ тіліне әртүрлі қосымшалы тіркесті термин түрінде аударылғанда олардың әрқайсысының өзіндік жеке мағынасы болатындығы, сонымен қатар қазақ тележурналистикасында қолданылып жүрген тіркесті терминдердің «Termincom.kz» электрондық базасында тіркелген, яғни Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясы бекіткен баламаларымен, салалық терминологиялық сөздіктерде берілген аудармаларымен сәйкес келмейтіндігі анықталды.

Телевизиялық журналистика саласында тіркеспен келетін терминдердің баламасын анықтау барысында синтез, индукция, дедукция, топтастыру, жүйелеу сияқты жалпылингвистикалық әдістермен қатар аудармадағы морфологиялық трансформация, лексикалық және морфологиялық калькалау тәрізді жекелеген әдіс-тәсілдер, сондай-ақ әлеуметтік лингвистиканың зерттеу тәсілінің бірі – сауалнама әдісі кеңінен қолданылды.

Зерттеу барысында жүргізілген сауалнамада телевизия мамандары қызметінде жиі қолданылатын тіркеспен келетін терминдер таңдап алынып, сауалнамаға республикалық және халықаралық деңгейдегі БАҚ өкілдері, «Ұлттық аударма бюросы» мамандары, ғылыми-зерттеу институттарының аударма ісімен айналысатын ғылыми қызметкерлері қатысты.

Түйін сөздер: термин, терминология, терминжасам, тележурналистика, аударма, біріздендіру, жұрнақ.

Кіріспе. Ұлттық терминологияның лингвистикалық проблемаларын зерттеу тіл білімінің ғана объектісі емес, жалпы ғылым мен білім беру тілін, техника мен технология тілін дамытудағы кезек күттірмейтін мәселе саналады. Ғылым саласы дамыған сайын онда қолданылатын тілдік бірліктердің күн санап көбейетіні – заңдылық. Себебі тілдегі термин – заттың атын ғана емес, ұғымның, процестің атауын білдірумен қатар, тілдің қоғамдағы қолданыс аясын көрсететін күрделі құбылыс, ғылым тілін дамытудың негізгі тетігі.

XX ғ. 20-30-жылдары қазақ тілінің ұлттық терминшығармашылығының қалыптасу кезеңі саналады. Ұлттық терминологияның іргетасын қалаушы – Ұлт көшбасшысы А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамбетұлы, Т. Шонанұлы, Ж. Аймауытұлы, Ж. Күдерин, С. Қожанұлы, Е. Омарұлы, Қ. Кемеңгерұлы, А. Мамытұлы және т.б. қазақ білімпаздарының жасаған терминдері мен ғылым салалары бойынша жазған және аударған еңбектері тіліміздің төл терминжасам кеңістігін қалыптастырды. Алайда Кеңес одағы кезеңінде «ортақ терминологиялық қор» қалыптастыру бағытындағы қасаң саяси қағида қазақ тілінің терминжасам жүйесін қасақана дағдарысқа ұшыратты. Бұл ойымызды филология ғылымдарының докторы, академик Ш. Құрманбайұлының мына сөзімен тұжырымдауға болады: «...Егер отызыншы жылдарға дейінгі алаш оқығандары секілді әр саланың терминдерін өз тілімізде жасауға үлкен мән беріп, бұл іске белсене араласып отырғанда қазір терминжасамның үлгілері орнығып, термин шығармашылығындағы төл тәжірибе мен ұлттық дәстүріміз қалыптасқан болар еді» [1, 19].

Кез келген мемлекеттің формациялық жүйесі оның саяси өміріне ғана емес, ұлт тілінің әлеуетіне де ұзақ жылдар бойы әсер ететіні белгілі. Сондықтан болар, социалистік-тоталитарлық жүйені бастан кешкен біздің елімізде күні бүгінге дейін ұлттық терминология тиісті деңгейде міндетін атқара алмай келеді. Мысалы, орыс тіліндегі терминдердің тұрпат межесі мен мазмұн межесін сақтап қолдану үшін аударма процесінде, оның ішінде терминжасамда көп жағдайда калька тәсілі (толық/жартылай) жиі пайдаланылып келді. Осы себепті ұлттық терминологиялық қорымызда ұлт тілінде жасалған терминдердің үлес салмағы әліге дейін аз болып отыр.

XX ғасырдың 90-жылдары, қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесін алғаннан кейін, қазақ терминологиясы жаңа бағытта дами бастағаны мәлім: терминдерді қазақшалау үдерісі күшейе түсті, ғылым салалары бойынша баламалы терминологиялық сөздіктер көптеп жарық көріп, терминология саласы лингвистикалық және салалық пәндердің ғылыми зерттеулерінің объектісі ретінде дами түсті.

Ұлттық тіліміздің төл сөздерін жаңғыртып, жаңа терминдік атау ретінде қолдану, туыстас түркі тілдерінің терминологиялық қорының озық тәжірибесін пайдалану, құрылымы бөлек тілдерден енген терминдерді қабылдау тәртібі, терминдердің танымдық-жұмсалымдық функциясының ғылыми негіздемесін жасау қазіргі кезеңдегі ұлттық терминологияның негізгі мәселелері болып отыр.

Қазіргі уақытта «термин» ұғымы таза тілдік тұрғыдан ғана емес, таныммен байланысты, қатысым (коммуникация) теориясы негізінде қарастырылады. Мысалы, тілші-ғалым Б. Шустер «термин» ұғымын «когнитивтік лингвистика, прагматика тұрғысынан зерттеуді, сондай-ақ қазіргі жаңа тәсілдерге, соның ішінде социометрия арқылы анықтауға басымдық берген дұрыс» деп есептесе [2, 168], ғалым Э. Рохлина «термин» ұғымының әртүрлі анықтамаларының болуы, термин типтерінің жіктелуі, жүйелеу, стандарттау, біріздендіру секілді негізгі терминологиялық проблемаларға баса назар аударып, терминнің қолданыс аясындағы циклдік өрісін зерттеудің маңыздылығына тоқталады [3, 174].

Тілші-ғалым И. Усманов ғылыми терминологияның негізгі мәселелеріне және оларды шешудің басым тәсілдеріне, соның ішінде қарым-қатынастың тиімділігін қамтамасыз ету аясында терминологияны стандарттауға баса назар аударады [4, 20].

Тілші-ғалымдар Б. Жонкешов пен А. Үдербаевтың пікірінше, терминнің жалпы қолданыстағы сөзден семантикалық айырмашылығы – терминнің ұғыммен байланысы, оның ғылым, техника, өндірістің белгілі бір саласына қатыстылығы [5, 31]. Демек, термин болу үшін сөз мағынасы біреу ғана болуға тиіс, ауыспалы мағынасы болмайды, термин нақты заттардың атауын ғана емес, ғылымның тар шеңберіндегі дерексіз ұғымдардың атауын білдіреді.

Қазіргі ақпараттық кеңістіктегі жаһандану үрдісінің, ғылыми-техникалық прогрестің ықпалына байланысты қазақ телевизиялық журналистика саласы күн өткен сайын кірме сөздермен, жаңа терминдермен толығып отыр. Мемлекеттік тілде хабар тарататын телевизия мамандары жұмыс барысында қолданатын жеке сөздерден тұратын терминдер былайша топтастырылады: а) орыс тіліне еуропа тілдерінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: *титр, кран, студия, камера, сценарий, диафрагма, кадр, анонс* және т.б.; ә) орыс тілінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: *наезд, отъезд, подача, наушник, , ушка, отводка, подводка* және т.б.; б) орыс тілінен еніп, қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: *шәпкі, плашкі, перебибкі, ушкі* және т.б.; в) қазақ тіліндегі баламасы бола тұра, қазақ және орыс тілдеріндегі нұсқасы жарыса қолданылып жүрген терминдер: *звук – дыбыс, подводка – кіріспе, отводка – шегініс, клип – бейнебаян, реклама – жарнама, тема – тақырып* және т.б.; г) гибрид терминдер: *бейнематериал, бейнесюжет, видеобайланыс, бейнекамера, лайвтүсірілім, бейнеинженер* және т.б. [6].

Тілші-ғалымдардың зерттеуінше, аналитикалық тәсілмен жасалған терминдер дара терминдерден әлдеқайда басым, мысалы, еуропа тілдері терминологиясының 95%-ын құрайды. Ғалым С. Исакова зерттеу жұмысында мынадай мәліметтер келтіреді: «Ағылшын тіліндегі сөздердің тіркесуі арқылы жасалған терминдер жалпы терминологияның 70% көлемін құрайтынын дәлелдесе, ал орыс терминологиясындағы тіркесті терминдер терминологиялық қордың 77%-ын құрайды деп көрсетеді. Терминжасамда синтаксистік тәсіл өте белсенді түрде жұмсалады. Термин жасаудың бұл дәстүрлі тәсілі қазір де ең өнімді тәсілдердің бірі болып табылады» [7, 20]. Осы ретте қазақ телевизиялық журналистика саласының терминдік тіркестерінің қолданылу жиілігін, жасалу жолдарын, аудару барысындағы кемшіліктердің себептерін, балама нұсқаларын және т.б. айқындау осы мақаламыздың негізгі мақсаты ретінде алынып отыр. Сонымен қатар зерттеу барысында орыс тіліндегі жұрнақты терминдік тіркестерді қазақ тіліне аудару үдерісінде туындайтын лингвистикалық мәселелерді талдау мақаланың өзектілігін айқындайды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Телевизиялық журналистика саласында тіркеспен келетін терминдердің баламасын анықтау барысында синтез, индукция, дедукция, топтастыру, жүйелеу сияқты жалпылингвистикалық әдістермен қатар аудармадағы морфологиялық трансформация, лексикалық және морфологиялық калькалау тәрізді жекелеген әдіс-тәсілдер, сондай-ақ әлеуметтік лингвистиканың зерттеу тәсілінің бірі – сауалнама әдісі кеңінен қолданылып, оған қатысушылардың жауаптары жүйеленіп, кесте түрінде топтастырылды.

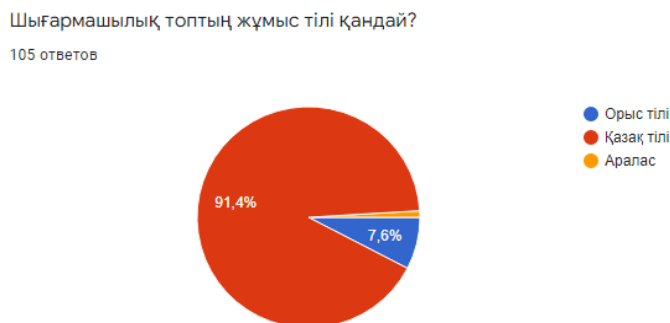
Зерттеу жұмысында тележурналистика саласындағы тіркеспен келетін терминдердің қазақ тіліндегі баламаларына қатысты жүргізілген анонимді сауалнамаға қатысқандар саны – 105 адам.

Зерттеу тәжірибесінде, алдымен, респонденттердің шығармашылық жұмыс тілі, жынысы, жасы, білімі, аймақ-өңірі сұралды. Сауалнамаға, негізінен, «Қазақ журналистері» (256 адам) және «Түркітілдес журналистер қоры» (175 адам) ресми форум-чатының телевизия мамандары, «100 жаңа оқулық» жобасын жүзеге асырған «Ұлттық аударма бюросының» аудармашы-редакторлары, «Хабар», «КТК», «Қазақстан», «Первый канал Евразия» телеарналарының редактор-журналистері, «Ғылым ордасына» қарасты ғылыми институттардың қызметкерлері ерікті түрде қатысты.

Зерттеу жұмысы <https://docs.google.com/forms/d/1> онлайн-сервисінде ұйымдастырылып, 2022 жылғы 8 ақпан мен 30 мамыр аралығында өткізілді /16 апта/.

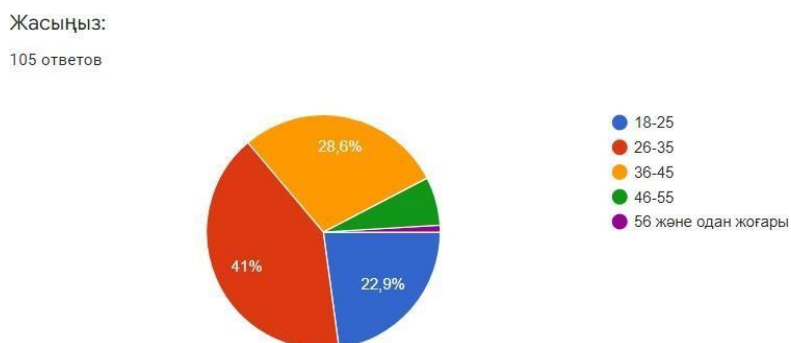
Сауалнамада қойылған «Шығармашылық топтың жұмыс тілі қандай?» деген сауалға былайша жауап берілген: 91,4%-ы – «қазақ тілі», 7,6%-ы – «орыс тілі», 1%-ы – «аралас». Сауалнаманың бұл тармағы осы мақаланың ғана емес, жалпы қоғамның кез

келген саласындағы аса маңызды мәселе болып саналады. Өйткені қазақтілді аудиторияға контент-материал әзірлейтін сала мамандарының жұмыс тілі – ең негізгі көрсеткіш. Ұлттық терминология мәселелерін тиімді шешу, ұйымдастыру-үйлестіру жұмыстарын жүйелеуде маңызды категория болып саналады (1-сурет).

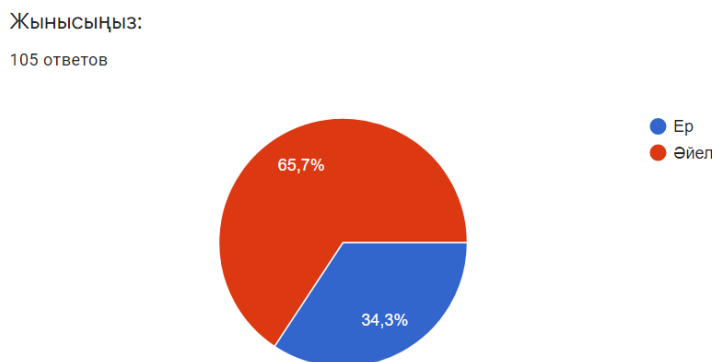
Сурет 1. Шығармашылық ұжымның жұмыс тілінің көрсеткіші

Сауалнамадағы респонденттердің жас мөлшері жайлы тармақ Кеңес одағы кезеңінде білім алған мамандар мен Тәуелсіздік жылдарында қалыптасқан ұрпақтың тілдік санасы мен көзқарасындағы айырмашылықты айқындау мақсатында қолданылды. Мысалы, 41% – 26-35 жас аралығы; 28,6% – 36-45 жас аралығы; 22,9% – 18-25 жас аралығы; қалғаны 56 жас және одан жоғары екенін байқауға болады (2-сурет).

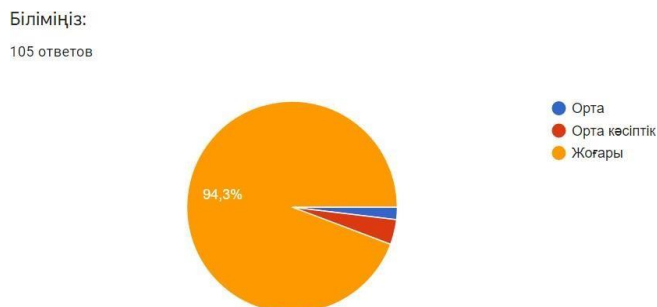
Сурет 2. Респонденттердің жас мөлшерінің көрсеткіші

Үшінші сауал респонденттердің жынысына қатысты қойылды: 65,7% – әйел адам, ер адамдар үлесі – 34,3% (3-сурет).

Сурет 3. Респонденттердің жынысы бойынша көрсеткіш

Сауалнамаға қатысқан азаматтардың 94,3%-ы – жоғары білімді болса, орта, орта кәсіптік білімі бар қатысушылардың көрсеткіші аз болды (4-сурет).

Сурет 4. Респонденттердің білімі бойынша көрсеткіш

Сауалнамаға қатысушылардың арасында Алматы, Нұр-Сұлтан және Шымкент қалаларында қызмет етіп жатқан мамандардың саны басымырақ болды. Оның себебі де белгілі: мәдени орта, қоғамдық қызмет және т.с.с. Сондай-ақ Атырау, Қызылорда, Павлодар, Талдықорған, Өскемен қалаларынан қатысушылардың да үлесі жоғары болды (5-сурет).

Сурет 5. Сауалнамаға қатысқан өңірлер көрсеткіші

Талқылау мен бақылау. Сауалнамаға қатысушыларға орыс тіліндегі тіркесті терминдердің қазақ тіліндегі баламалары беріліп, «Қай нұсқаны қолданасыз?» деген сауал қойылды. Тіркесті терминдердің бекітілген терминдер тізіміндегі, кәсіби сала мамандары қолданып жүрген нұсқаларын көрсетумен қатар өзіндік ұсыныс-пікірлерін білдіру үшін «Өз таңдауыңыз» тармақшасы берілді. Сауалнамада орыс тіліндегі бір сыңары «түбір + **-н-** жұрнағы + **-ый/-ая/-оә** жалғауы» (ішінара «түбір + **-ск-** жұрнағы + **-ий/-ая/-оә** жалғауы»; «түбір + **-ов-** жұрнағы + **-ый/-ая/-оә** жалғауы», «**-не-** приставкасы + түбір + **-н-** жұрнағы + **-ый/-ая/-оә** жалғауы») үлгісімен келетін аналитикалық тәсілмен жасалған жиі қолданыстағы тіркесті терминдер мен олардың қазақ тіліндегі баламалары таңдап алынды (1-кесте).

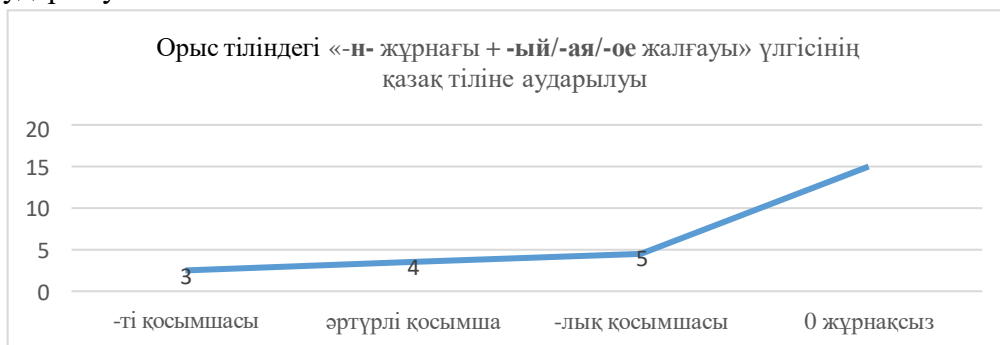
Кесте 1. Сауалнама нәтижелері бойынша қысқаша ақпарат

№	Термин атауы	Қазақ тіліндегі бекітілген нұсқасы	Сауалнама бойынша жиі қолданылатын нұсқа
1	рекламный ролик	Жоқ	жарнама ролигі
2	телевизионная команда	Жоқ	телевизия ұжымы
3	рекламный текст	жарнамалық мәтін	жарнама мәтіні
4	монтажный лист	монтаждау парағы	монтаж парағы
5	сценарный план	Жоқ	сценарий жобасы
6	петличный микрофон	ілгекті микрофон	ілмек микрофон

7	закадровый текст	Жоқ	кадр сыртындағы мәтін
8	эксклюзивный материал	эксклюзивтік материал	эксклюзивті материал
9	эфирное время	эфир уақыты	эфир уақыты
10	дикторский текст	дикторлық мәтін	диктор мәтіні
11	телевизионный рекламный налог	Жоқ	тележарнама салығы
12	призматическая установка	Жоқ	призматикалық қондырғы
13	негативная пленка	негативтік таспа	негатив таспа
14	радиовещательное оборудование	Жоқ	радиохабар тарату қондырғысы
15	видеомонтажный комплекс	Жоқ	бейнемонтаж кешені
16	гибридная сеть	гибридті желі (будандасқан жүйе/желі)	гибридті желі
17	эфирные помехи	эфирлік (эфирдегі) бөгеуілдер	эфирдегі бөгеуілдер
18	нелинейный монтаж	Жоқ	жүйесіз монтаж
19	линейный монтаж	Жоқ	жүйелі монтаж
20	телевизионный эффект	Жоқ	теледидар әсері

Қандай да бір тілдегі терминді екінші тілге аудару үдерісінде аударатын (шығыс) тілдегі сөзжасамдық (терминжасамдық) тілдік бірліктің баламасы ретінде оның аударылатын (кіріс) тілдегі мағынасын беретін тілдік бірлік қолданылады. Мысалы, орыс тіліндегі «-н- жұрнағы + -ый/-ая/-ое жалғауы» үлгісімен келетін терминдер қазақ тіліне -лық және -лы қосымшасымен аударылып жүр. Төмендегі кестеде орыс тіліндегі аталған үлгімен келетін тіркесті терминдердің қазақ тіліндегі баламалары ретінде қосымшалардың қолданылу шкаласы көрсетілді (2-кесте).

Кесте 2. Орыс тіліндегі «-н- жұрнағы + -ый/-ая/-ое жалғауы» үлгісінің қазақ тіліне аударылуы

Сауалнама нәтижесінде алынған ақпаратқа (1-кесте) лингвистикалық талдау жасау барысында орыс тіліндегі «-н- жұрнағы + -ый/-ая/-ое жалғауы» үлгісімен келетін тіркесті терминдердің қазақ тіліне бірнеше нұсқада аударылатыны анықталды. Мысалы, сауалнамадағы «Рекламный текст. Қай нұсқаны қолданасыз?» деген сұраққа респонденттердің 76,2%-ы – «жарнама мәтіні» нұсқасы деп жауап берсе, «жарнамалық мәтін» нұсқасын таңдағандар саны – 20% болды. «Termincom.kz» сайтындағы (<https://termincom.kz>, 2019) «Мәдениет және өнер» саласында «жарнамалық мәтін», ал «Экономика және қаржы» бөлімінде «жарнама мәтіні» деп аударылған. Сауалнама қорытындысы көрсеткеніндей, орыс тілінен калька тәсілімен аударылатын сөздерге жалғанатын өнімді жұрнақтардың бірі -лық/-лік қосымшасын «түсіріп» қолдану құбылысы жиілей бастаған және осыған байланысты уақыттың өтуімен «жарнама мәтін» нұсқасы басымдық алады деп ойлаймыз.

Осы ретте орыс тіліндегі «рекламный текст» тіркесті терминінің баламасы ретінде қазақ тележурналистикасында кеңінен қолданылып жүрген «жарнамалық мәтін», «жарнама

мәтіні» және «жарнама мәтін» деген тіркесті терминдердің анықтамаларына назар аударайық.

«**Рекламный текст (жарнамалық мәтін)** – жарнамалық мәтінді тексеру кезінде көптеген қажетті деталі, фирмалық және тауарлық, кейде жарнамалық ұраны да жасырын ұсталады. Сондықтан да мәтінде қатысушылар жарнама фирмасы мен оның өнімін анықтауы тиіс» [9,261].

«**Текст для рекламы (Рекламный текст)**» – это текст, содержащий рекламную информацию, отличающийся следующими признаками: содержит информацию о физическом или юридическом лице; товарах, идеях и начинаниях; предназначен для определенного круга лиц; это не просто горка эпитетов, приправленных призывами к действию и ограничениями по времени. Хороший рекламный текст сродни гениально написанной картине – будет собирать вокруг себя толпы людей.» (<https://scienceforum.ru/2016/>).

«**Жарнама мәтіні**» тілдік құралдар арқылы да, вербалды емес құралдар арқылы да ұлттық мәдениеттің белгілерін көрсетуі қажет. Ал ұлттық мәдениеттің танылуы тілдің ұлттық белгілері: сөз қолдану, грамматикалық заңдылығы, нормалары игерілгенде көрінеді. Жарнама мәтіні ұлт тілімен, ұлттық мәдениетпен байланысты қалыптасатын жағдайда ғана, өзінің негізгі мақсатын атқара алады» (<https://massaget.kz/qaarc/qa/13058/>, 2015).

Берілген анықтамаларға сүйенсек, мынадай қорытынды жасауға болады:

1) Жарнамалық мәтін – тұтынушы назарына ұсынылмаған, концепция күйінде әзірленген жоба-үлгі. Мұндағы «жарнамалық» сөзі – «жарнама» зат есіміне **-лық** жұрнағын жалғау арқылы жасалған қатыстық сын есім, яғни «жарнамалық мәтін» тіркесті термині «жарнама жасауға арналған мәтін» деген мағына береді.

2) Жарнама мәтіні – концепция түрінде жасалған, барлық талаптар мен өтініштер қарастырылған, жұртшылық назарына ұсынылуға дайын мәтін үлгісі. Мұндағы «жарнама» сөзі, бір қарағанда, түбір тұлғалы зат есім сияқты көрінгенімен, мұндағы **-ның** ілік септігінің жалғауы нөлдік формада қолданылып, яғни «жасырын» қолданылып, тәуелдік тұлғалы «мәтіні» зат есімімен изафеттік тәсіл арқылы тіркескенде меншіктік қатынасты білдіреді, яғни «жарнама(-ның) мәтіні» тіркесті термині «жасалатын немесе жасалған жарнаманың мәтіні» деген мағына береді.

3) Жарнама мәтін – орфографиялық-стистикалық тексерістен өткен, ел назарына ұсынылған, өнім түріндегі жария мәтін түрі. Мұнда «жарнама» түбір тұлғалы зат есім «мәтін» түбір тұлғалы зат есіммен қабыса байланысып, «жарнама мәтін» тіркесті термині біртұтас атауыштық терминге айналған.

Сондай-ақ тілімізде орыс тіліндегі терминдерді қазақ тіліне аудару барысында мұндай «үлгідегі» қолданыстардың жиілегенін айта кеткеніміз жөн. Мысалы, «призматическая установка» терминінің қазақ тіліне аударылып қолданылу сұлбасы мынадай: «призматикалық қондырғы» → «призмалық қондырғы» → «призмалы қондырғы» → «призма қондырғы» (3-кесте).

Кесте 3. Орыс тіліндегі «призматическая установка» терминінің қазақ тіліне аударылуы

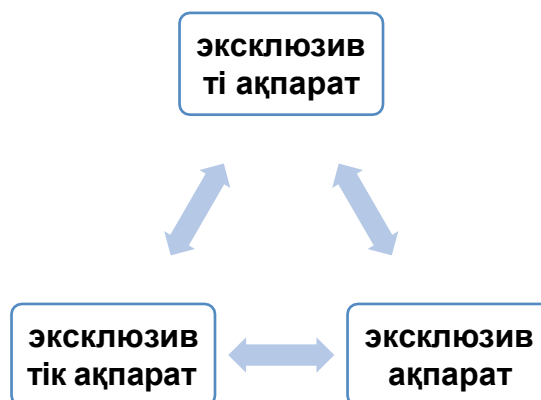
Орыс тіліндегі «призматическая установка» терминінің қазақ тіліне аударылған баламаларының мағынасын талдап көрейік: «призматикалық қондырғы» – орыс тіліндегі қосымшаларды қазақ тіліне калька тәсілімен аудару кезінде қателікке жол берілген, орыс тіліндегі сөздің түбірі – «призматика» емес, «призма»; «призмалық қондырғы» – призмаға қатысты (арналған) қондырғы; «призмалы қондырғы» – призмасы бар қондырғы (?); «призма қондырғы» – қондырылған призма (?).

Орыс тіліндегі «призматическая установка» терминіне мынадай анықтама беріледі: «угловая дисперсия спектральной призмы; установка формируемой диспергирующей призмой или призмной системой [12, 220]. Бұл тіркесті терминнің салалық анықтамасына сүйене отырып, орыс тіліндегі «призматическая установка» тіркесті терминінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде «призмалық қондырғы» тіркесті терминін қолданған дұрыс деп санаймыз.

Сөзжасамдық **-лық/-лік** және **-лы/-лі** формантының қатысуымен жасалған терминдік зат және сын атауларына көптеген мысал келтіруге болады: *жарнамалық ролик – жарнама ролигі – жарнама ролик; эксклюзивтік ақпарат – эксклюзивті ақпарат* (4-кесте) және т.б.

Мұндағы орыс тіліндегі «рекламный ролик» тіркесті терминінің қазақ тіліне аударылған баламаларының мағынасын талдап көрейік: «жарнамалық ролик» – қандай да бір затты жарнамалауға арналған ролик; «жарнама ролигі» – жасалатын немесе жасалған жарнаманың ролигі; «жарнама ролик» – жарнама ретінде қолданылатын ролик (біртұтас атауға айналған). Сондай-ақ орыс тіліндегі «эксклюзивная информация» тіркесті терминінің қазақ тіліне аударылған баламаларының мағынасы мынадай: «эксклюзивтік ақпарат» – қандай да бір ерекше әсер тудыруға арналған ақпарат; «эксклюзивті ақпарат» – қандай да бір ерекше, айрықша ақпарат; «эксклюзив ақпарат» – қандай да бір ерекше ақпаратқа берілетін біртұтас атау. Демек, орыс тіліндегі «рекламный ролик» тіркесті терминінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде қолданылып жүрген «жарнамалық ролик», «жарнама ролигі», «жарнама ролик», орыс тіліндегі «эксклюзивная информация» тіркесті терминінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде қолданылып жүрген «эксклюзивтік ақпарат», «эксклюзивті ақпарат», «эксклюзив ақпарат» тіркесті терминдерінің өз алдына жеке-жеке мағынасы болады.

Кесте 4. Орыс тіліндегі «эксклюзивная информация» тіркесті терминінің қазақ тіліне аударылуы

Жоғарыдағы талдаулардан көріп отырғанымыздай, **-лық/-лік** және **-лы/-лі** қосымшасының термин жасауда өзіндік грамматикалық-семантикалық ерекшеліктері болады. Осы орайда «Қазақ грамматикасы» еңбегінде **-лық/-лік және -лы/-лі**

форманттарының шығу тегі туралы айтылып, **-лық/-лік** жұрнағы **-лық/-лік** аффиксінің қысқартылған тұрпаты, фонетикалық дамуының нәтижесі ретінде қарастырылады [13, 232]. Демек, бұл жұрнақтардың күні бүгінге дейін белгілі бір деңгейде бірінің орнына бірі жұмсалып, терминдердің фонетикалық жарыспалы нұсқасының қалыптасуы әрі тарихи, әрі лингвистикалық-эволюциялық түрткіжайттардың (фактор) әсерінен болуы мүмкін деп тұжырымдауға болады.

Сын атауларын жасайтын **-лық/-лік** және **-лы/-лі** сөзжасамдық форманттарының қатысты және сапалық сын есім жасайтын семантикалық сәйкестігімен қатар өзіндік сөзжасамдық және сөз түрлендіруші қызметінде ерекшеліктер болады. Мәселен, а) **-лық/-лік** аффиксі әрі сын есім, әрі зат есім жасауда ерекше белсенді болса, **-лы/-лі** жұрнағы сын есім ғана жасайды; ә) **-лық/-лік** жұрнағы арқылы жасалған қатыстық сын есім өзі анықтайтын зат атауын өзінің «мағыналық құрамына сыйдырып», зат есімге айналады, мысалы, «адамдық» зат есімі «адамдық қасиет» сөз тіркесінің мағынасын білдіреді; б) **-лы/-лі** жұрнағы негізінен қатыстық сын есім тудырып, заттың белгісін, меншіктілігін, белгілі бір нәрсенің білдіреді; в) **-лық/-лік** және **-лы/-лі** жұрнақтары негізінен зат есімдерге жалғанып, сындық мағына тудырса, **-лық/-лік** жұрнағы сан есімге (*жетілік, төрттік*), **-лы/-лі** жұрнағы модаль сөзге жалғанып (*керекті кісі*) сындық мағына тудырады; г) **-лы/-лі** жұрнағы әсіресе тіл білімі терминдерін жасауда белсенді келеді: *хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, бұйрықты сөйлем, лепті сөйлем, есімді тіркес, етістікті тіркес, тұрақты тіркес, түйдекті тіркес, дәстүрлі грамматика, функционалды грамматика, болжалды келер шақ, мақсатты келер шақ, сабақты етістік, шартты рай, дауысты дыбыстар, үнді дауыссыздар, үйірлі мүше, күрделі сөз, қанатты сөз, нүктелі үтір және т.б.*; ғ) **-лық/-лік** қосымшасы мәнмәтіндік туынды формалар (*кітаптық қағаз, көйлектік мата, үйлік ағаш, көрпелік мата, есіктік ағаш*) туғызады; д) **-лы/-лі** қосымшасы кез келген зат есімге жалғанып, иелік, барлық мәнді сөйлеу формаларын (*үйлі болу, кітапты болу, көйлекті болу, телефонды болу, сөмкелі адам, қызыл көйлекті қыз және т.б.*) жасайды; е) **-лы/-лі** қосымшасы алдымен қатыстық сын есімдер жасайды да, мұндай қатыстық сын есімдер тілдің даму процесінде сапалық сындар қатарына өтеді (*салмақты, тәрбиелі, мейірімді, көргенді, білімді*), ал **-лық/-лік** қосымшасы арқылы жасалған қатыстық сын есімдер сапалық сынға өтпейді. Сонымен қатар **-лық/-лік** формантының бірде зат есім тудыру, бірде сын есім тудыру, тіпті, есімше тұлғаларынан кейін де жалғануы оның әмбебаптығын көрсетеді және **-лық/-лік** қосымшасы үстейтін мағына мәнмәтінге байланысты болады [14, 20-22]. Демек, **-лық/-лік** және **-лы/-лі** қосымшасы көпфункционалы қызмет атқарады: түбір сөз бен сөз формасына жалғанып, сөзжасамдық та, грамматикалық та мағыналар тудырады. Қолданыста бұл қосымшалардың сөз түрлендіруші, форма тудырушы қызметі басым келеді. Аталған **-лық/-лік** және **-лы/-лі** қосымшасының терминжасамдық қызметі осы жинақталып көрсетілген ерекшеліктеріне байланысты деп санаймыз.

Зерттеу барысында орыс тіліндегі «**-н-** жұрнағы + **-ый/-ая/-ое** жалғауы» үлгісінің қазақ тіліне **-лау/-леу** қосымшасымен аударылуы деректеріне көңіл бөлінді. Мысалы, орыс тіліндегі «монтажный лист» тіркесті термині қазақ тіліне «монтаждау парағы» → «монтаж парағы» → «монтажпарақ» түрінде аударылып қолданылады. Енді осы аударма нұсқаларының мағынасын талдап көрейік: «монтаждау парағы» – қандай да бір материалды монтаждауға арналған парақ; «монтаж парағы» – қандай да бір материалды монтаждау үшін қолданылатын парақ; «монтажпарақ» – қандай да бір материал монтаждалған парақтың атауы. Демек, орыс тіліндегі «монтажный лист» тіркесті терминінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде қолданылып жүрген «монтаждау парағы», «монтаж парағы», «монтажпарақ» тіркесті терминдері өз алдына жеке-жеке мағына береді.

Сонымен қатар орыс тіліндегі «монтажный лист» тіркесті термині қазақ тілінде «монтаж беті» және «монтаж парағы» деп аударылып, оларға мынадай екі түрлі анықтама беріледі: «**Монтаж беті** – түсіріліп біткен және тираждауға дайын фильм мазмұнының қысқа әдеби жазбасы. **Монтаж парағы** – прокаттағы фильм көшірмесінің ілеспелі бақылау құжаты. Монтаж парағында алғашқы қатардан соңғы қатарға дейінгі кадрлар бойынша толық және дәл сипаттама болады және белгіленген форма бойынша жасалады: 1) монтаж жоспарының реттік нөмірі; 2) монтаж қатарының сипаттамасы мен мазмұны; 3) нақты сұхбат немесе жазбалардың мазмұны; 4) негізгі дыбыстық мазмұны; 5) монтаж қатарының бір кадрге дейінгі дәлдіктегі метражы; 6) жалпы метраж», – деп берілген [15, 118]. «Іс жүргізу және мұрағат ісі» саласында «монтаждау парағы» деп аударылған (<https://termincom.kz/search/?termin=%>, 2020). Негізі, «list» – тізім, «page» – парақ. Демек, «монтаж тізімі», яғни бейнематериалдардың орналасу тәртібі, реті» дегенді білдіреді. Сауалнама нәтижесі мынадай: 55,2% – «монтаж парағы» деп қолданады, 38,1% – «монтаждау парағы» дегенді белгілеген, қалған пайыздық үлес – «монтаждық парақ», «монтажпарақ», «әрлеу қағазы» нұсқаларына тиесілі.

Кесте 5. Орыс тіліндегі «монтажный лист» тіркесті терминінің қазақ тіліне аударылуы

Жоғарыдағы талданған мысалдардан, бір жағынан, «жарнамалық мәтін» → «жарнама мәтіні» → «жарнама мәтін», «призматикалық қондырғы» → «призмалық қондырғы» → «призмалы қондырғы» → «призма қондырғы», «эксклюзивтік ақпарат» → «эксклюзивті ақпарат», «эксклюзив ақпарат»; «монтаждау парағы» → «монтаж парағы» → «монтажпарақ» қолданыстарының жеке-жеке мағыналық ерекшеліктері болатыны байқалса, екінші жағынан, бұл қолданыстарға тілдік үнем үдерісі әсер ететіні аңғарылады. Мұндай тілдік үнем үдерісі әсіресе матаса байланысқан тіркесті терминдерде байқалады. Мысалы, Жердің серігі → Жер серігі → жерсерік(<https://termincom.kz/sear>, 2015).

Зерттеу барысында орыс тіліндегі «-н- жұрнағы + -ый/-ая/-ое жалғауы» үлгісінің қазақ тіліне **-дегі/-дағы** қатыстық сын есім тудырушы жұрнақ ретінде саналып жүрген қосымшамен аударылу деректері де кездесті. Мысалы, «эфирные помехи» терминдік тіркесі салалық терминологиялық сөздіктерде қазақ тіліне «эфирлік бөгеуілдер» және «эфирдегі бөгеуілдер» терминдік тіркесімен, сондай-ақ «эфирдің бөгеуілдері», «эфир

бөгеуілі» деген нұсқада да аударылады. Біздің ойымызша, «эфирдегі бөгеуілдер» нұсқасы терминдік тіркестің анықтамасына сай келеді деп санаймыз.

Осы жерде **-дегі/-дағы** қосымшасын **-де/-да** жатыс септігінің тұлғасы, ал **-гі/-ғы** функционалды жұрнақ деп бөлетін көзқарасқа [16, 9] қосылатынымызды айта кеткіміз келеді.

Зерттеу барысында орыс тіліндегі «**-ск-** жұрнағы + **-ий/-ая/-ое** жалғауы» үлгісінің қазақ тіліне негізінен **-лық/-лік** қосымшасымен, сондай-ақ **-лы/-лі** жұрнағымен және нөлдік формамен аударылатыны анықталды. Мысалы, орыс тіліндегі «дикторский текст» тіркесті терминінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде «дикторлық мәтін» тіркесі бекітілсе, салалық терминологиялық сөздіктерде «диктор оқитын мәтін», «диктор мәтіні» сөз тіркестері қолданылады. Сондай-ақ «риторический запрос» – «шешендік сұрау», «ритмическая верстка» – «ырғақты верстка», «ромбическая антенна» – «ромбы антенна» және т.б. қолданыстары кездеседі [15].

Зерттеу барысында орыс тіліндегі «**-ов-** жұрнағы + **-ый/-ая/-ое** жалғауы» үлгісінің қазақ тіліне әртүрлі тәсілдер арқылы аударылатынын байқадық. Мысалы, «закадровый текст» – «кадр сыртындағы мәтін», «внутрикадровый монтаж» – «кадр ішіндегі монтаждау», «кадришілік монтаждау», «текстовая информация» – «мәтіндік ақпарат», «световая реклама» – «жарықты жарнама» және т.б.

Сауалнамада орыс тілінде «**не-** приставкасы + түбір + **-н-** жұрнағы + **-ый/-ая/-ое** жалғауы» үлгісімен келетін тіркесті терминдердің қазақ тіліне **-сыз/-сіз** қатыстық сын есім тудырушы жұрнағымен, сөз алдынан келетін **бей-** қосымшасымен, **-лық/-лық** қосымшасынан кейін **емес** болымсыз көмекші етістігінің келуімен аударылатыны анықталды. Мысалы, орыс тіліндегі «нелинейный монтаж» тіркесті термині қазақ тіліне «сызықтық емес монтаж», «бейсызық монтаж», «сызықсыз монтаж», «жүйесіз монтаж» түрінде аударылады.

Сауалнама нәтижесінде орыс тіліндегі тіркесті терминдерді қазақ тіліне аудару үдерісінде олардың құрамындағы жекелеген сөздердің (терминдердің) түрліше аударылатыны анықталды. Мысалы, «гибридная сеть» термині (толық атауы: гибриді талшықты-коаксиалды желі (НФС)) 2019 жылы «гибриді желі» деп бекітілген. «Мәдениет және өнер» саласында «будандасқан жүйе (желі)» деген нұсқасы қолданылады. Дегенмен «гибриді желі» нұсқасы кең қолданыста екені байқалады: 55,2% респондент «гибриді желі» деп қолданады, ал 28,6% қатысушы «гибрид желі» дегенді таңдаған. Сауалнамада сондай-ақ «будандасқан желі», «будан желі», «аралас желі», «гибридік желі» деген ұсыныстар да кездеседі. Бірақ «гибрид» компонентінің қолданысы басым.

Сауалнамада берілген «негативная пленка» терминіне берілген «жағымсыз таспа» нұсқасын көпшілік қолдаған. Мұның себебі осы терминнің: «инверттелген суретті бейнеге кескіннің реңкі мен түсі түпнұсқадағы реңкі пен түсіне қарама-қарсы берілетініне» деген анықтамасына байланысты болса керек. Нәтижеге назар салсақ, 36,2% маман «негатив таспа», 33,3% респондент «негативтік таспа», 23,8% қатысушы «негативті пленка» деп қолданған. Және «негатив үлдір» баламасы да қолданыста бар екенін байқауға болады. Бекітілген терминдер сайтында «негативтік таспа» баламасы бекітілген. Сондай-ақ «таспа» термині «лента» және «пленка» терминінің баламасы ретінде қолданылады. Осы ретте телевизиялық журналистика саласында жарыса қолданылып жүрген «пленка» терминін «үлдір», «лента» терминін «таспа» түрінде біріздендіру керек деп ойлаймыз.

Сонымен қатар «сценарный план» терминдік тіркесі «сценарлық жоба», «сценарий жобасы», «сценарийлік жоба», «жоба сценарийі» сөз тіркесімен; «петличный микрофон» терминдік тіркесі «ілгекті микрофон», «ілгек микрофон», «ілмек микрофон»

сөз тіркесімен; «видеомонтажный комплекс» терминдік тіркесі «бейнемонтаж кешені», «видеомонтаждау кешені», «бейнеқұрастырылым кешені» сөз тіркесімен; «радиовещательное оборудование» терминдік тіркесі «радиохабар таралымы қондырғысы», «радиохабар тарату қондырғысы» сөз тіркесімен; «телевизионный рекламный налог» терминдік тіркесі «тележарнамадан алынатын салық», «тележарнама салығы», «тележарнамалық салық» сөз тіркесімен аударылған.

Сауалнамада берілген орыс тіліндегі «телевизионный эффект» тіркесті терминінің қазақ тіліндегі баламаларына былайша дауыс берілген: 50,5% – «теледидар әсері», 20% – «телеәсер», 12,4% – «теледидардың эффектісі». Сондай-ақ орыс тіліндегі «телевизионный эффект» тіркесті терминін қазақ тіліне аудару бойынша мынадай ұсыныс-пікір жазылған: «теледидардың әсерлілігі», «теледидар эффектісі», «теледидардың эффектісі», «телевизиялық эффект», «телевизия әсері», «теледидардың әсері», «телеэффект», «спецэффект».

Termincom.kz сайтында «телешотэффект», «эффект телевидения» / «телевидениенің әсері» берілгенімен, «телевизионный эффект» нұсқасы көрсетілмеген. Соңғы кездері кірме сөздерді жартылай калькалау тәсілінде (өзге тілдегі сөз үлгісін жартылай игеру) теле-қосымшасы «телевизия» терминінің қысқартылған формасында, «телеарна, теледидар, телевизия» сөзімен алмастырылып, қолданылып жүр: *телесабақ, телеұжым, телеэффект* және т.б.

Нәтижелер. Қазақ тележурналистикасында қолданылып жүрген тіркесті терминдердің «Termincom.kz» электрондық базасында тіркелген, яғни Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясы бекіткен баламаларымен, салалық терминологиялық сөздіктерде берілген аудармаларымен сәйкес келмейтіндігін жоққа шығара алмаймыз. Демек, сала мамандары мен тілші-ғалымдар бірлесе отырып, терминологиялық қорды ұлттық тіл негізінде қалыптастырмай, қазақ тілінің ғылым тіліне айналу әлеуеті ұзақ жылдарға жалғасуы мүмкін. Осы орайда тележурналистика терминологиясын біріздендіру маңыздылығы телевизия саласының көрермен қауымның, яғни көпшіліктің санасына, танымына, ойлауына, тіліне, діліне ықпалымен айқындалады.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, орыс тіліндегі тіркесті терминдердің қазақ тіліндегі баламаларына қатысты мынадай мәселелер туындайды: 1) бір сөздің бірнеше нұсқада аударылуы («эффект» – «эффект», «әсерлілік», «әсер»; «нелинейный» – «сызықсыз», «жүйесіз», «гибрид» – «будандасқан», «будан», «аралас», «гибридтік», «пленка» – «таспа», «үлдір»; 2) орыс тіліндегі «-н- жұрнағы + **-ый/-ая/-ое** жалғауы» үлгісінің түрліше аударылуы: а) **-лық/-лік** жұрнағымен («рекламный текст» – «жарнамалық мәтін»); ә) **-лы/-лі** жұрнағымен («линейный монтаж» – «сызықты монтаж»); б) **-лау/-леу** қосымшасымен («монтажный лист» – «монтаждау парағы»); в) **-дегі/-дағы** қосымшасымен («эфирные помехи» – «эфирлік бөгеуілдер»); г) **-дың/-дің** ілік септік тұлғасымен («телевизионный эффект» – «теледидардың әсерлілігі»); ғ) ілік септік тұлғасының нөлдік формада қолданылуымен («рекламный ролик» – «жарнама ролігі»); 3) орыс тіліндегі «-ск- жұрнағы + **-ий/-ая/-ое** жалғауы» үлгісінің түрліше аударылуы: а) **-лық/-лік** жұрнағымен («дикторский текст» – «дикторлық мәтін»); ә) **-лы/-лі** жұрнағымен («ритмическая верстка» – «ырғақты верстка»); б) нөлдік формамен («ромбическая антенна» – «ромбы антенна»); в) сипаттамалы түрде («дикторский текст» – «диктор оқитын мәтін»); 4) орыс тіліндегі «-ов- жұрнағы + **-ый/-ая/-ое** жалғауы» үлгісінің түрліше аударылуы: а) **-лық/-лік** жұрнағымен («текстовая информация» – «мәтіндік ақпарат»); ә) **-лы/-лі** жұрнағымен («световая реклама» – «жарықты жарнама»); б) сипаттамалы түрде («закадровый текст» – «кадр сыртындағы мәтін»); 5) орыс тіліндегі «не- приставкасы + түбір + **-н- жұрнағы + -ый/-ая/-ое** жалғауы» үлгісінің түрліше

аударылуы: а) **-сыз/-сіз** қосымшасымен («нелинейный монтаж» – «сызықсыз монтаж»); ә) сөз алдынан келетін **бей-** қосымшасымен («нелинейный монтаж» – «бейсызық монтаж»); б) **-лық/-лық** жұрнағынан кейін **емес** болымсыз көмекші етістігінің келуімен («нелинейный монтаж» – «сызықтық емес монтаж»); 6) тіркесті терминнің біріккен сөз ретінде аударылуы («монтажный лист» – «монтажпарақ»); 7) кейбір тіркесті терминдердің қысқарған формада қолданылуы («телевизионный эффект» – «телеэсер»); 8) сондай-ақ қазақ тіліндегі бір сөз орыс тіліндегі бірнеше сөздің баламасы ретінде қолданылады («таспа» – «лента», «пленка»); 9) орыс тіліндегі тіркесті термин қазақ тіліне әртүрлі қосымшалы тіркесті термин түрінде аударылғанда олардың әрқайсысының өзіндік жеке мағынасы болады (жарнамалық мәтін, жарнама мәтіні, жарнама мәтін), бұл қазақ тіліндегі қосымшалардың сөзжасамдық ерекшеліктеріне байланысты деп санаймыз.

Әдебиеттер

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. Зерттеулер, оқулық, сөздік. Библиография. – Алматы: Сардар, 2014. – 928 б.
2. Schuster, В.М. (2019). «The contribution of terminology research to the understanding of science communication». Science Communication, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. – P.167-186.
3. Rokhlina, E., Abramova, E. (2019). Problems and prospects of systematization of general scientific terminology. Bulletin of the Cherepovets State University, 2. – P.173-185.
4. Usmonov, Y., Usmonova, Z. (2020). The role and importance of terminology in the study of specialized language. International journal on economics, finance and sustainable development ISSN (Electronic): 2620-6269/ ISSN (printed): 2615-4021. – P.19-23.
5. Жонкешов Б., Үдербаев А. География саласындағы қазақ тілінің баламасыз терминдері / ҚазҰУ Хабаршысы, №4 (180), 2020. – 30-36-бб.
6. Мамбетова М., Таубалдиев М., Құлманов С. Тележурналистика терминдерінің қолданысы: статистикалық талдау және тұжырым // Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, №2 (65).– Алматы, 2022.
7. Исакова С.С. Қазақ тіліндегі психология терминдері. Канд. диссертация. – Алматы, 2002. – 22 б.
8. <https://termincom.kz> электрондық базасы (ҚР)
9. Тұрсын Қ., Нұсқабайұлы Ж. Теледидар сөздігі – тележурналист анықтамалығы: Оқу құралы. – Алматы: «Білім», 2001. – 380 б.
10. <https://scienceforum.ru/2016/article>, 2016 Ғылым-білім сайты (РФ)
11. <https://massaget.kz/qaarc/qa/13058/>, 2018 Электрондық портал
12. Фотоника: Словарь терминов /Т.Е. Ковалевская, В.Н. Овсяк, В.М. Белоконов, Е.В. Дегтярев; Под ред. В.Н. Овсяка. – Новосибирск: Издательство СО РАН, 2004. – 342 с.
13. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
14. Жаңабекова А. Функционалды қосымшалар: Монография. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2016. – 112 б.
15. Massmedia және телекоммуникация терминдерінің қазақша-орысша-ағылшынша анықтамалық сөздігі. Казахско-русско-английский справочный словарь терминов. Massmedia и телекоммуникаций. Kazakh-russian-english references glossary. Mass media and telecommunications. Редактор-құраст.: Қ. Тұрсын – Алматы, «Қазақэнциклопедиясы» баспасы, 2015. – 632 б.
16. Мырзабеков С. Қазақ тіліндегі қызметтік морфемалар сөздігі. – Алматы, 1992. – 44 б.

М.Е. ТАУБАЛДИЕВ

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

С. КУЛМАНОВ

Институт языкознания имени А.Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

**ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ
(на основе материалов казахской тележурналистики)**

Аннотация. Целью статьи является определение способов создания наиболее часто употребляемых в казахской телевизионной журналистике терминологических словосочетаний. Анализ лингвистических проблем, возникающих в процессе перевода на казахский язык суффиксальных терминологических элементов в русском языке, определяет актуальность статьи. В статье рассмотрены следующие вопросы, касающиеся эквивалентов русских терминологических словосочетаний в казахском языке: эквивалент или перевод отдельных терминов; суффикс «-н + окончания - ый/-ая/-ое», «-ск - суффикс + окончания - ий/-ая/-ое», «-ов - суффикс + окончания - ый/ - ая/ - ое», «не - приставка + корень + суффикс -н+ окончания -ый/ - ая / - ое» и др. При переводе терминологических словосочетаний на казахский язык с разными окончаниями каждый из них получает свой индивидуальный смысл, а также выявлено несоответствие терминологических словосочетаний, используемых в казахской тележурналистике с эквивалентами, утвержденными Республиканской терминологической комиссией при Правительстве Республики Казахстан, зарегистрированными в электронной базе «Termincom.kz», с переводами, представленными в отраслевых терминологических словарях.

В области телевизионной журналистики при определении эквивалента терминологических словосочетаний наряду с обобщающими методами, такими как синтез, индукция, дедукция, группировка, систематизация, широко использовались отдельные методы и приемы, такие как морфологическая трансформация в переводе, лексическое и морфологическое калькирование, а также один из исследовательских подходов социолингвистики – метод опроса.

В опросе, проводимом в ходе исследования, были выбраны термины, часто используемые в деятельности телевизионных специалистов. В опросе приняли участие представители СМИ республиканского и международного уровня, специалисты «Национального бюро переводов», научные сотрудники научно-исследовательских институтов, занимающиеся переводческой деятельностью.

Ключевые слова: термин, терминология, терминообразование, тележурналистика, перевод, унификация, суффикс.

M.YE.TAUBALDIYEV

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

S.KULMANOV

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

**PROBLEMS OF TRANSLATION OF TERMINOLOGICAL COMBINATIONS
(Based on the materials of Kazakh TV journalism)**

Annotation. The purpose of the article is to identify ways of creating the most frequently used terminological combinations in Kazakh television journalism, the reasons for their non-compliance when translating them from Russian, alternative options, etc. At the same

time, the analysis of linguistic problems arising in the process of translating suffixal term elements into Kazakh in the Russian language determines the relevance of the article. The article considers the following issues concerning the equivalents of Russian terminological combinations in the Kazakh language: the equivalent or translation of individual terms; suffix "-н + endings -ый/-ая/-ое", "-ск - suffix + endings -ий/-ая/-ое", "-о-в- suffix + endings -ый/-ая/-ое", "не - prefix + root + suffix -н+ endings -ый/-ая/-ое", etc.

When translating terminological combinations into the Kazakh language with different endings, each of them gets its own individual meaning, and the discrepancy between the terminological combinations used in Kazakh TV journalism with equivalents approved by the Republican Terminological Commission under the Government of the Republic of Kazakhstan, registered in the electronic database, is revealed "Termincom.kz", with translations presented in industry terminology dictionaries. In the field of television journalism, when determining the equivalent of terminological combinations, along with generalizing methods such as synthesis, induction, deduction, grouping, systematization, separate methods and techniques such as morphological transformation in translation, lexical and morphological calculus, as well as one of the research approaches of sociolinguistics- the survey method were widely used.

In the survey conducted during the research, terms often used in the activities of television specialists were selected, representatives of the national and international media, specialists of the National Translation Bureau, researchers of research institutes engaged in translation activities took part in the survey.

Keywords: term, terminology, term formation, TV journalism, translation, unification, suffix.

References

1. Qūrmanbaiūly Ş. Qazaq terminologiasy. Zertteuler, oqulyq, sözdık. Bibliografia. – Almaty: Sardar, 2014. – 928 b.
2. Schuster, B.M. (2019). "The contribution of terminology research to the understanding of science communication". Science Communication, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, p.167-186.
3. Rokhlina, E., Abramova, E. (2019). Problems and prospects of systematization of general scientific terminology. Bulletin of the Cherepovets State University, 2, p.173-185.
4. Usmonov, Y., Usmonova, Z. (2020). The role and importance of terminology in the study of specialized language. International journal on economics, finance and sustainable development ISSN (Electronic): 2620-6269/ ISSN (printed): 2615-4021, p.19-23.
5. B. Jonkeşov, A. Üderbaev. Geografıa salasındağy qazaq tılınıñ balamasız terminderı/QazQU Habarşysy, №4 (180), 2020, 30-36 b.
6. Mambetova M., Taubaldiev M., Qұлmanov S. Telejurnalıstıka terminderınıñ qoldansy: statıstıkalyq taldau jáne tújyrym /Abylaihan atyndağy QazHQjáneÄTU Habarşysy: «Filologia ğylymdary» seriasy, №2 (65), 2022, p.109-129.
7. İsakova S.S. Qazaq tılındağy psihologıa terminderı. Kand. disertasia. – Almaty, 2002. – 22 b.
8. «Termincom.kz» elektrondyq bazasy.
9. Türsyn Q., Nūsqabaiūly J. Teledidar sözdıgı – telejurnalıst anyqtamalyğy: Oqu qūraly. – Almaty: «Bılım», 2001. – 380 b.
10. Elektrondyq portal: <https://massaget.kz/qaarc/qa/13058/>, 2018.
11. Ğylym-bılım saity (RF): <https://scienceforum.ru/2016/article>, 2016.
12. Fotonika: Slovār terminov /T.E. Kovalevskaiia, V.N. Ovsük, V.M. Belokonev, E.V. Degtärev; Pod red. V.N. Ovsüka. – Novosibirsk: İzdatelstvo SO RAN, 2004. – 342 s.
13. Qazaq gramatikasy. Fonetika, sözjasam, morfologıa, sintaksis. - Astana, 2002. –784 b.
14. Jañabekova A. Funkcionaldy qosymşalar: Monografıa.– Almaty: «Eltanym baspasy», 2016. – 112 bet.
15. Mass media jáne telekommunikasia terminderınıñ qazaqşa-orysşa-ağylşynşa anyqtamalyq

sözdığı. Kazahsko-rusko-angliski spravochnyi slovär terminov Mass media i telekomuniksi. Kazakh-russian-english references glossary Mass media and telecommunications. Redaktor-qūrast.: Q. Tūrsyn – Almaty, «Qazaq ensiklopediasy» baspasy, 2015. – 632 b.

16. Myrzabekov S. Qazaq tilindegi qyzmettik morfemalar sözdığı. – Almaty, 1992. – 44 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Таубалдиев Мейрамбек Ерланұлы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Таубалдиев Мейрамбек Ерланұлы – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Taubaldiyev Meirambek Yerlanuly – doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сәрсенбай Құлманов – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминология орталығының жетекшісі, ф.ғ.к., доцент, Алматы, Қазақстан.

Сарсенбай Кулманов – руководитель Центра терминологии Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы, к.ф.н, доцент, Алматы, Казахстан.

Sarsenbay Kulmanov – candidate of philological sciences, Head of the Center of Terminology, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhst

Р.Р. ТҰЯҚБАЕВА¹

А.Т. АШЕНОВА²

С.Р. ТОЙБЕКОВА³

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2,3}
(e-mail: rahmanberdina@mail.ru, ¹altyn24.1975@mail.ru², toibiekova68@mail.ru³)

ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ ФОЛЬКЛОРДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Қандай да болмасын халықтың тілі, әдебиеті, мәдениеті туралы түсінік фольклордан бастау алатыны белгілі. Фольклор – халықтың мол әдеби мұрасы, сөз өнері, тұрмыс-тіршілігі, інжу-маржаны болып табылады. Онда ұлттық танымға байланысты ақпараттар, мағлұматтар молынан кездеседі. Бүгінгі жаһандану дәуірінде осы рухани мұраны жастар бойына қалай сіңіре аламыз, қалай жеткізе аламыз деген мәселеде «Қазақ тілі» сабағында фольклор үлгілерін пайдалану – білім алушылардың сөздік қорын, тіл байлығын, сөз қолданысы шеберлігін арттырып қана қоймай, танымдық тұрғыдан да ой-өрісін кеңейтіп, ұлттық тәрбие бағытында да зор маңызға ие бола алады.

Мақалада мемлекеттік тіл – қазақ тілін оқыту үдерісінде қазақ фольклорын қолдану әдістемесі туралы сөз болады. Сөйлеу әрекетінің оқылым, тыңдалым, айтылым, жазылым тапсырмаларында фольклорға байланысты ақпараттарды, мәліметтерді қолдану мүмкіндігі практикалық сабақ тұрғысынан талқыланады.

Әр сабақ барысында фольклордың білім алушыларға беретін танымдық, тәрбиелік қырлары туралы айтылады. Фольклордың мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш үлгілеріне арналған тапсырма түрлерін типтік бағдарламадағы тақырыптарға сәйкес түрлендіре отырып қолдануға болады. Себебі, фольклордың бұл үлгілері көлемі жағынан ықшам, айтылуы жағынан ырғақты ұйқасқа құрыла отырып, тіл үйренушінің қабылдауына оңай әрі жеңіл болатындығымен ерекшеленеді. Мақал-мәтелдердің құрылысы жағынан ықшам және қарапайым болғаныменен, құрамындағы сөздік қор, тіл байлығы, білім алушының ой-өрісін дамытып, сөз қолданысын кеңейтуге, мәнерлі сөйлеуге үйретеді.

Фольклордың шағын жанрларының бірі – жұмбақты сабақ барысында қолдану, өкінішке орай, соңғы кезде сирек кездеседі. Сондықтан халық мұрасының бай қазынасын насихаттау мақсатында сабақта жұмбақтарды да көбірек беріп отырған жөн. Жұмбақтар адамның ой-өрісін дамытып, тұспалдап айтылған ойды анықтау барысында білім алушының дүниетанымын кеңейтеді, тілін байытады. «Қазақ тілі» сабағында мәтінге байланысты алынған фольклорлық үлгілер тақырыпты игеруге, оның мазмұнын аша түсуге көмектеседі.

Түйін сөздер: фольклор, ауыз әдебиеті, мақал, жұмбақ, сөздік қор.

Кіріспе. Бүгінгі білім беру саласындағы өзекті мәселенің бірі – мемлекеттік тілдің орыс тілді аудиторияда оқытылуы. Мемлекет тарапынан ұйымдастырылып жатқан бағдарламалар мен кешенді оқыту курстары бойынша бұл бағытта жұмыстар атқарылып, тәлім-тәрбиелік шаралар іске асырылып келеді. Жоғарғы оқу орындарында арнайы типтік бағдарлама негізінде «Қазақ тілі» сабағы міндетті пән ретінде оқытылып жүр.

Қазіргі жаһандану заманында бүкіл адамзат өмірінде өзгерістер орын алуда. Бұл жаһандану үдерісінде әр ұлт, әр мемлекет өз рухани, мәдени ұлттық құндылықтарын сақ-

тап қалуға тырысады. Ұлттық құндылықтарды сақтаудың басты көрсеткіші, ұлттық коды – тіл. Ұлттың тілі халықтың асыл мұрасы – фольклорлық үлгілерде көрініс тапқан. Даналық ой-өрісі жинақталған фольклорлық үлгілерді мемлекеттік тілді оқыту барысында пайдалану ақпараттық-танымдық білім беріп қана қоймай, ұлттық ерекшелігімізді, ұлттық бірегейлігімізді бағалауға, сақтауға тәрбиелейді.

Бұл мақалада мемлекеттік тілді оқыту барысында фольклорға байланысты ұсынылып отырған тапсырмалар «Қазақ тілін» оқытудың орта деңгейі (B1) және ортадан жоғары деңгейлеріне (B2-1) арналған типтік бағдарламасы негізіндегі тақырыптар бойынша беріліп отыр. Дегенмен, фольклордың мақал-мәтел, жұмбақ түрлерін қарапайым деңгейдегі (A1) мен базалық деңгейдегі (A2) білім алушыларына да ұсынуға болады. Кейде оқу үдерісінде кездесіп жүргендегідей бір топта әртүрлі деңгейдегі білім алушылар отырады. Соған байланысты тапсырмаларды деңгейге сай іріктеп, тақырыпқа сәйкестендіріп берудің маңызы зор.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тақырыпты зерттеу барысында фольклорға және қазақ тілін оқытуға байланысты әдістемелік еңбектерге сүйене отырып сипаттама, салыстырма әдісі, жинақтау, талдау әдістері негізге алынды.

Талқылау мен бақылау. «Тіл әрбір адамға қымбат болса, әрине, ұлт үшін де қымбат. Тілсіз ұлт тілінен айырылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес. Ондай ұлт құрымақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болуы. Ұлтқа тілінен қымбат ешнәрсе болмасқа тиісті. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың сыры, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай көрініп тұрады» [1, 218] Ұлт тілі әр мемлекеттің рухани байлығын сақтайтын, байытатын, ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін асыл қазынасы десек, ғасырлар бойы сақталған фольклор үлгілері – мақал-мәтелдер, батырлар жыры, ертегілер, жұмбақ, жаңылтпаштарда ұлттық болмыс, ұлттық мінез, ұлт тарихы мен тыныс-тіршілігі көрініс табады. Сондықтан жас ұрпаққа ұлттық құндылықтарымызды сіңіру мақсатында «Қазақ тілі» сабағын оқытуда фольклордың үлгілерін пайдалану тиімді әрі маңызды болар еді. Себебі А.Байтұрсынұлы: «Мәдениет күшейеді – өнер-білім күшімен, өнер-білім күшейеді – оқумен. Оқу ісі сабақтас – әдебиетпен. Оқу әдебиетті күшейтеді, әдебиет оқуды күшейтеді. Оқу мен әдебиет бірін-бірі қолдап, бірін-бірі көтермелеп, бірін-бірін сүйейді» дегендей ұлттық даму, ұлттық өсу рухани сабақтастық негізінде жүретіні белгілі [2, 621].

Тіл ғылымының атасы, ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы «Оқушыға арналған материалдар аса түсінікті болуы шарт. Мәтін көрнекілік жағынан, танымдылық жағынан қазақ баласының ұғымына таныс және жақын болуы керек. Тілді оқытуда мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, мысалдар, қызық әңгімелер маңызды орын алуы қажет. Тілді оқытуда тіл ұстартуға, көркемсөзге де ден қойғаны дұрыс» [3, 176] – деп, тіл үйрету барысында асыл мұрамызды көрнекілік, танымдық жағынан да пайдалану маңызды екенін сөз етеді. Ғалымның оқыту мәселесіне байланысты ХХ ғасыр басында айтқан бұл пікірі бүгінгі жаһандану кезеңінде де өте өзекті мәселе болып отырғанын байқаймыз.

Мемлекеттік тіл – ұлттық өркендеуіміздің тірегі. Мемлекеттік тіл – қазақ тілін оқыту тіл үйретудің бес деңгейлік принципіне негізделі отырып жүргізіледі. Осы басты талапқа сәйкес орыс тілді аудиторияда әр деңгейдің мақсат-міндеттеріне, тіл үйренушілердің қабілеті мен тілдік білім дағдыларының ерекшеліктеріне қарай тілдік материал құрылымы мен мазмұны жағынан таңдап алынады.

Қазақ тілін оқыту үдерісінде негізгі құрал – мәтін болып табылады. Себебі лексика-грамматикалық жаттығулардың көбісі мәтіннен туындайды. Сондықтан мәтінді дұрыс таңдауға баса назар аудару керек. Мәтін берілетін тақырыптың мазмұнын аша алатындай, танымдық-ақпараттық сипаты мол мәліметтерді қамтығаны абзал.

Мәтін қалай таңдалады деген мәселеге келсек, «1. Мәтін мазмұны танымдық

тұрғыдан жазылуы керек; 2. Мәтін мазмұнындағы ақпараттар тіл үйренуші сұранысына, талабына сай болғаны керек; 3. Мәтін мазмұны өзекті мәселелерге құрылғаны жөн, дискуссиялық бағытты өрбітетіндей болуы керек; 4. Мәтін ситуациялы, қызықтылығымен де құнды» болатынын негізге алған жөн [4, 185].

Мәтін таңдаудағы келесі бір өлшем – көлем мәселесі. Осы мәтін таңдау мәселесінде тіл үйретудің деңгейіне қарай көлемін ескеруіміз қажет болады. Бұл тұста сүйенетін Қазақстан Республикасының мемлекеттік стандартында: «Қазақстан Республикасының мемлекеттік стандарты ортадан жоғары В2 деңгейі үшін 200-300 сөзді қамтитын диалог пен монолог болуын міндеттейді. Ал сол тілдік деңгейде таныс емес сөздер жиынтығы 10%- дан аспауы тиіс» [5, 8] делінген.

Мәтін типтік оқу бағдарламасы негізінде берілген тақырыптарға сәйкес таңдалады. Мәтін материалы ретінде ұлттық қазынамыз – фольклорлық мұраны да оқыту үдерісінде пайдалану сабақ мазмұнын ұлттық таным тұрғысынан түрлендіруге, тарихи дәстүріміз, өнеріміз бойынша ұлттық педагогикаға негізделген тәлімдік өнеге беруде маңызы зор. Сонымен қатар қазіргі жаһандану заманында рухани, тарихи, ұлттық құндылықтарымызды сақтап, дәріптей білетін, бәсекеге қабілетті маман дайындау – бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Мемлекеттік тілді оқыту барысында фольклор үлгілерін сабақ үдерісінде пайдалануға байланысты ой-пікір, тәжірибемізбен бөліскенді жөн көрдік. Мысалы, ортадан жоғары деңгейдегі (В2-1) тақырыптардың бірі – «Нағыз өнер туындылары уақыт талғамайды» деп аталады. Әрине, өнердің түрі де, атқаратын қызметі де көп екені түсінікті. Бұл туралы ғалым Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» кітабында көрнекі өнер түрлерін – сәулет өнері, сымбат өнері, кескін өнері, әуез өнері, сөз өнері деп топтастыра келе «Өнердің ең алды – сөз өнері деп саналады», қандай өнер түрі болса да сөзбен сөйлеп, суреттеп, таныстыруға болатынын айтып, сөз өнерінің ерекшелігін басқа өнерден жоғары бағалайды [2, 238].

Фольклортанушы ғалым С.Қасқабасов та «Өнер – өмір туралы пайымдау екені сөзсіз, тарихи дамудың әр кезеңінде өнер адамның өзін қоршаған табиғатты, шындықты қаншалықты меңгергенін көрсетеді. Өнердің барлық түрін, оның ішінде фольклорды да, өмірді көркем танудың бірі деп түсінеміз» деп ой түйеді [6, 19]. Сондықтан «Нағыз өнер туындылары уақыт талғамайды» деген тақырыпқа байланысты сөз өнері ретінде фольклор туралы ақпаратты мәтін материалы ретінде беруге болады.

Мәселен, лексикалық материал ретінде «Фольклор – халықтың рухани мұрасы» мәтінін мамандықтарымен тікелей байланысты болашақта тіл маманы болатын филология факультетінің студенттеріне ғана емес, басқа да мамандықта оқитын білім алушыларға ақпараттық-танымдық тіл материалы ретінде ұсынуға болады. Мысалы:

Фольклор – халықтың рухани мұрасы

Әрхалықтың өз рухани, мәдени мұрасы болады. Соның ішіндегі ең маңыздысы – сөз өнері. Оның үш саласы бар:

- 1) фольклор
- 2) ауыз әдебиеті
- 3) жазба әдебиеті

«Фольклор» ағылшын тілінен аударғанда «халық даналығы» деген мағынаны береді. Фольклордың ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінен айырмашылықтарын айтар болсақ: фольклордың ең басты белгісі – авторы болмайды.

Екінші белгісі – әр шығарманың бірнеше нұсқасы бар. Ұрпақтан-ұрпаққа ауызша түрде жеткендіктен түрлі өзгерістерге ұшыраған, түрлі енгізулер қосылған, сөйтіп бірнеше нұсқасы жасалған.

Фольклордың үшінші белгісі – оның өте көнелігі, көне діни-нанымдардың сақталуы.

Төртінші белгісі – адамның күнделікті тіршілігімен тығыз байланыстылығы. Мысалы, бесік жыры, беташар, жар-жар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, ертегілер күнделікті тұрмыста қолданылады.

Бесінші белгісі – фольклор өте кең, сан-салалы өнер, яғни синкреттік өнер. Мұнда сөз өнері, сахна өнері, музыка өнері т.б. бірнеше өнер бас қосады.

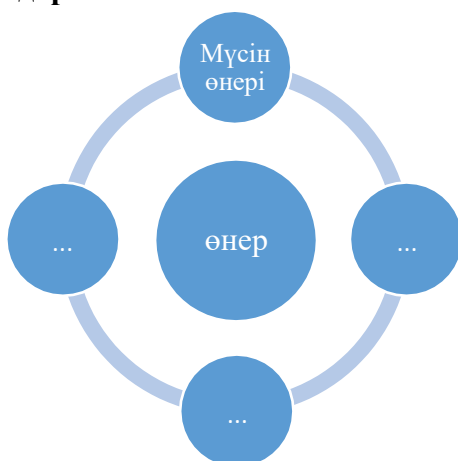
Алтыншы белгісі – фольклорда импровизациялық өнердің белгілері көп сақталған (суырып салма өнеріне айтысты жатқызуға болады).

Ауыз әдебиеті мен фольклордың негізгі ұқсастықтары шығармалар ауызша айтылып, ауызша таралуына байланысты көп нұсқалы болуында. Ал айырмашылықтары ауыз әдебиеті ХҮ ғасырда басталған ақын-жыраулар поэзиясы, шығармалардың авторының бар болуында [6, 19].

Фольклор – адам тіршілігінің өн бойында қолданылып, әр саласында пайдаланылатын дүние. Ол күнделікті тұрмысқа қызмет етеді, қажетті бір істі атқарады. Осындай фольклордың қатарына тұрмыстық қызмет атқаратын гұрыптық және үйлену салтына әрі жерлеу рәсіміне баланысты жанрлар жатады. Мысалы, сәби дүниеге келгенде жүзеге асырылатын әртүрлі ырым-кәделер мен соларға қоса орындалатын гұрыптық өлең-жырлар, тілек-баталар, сол тәрізді сәбиді қырқынан шығару мен бесікке салу кезінде атқарылатын ырымдар, тұсаукесер мен сүндет той кезінде орындалатын кәде-жоралғылар, сөздер мен өлеңдер – бұлар міндетті түрде орындалуға тиісті фольклор. Ол ырымдарсыз, тілек-батасыз аталған шаралар жүзеге асырылмайды. Демек, фольклор – тұрмыстың бір бөлшегі, тіршіліктің қажетті ісі болып көрінеді. Осы сияқты үйлену салтындағы ырым-кәделер мен жар-жар, сыңсу, беташар секілді жырлар, көңіл айту, жұбату, жерлеу рәсімі бойынша айтылуға тиісті жоқтау – адам өмірінің әр кезеңінде таза тұрмыстық қызмет атқаратын фольклор. Бұларсыз үйлену тойы, жерлеу рәсімі болмайды. Ендеше, фольклор – тұрмыстың өзімен біте қайнап, қосылып кеткен руханият [7, 6-11].

Сабақ барысында мәтінді бастамас бұрын мәтінге дейінгі тапсырмалар ретінде жаңа сөздер, сөз тіркестерімен таныстыруға болады.

Тапсырма үлгісі. «Өнер» сөзіне қатысты диаграмманы толықтырып, сөйлем құрастырыңыздар.

Сондай-ақ айтылым әрекетіне алып келетін ойтүрткі сұрақтар бере отырып, жаңа сабаққа жол ашуға болады.

Тапсырма үлгісі. Тақырыпқа сәйкес сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. «Фольклор» дегеніміз не?
2. Фольклордың қандай түрлерін білесіздер?
3. Күнделікті өмірде фольклорды қолданасыз ба?
4. Фольклордың қандай түрін қолданасыз?

Мәтінмен байланысты тапсырмалардың бастысы –*оқылым* десек, берілген мәтінді білім алушыға оқыта отырып, сұрақ-жауап, мәтіннің мазмұны бойынша жоспар құру, мәтінді бөліктерге бөлу, мәтін бөліктеріне тақырып беру, мәтіндегі негізгі ойды анықтау, мәтінді мазмұндау т.б. жұмыстарды жүргізуге болады. Ендеше жастарға танымдық, өнегелік тәрбие беретін мәтіндерді белгілі бір тақырыпты игертудегі жаттығу жұмыстары ретінде кеңінен қолдануға болады.

Тапсырма үлгісі. Мәтіндегі ақпараттарды пайдаланып, диаграмма бойынша әңгімелеңіздер.

Тапсырма үлгісі. Сөйлемдегі көпнүктенің орнын мәтін мазмұнына сәйкес толықтырыңыздар.

1. Фольклор дегеніміз....2. Ауыз әдебиетінің ерекшеліктері... . 3. Сөз өнерінің түрлері .... 4. Ауыз әдебиеті мен фольклордың негізгі ұқсастықтары... . 5. Фольклор – тұрмыстың бір бөлшегі, себебі ... .

Тапсырма үлгісі. Мәтіндегі асты сызылған сөздердің баламасын жазыңыздар.

Үлгі: маңыздысы – негізгісі

Тапсырма үлгісі. Сөйлемді тақырып бойынша өз ойларыңызбен толықтырыңыздар.

- 1) Фольклор – ұлт байлығы, өйткені... .
- 2) Меніңше, әр адам фольклорды білу керек, себебі ... .
- 3) Менің ойымша, ..., сондықтан мақал-мәтелді білген дұрыс.

Фольклор жанрының бірі – мақал-мәтелді кез келген мамандықтағы білім алушыларға сабақ барысында жаттығу тапсырмаларында белсенді пайдалануға болады. Мақал-мәтелдер ой дәлдігімен, тереңдігімен, ықшамдылығымен ерекшеленеді. Онда өмірдің сан алуан құбылыстарына баға беріліп, түйін жасалады, халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесі қорытылады. Мақал-мәтел – сөз байлығын, сөздік қорын, сөз шеберлігін дамытатын тілдік құрал. Тіл үйретудің оқылым, тыңдалым, жазылым және тілдесім әрекетіне байланысты әр алуан тапсырма түрлерін ұсынуға болады.

Жазылымға байланысты берілетін тапсырма үлгісі:

1-тапсырма. Төменде берілген мақал-мәтелдің жалғасын табыңыздар.

1. Отансыз адам – ... 2. Кісі елінде сұлтан болғанша, 3. Оқусыз білім жоқ,

...

4. Бақыт кілті -

Қажет сөздер: еңбек, білімсіз күнің жоқ, ормансыз бұлбұл, өз еліңде ұлтан бол.

2-тапсырма. «Өнер алды – қызыл тіл» мақалына байланысты өз ойыңызды жазыңыздар.

3-тапсырма. Төменде берілген мақалдарды аударып, мағынасын түсіндіріңіздер.

1. Жақсы сөз – жарым ырыс. 2. Басы қатты болса, аяғы тәтті болады. 3. Жел болмаса, шөптің басы қозғалмайды.

1. Добрая слава лучше богатства. 2. Все хорошо, что хорошо кончается. 3. Нет дыма без огня.

4-тапсырма. Өз мамандығыңызға (кәсібіңізге) байланысты мақал-мәтелдерді жазыңыздар, мағынасын түсіндіріңіздер.

Үлгі: 1. Балықшы балықшыны алыстан көреді. 2. Шеберді шеге қағысынан таны.

5-тапсырма. Құрамында сын есім, сан есімі бар мақал-мәтелдерді жазыңыздар, мағынасын түсіндіріңіздер.

Үлгі: Жеті рет өлшеп, бір рет кес.

Оқытуда әр түрлі цифрлық білім беру ресурстарын пайдалана отырып, аудиовизуалды материалдармен, слайдпен, суреттермен сабақ мазмұнын түрлендіруге болады. Сабақ барысында тіл үйренушінің ізденуі мен зерттеу дағдыларын қалыптастыра отырып, қызығушылықтарын арттыру мақсатында қолданылатын технологиялар баршылық. Мұндай тапсырмалар білім алушылардың белсенділігін арттырады.

Тапсырма үлгісі. Төмендегі сілтеме бойынша суреттермен берілген 4-5 мақал-мәтелді тауып жазыңыздар, мағынасын түсіндіріңіздер. <https://www.zharar.com/kz/makal/37872-suret.html> (Сурет арқылы мақал-мәтелдер) [8]

Сонымен қатар мақалдарда бір-біріне қарама-қарсы ұғымдарды салыстыру тәсілі жиі кездесетініне мысал келтіре отырып, салыстыру құрылымдарын анықтауға байланысты тапсырмалар беруге болады.

Тапсырма үлгісі. Мақал-мәтелдерде кездесетін қарама-қарсы ұғымдарды анықтап, 2-3 үлгісін жазыңыздар.

Үлгі: 1. Біреу тойып секіреді, біреуі тоңып секіреді.

Фольклор үлгілерін оқыту барысында цифрлық технологияларды пайдалану сабақ мазмұнын түрлендіре түседі. Жалпы мемлекеттік тілді оқыту барысында Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Тіл саясаты комитеті сайтында ұсынылған пайдалы сілтемелерді қолдану тиімді болар еді. <https://www.gov.kz/memleket/entities/language?lang=kk> (ҚР БЖҒМ – Комитеттер – Тіл саясаты комитеті – пайдалы сілтемелер) [10].

Осы пайдалы сілтемедегі Emle.kz, Sozdikqor.kz, Tilmedia.kz, Termincom.kz т.б. цифрлық ресурстарды оқу үдерісінде белсенді пайдалануға болады. Пайдалы сілтемелердің тиімді тұсы – «бір терезе» арқылы тіл үйренуге арналған бірнеше ақпараттық, әдістемелік (аудио, бейнесабақтар), танымдық материалдарға, сөздік түрлеріне әр түрлі әлеуметтік желілерге қосылу мүмкіндігінің қолжетімді болуы.

Ғаламтор желісіндегі Microsoft Teams, Zoom, YouTube, Instagram, т.б. көптеген платформаларды білім беру үдерісінде белсенді қолдануға болады. Мысалы фольклордың кең тараған жанрларының бірі – шешендік өнер, бата туралы жан-жақты ақпарат бере отырып, YouTube желісіндегі тұрмыста жиі қолданылатын бата беру түрлерінен, сонымен қатар тарихымыздағы би-шешендердің шешендік өнер үлгілерінен сілтеме беріп, тапсырма орындатуға болады.

Тапсырма үлгісі. <https://youtu.be/oNkoiSANcck> (Бата беру. Ақ бата) [11] Берілген сілтеме бойынша бата түрімен танысыңыздар.

1. Кестені толтырыңыздар.

Бата қандай тақырыпқа арналған?	Батада қандай жаңа сөз, сөз тіркестері болды?	Бата туралы сіздің пікіріңіз қандай?

2. Бата түрлерімен танысу және бір бата беру үлгісін жатқа айту (дастарханға берілетін, жолға берілетін бата, т.б.)

Сондай-ақ айтылым әрекетіне байланысты жаңылтпаш, жұмбақ, шешендік сөз,

мақал-мәтелдерді сабақ барысында пайдалану ыңғайлы әрі тиімді болса, ал фольклордың көлемді жанрлары – ертегі, батырлар жыры, ғашықтық жырларына байланысты тапсырмаларды БӨЖ-ге (білім алушының өздік жұмысы) ұсынуға болады.

Нәтижелер. «Оқу мен тәрбие – егіз» дегендей мемлекеттік тілді оқыту барысында фольклорлық мұраны қолданудың жас ұрпақ бойында ұлттық болмыс, ұлттық мінезді қалыптастырып, дамытуда үлесі мол. Бұл туралы А. Байтұрсынұлы 1913 жылы шыққан «Қазақ» газетінде былай дейді: «Өзіміздің елімізді сақтау үшін бізге мәдениетке, оқуға ұмтылу керек. Ол үшін, ең алдымен, әдебиет тілін өркендету керек. Өз алдына ел болуға, өзінің әдебиеті бар ел ғана жарай алатындығын біз ұмытпауға тиіспіз» [9, 242] Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, білім беруде ұлттық қазынамыз – фольклор үлгілерін пайдалану жас ұрпақты рухани дамытып қана қоймай, сөз байлығын арттырып, тілдік білімін кеңейтіп, ұлттық мінез, ұлттық тәрбиені қалыптастыруға да септігін тигізеді. Қазақ тілін оқытуда фольклор үлгілерін цифрлық ресурстарды пайдалана отырып ұсыну – білім алушыны ұлттық құндылықтарға бағыттауда танымдық та, тәрбиелік те жағынан өте маңызды.

Қорытынды. Қазіргі жаһандану кезеңінде болашақ ұрпағымыз төл мәдениетінен, әдебиетінен, дәстүрінен, тілінен қол үзіп кетпес үшін білім беру барысында рухани мұра, асыл қазынамыз саналатын фольклорлық шығармаларды мәтін негізіне алып, түрлі тапсырмалар арқылы ұсынып отырған абзал. Мұның өзі білім алушылардың еліне, жеріне, тіліне деген сүйіспеншілігін арттыруға, ұлтжандылыққа, рухани дүниесін дамытуға әсерін тигізері сөзсіз.

Қазіргі кездегі әлемдік жаһандану үдерісі жастардан көп тіл білуді, көп білімді талап ететіні белгілі. Заман талабына сай жан-жақты дамыған, көп тіл білетін мәдениетті, тәрбиелі, бәсекеге қабілетті маман дайындау – бүгінгі күнгі өзекті мәселенің бірі. Сондықтан болашақ ұрпағымыздың бойына ұлттық құндылықтарымызды сіңіру, рухани мұраны қастерлеуге, ана тілін құрметтей білуге тәрбиелеу – басты мақсатымыз.

Қорыта келгенде, заманның ғылыми-техникалық, әлеуметтік, экономикалық даму қарқыны жас ұрпақтың білім, жеке тұлғалық қабілеттерін жан-жақты қалыптастырып, дамытуды талап етеді. Осы талап дейгейінен шығу мақсатында түрлі заманауи технологиялар мен әдіс-тәсілдер арқылы білім берумен қатар ұлттық таным мен болмыс, қазақы дәстүр, тарихымызды дәріптейтін білікті ұрпақ тәрбиелеу – міндетіміз.

Әдебиеттер

1. Алаштың тілдік мұрасы. – Алматы: «PalitraPress», – 2013. – 328 б.
2. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-АЙ». – 2013. – 640 б.
3. Байтұрсынұлы А. Тіл ғылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
4. Күзекова З.С. Екінші тіл ретіндегі қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері. – Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2005. – 392 б.
5. Қазақ тілін меңгерудің коммуникативтік тілдік құзіреттіліктері. Орта деңгей. Жалпы меңгеру \ Қазақстан Республикасының мемлекеттік стандарты. – Астана: ҚР БҒМ «БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы» мемлекеттік қазыналық кәсіпорны, 2014. – 27 б.
6. Қасқабасов С. Қазақ халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
7. Қасқабасов С. Ойөріс (Фольклор туралы) – Астана: «Астана полиграфия», 2009. – 320 б.
8. <https://www.zharag.com/kz/makal/37872-suret.html> (Сурет арқылы мақал-мәтелдер)
9. Мемлекеттік тіл: бүгінгі мен болашағы. Жинақ. – Астана: «Елорда», 1998. – 248 б.
10. <https://www.gov.kz/memleket/entities/language?lang=kk> (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Тіл саясаты комитеті сайтында ұсынылған пайдалы сілтемелер)
11. <https://youtu.be/oNkoiSANcck> (Бата беру. Ақ бата)
12. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика учеб. пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин.яз. высш. пед. учреждений – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 336 с. ISBN 5-7695-2969-5

Р.Р.ТУЯКБАЕВА, А.Т.АШЕНОВА, С.Р.ТОЙБЕКОВА

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

ЗНАЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРА В ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. Известно, что представление о языке, литературе, культуре какого-либо народа берет свое начало в фольклоре. Фольклор – это богатое литературное наследие народа, искусство слова, быт, жемчужина национальной культуры. В устном народном творчестве много информации, связанной с национальным мировоззрением. В современную эпоху глобализации с помощью фольклора на уроках казахского языка можно не только показать духовное наследие народа, повысить словарный запас, развить мастерство употребления слов, но и расширить кругозор обучающихся, сыграть огромную роль в направлении национального воспитания.

В статье говорится о методике использования казахского фольклора в процессе обучения казахскому языку. Возможность использования упражнений, связанных с фольклором, решения задач речевой деятельности в чтении, аудировании, говорении, письме обсуждается в контексте практического занятия.

В ходе каждого занятия рассказывается о познавательных, воспитательных аспектах, которые фольклор дает обучающимся. Виды работы с пословицами, поговорками, загадками можно использовать, преобразовывая их в соответствии с темами в типовой программе. Это связано с тем, что данные жанры фольклора компактны по объему, просты в произношении и легко воспринимаются изучающими язык. Несмотря на то, что пословицы компактны и просты в построении, они развивают кругозор обучающегося, расширяют его словарный запас, учат выразительной речи.

Загадки, как малые жанры фольклора, в последнее время встречается довольно редко, поэтому в целях популяризации казахского языка на уроке следует давать больше загадок. Загадки тоже развивают мышление человека, расширяют кругозор, повышают словарный запас обучающегося.

Фольклорные жанры, изученные на уроках казахского языка, помогают овладеть темой, раскрыть ее содержание.

Ключевые слова: фольклор, устная литература, пословицы, загадки, словарный запас.

R.R.TUYAKBAYEVA, A.T. ASHENOVA, S.R. TOIBEKOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF FOLKLORE IN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. It is known that the concept of the language, literature, and culture of any people originates from folklore and is reflected there. Folklore is a rich literary heritage of the people, the art of words, everyday life, and the pearl of the national culture. It contains a lot of information and information related to the national worldview. In today's era of globalization, the use of folklore models at the «Kazakh language» lesson can not only increase the vocabulary, richness of language, skills of word use, but also expand the cognitive horizons of students and become of great importance in the direction of national education in the question of how we can absorb and convey this spiritual heritage to young people.

The article will talk about the methodology of using Kazakh folklore in the process of teaching the state language – Kazakh. The possibility of using information related to folklore, exercises in reading, listening, pronunciation, and writing tasks of speech activity is discussed from the point of view of practical training.

During each lesson, students are told about the cognitive and educational aspects of folklore. Types of tasks with proverbs, sayings and riddles of folklore patterns can be used by converting them according to the topics in the standard program. This is due to the fact that these patterns of folklore are compact in size, rhythmic in pronunciation, and are easy to perceive by the language learner. The structure of proverbs and sayings is compact and simple, but the vocabulary, richness of the language, develops the student's horizons, expands the use of words, teaches expressive speech.

Unfortunately, the use of riddles, one of the small genres of folklore, has become rare recently. Therefore, in order to promote the rich national heritage it is necessary to give more riddles in the lesson. Riddles develop the human mind, expand the student's worldview, enrich the language in the process of identifying the implied thought.

At the «Kazakh language» lesson folklore samples obtained in connection with the text help to master the topic, reveal its content.

Keywords: folklor, oral literature, proverbs, riddles, vocabulary.

References

1. Alashtin tildik murasy. – Almaty: «Palitra Press». – 2013. – 328 b.
2. Bajtursynuly A. Qazaq til biliminin maseleleri. – Almaty: «Abzal-AJ». – 2013. – 640 b.
3. Bajtursynuly A. Til gylmy. – Almaty: Ana tili, 1992. – 448 b.
4. Kuzekova Z.S. Ekinshi til retindegi kazak tili okulygy teoriyasynyn lingvistikalık negizderi. – Almaty: TOO «Izdatelstvo LEM», 2005. – 392 b.
5. Qazaq tilin mengerudin kommunikativtik tildik qızirettilikleri. Orta dengei. Zhalpy mengeru \ Qazaqstan respublikasynyn memlekettik standarty. – Astana: QR BGM «Y. Altynsarin atyndagy Ulttyq bilim akademiyasy» memlekettik qazynalyq kasiporny, 2014. – 27 b.
6. Kaskabasov S. Qazaq halyq prozasy. – Almaty: Gylym, 1984. – 272 b.
7. Kaskabasov S. Oioris (Folklor turaly) – Astana: «Astana poligrafıya», 2009. – 320 b.
8. <https://www.zharar.com/kz/makal/37872-suret.html> (Suret arqyly maqal-mätelder)
9. Memlekettik til: büginı men bolaşağy. Jinaq. – Astana: «Elorda», 1998. – 248 b.
10. <https://www.gov.kz/memleket/entities/language?lang=kk> (Qazaqstan Respublikasy Bilım jäne gylym ministrlyğı Til saiasaty komiteti saitynda üsynylğan paidaly siltemeler)
11. <https://youtu.be/oNkoiSANcck> (Bata beru. Aq bata)
12. Gälskova N.D., Gez N.İ. Teoria obuchenia inostrannym iazykam. Lingvodidaktika i metodika ucheb. posobie dlä. ctud. lingv. un-tov i fak. in.iaz. vysş. ped. ucheb. Zavedeni. – M.: İzdatelski sentr «Akademia», 2006. – 336 s. ISDN 5-7695-2969-5

Авторлар жайлы мәлімет:

Тұяқбаева Рабиға Рахманбердіқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доцент м.а., Астана, Қазақстан.

Тұяқбаева Рабиға Рахманбердиевна – кандидат филологических наук, и.о.доцента Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Tuyakbaeva Rabiga Rahmanberdievna – candidate of philological sciences, docent L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ашенова Алтынай Темірбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доцент м.а., Астана, Қазақстан.

Ашенова Алтынай Темирбаевна – кандидат филологических наук, и.о. доцента Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Ashenova Altynay Temirbaevna – candidate of philological sciences, docent L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Тойбекова Салтанат Райымбекқызы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Тойбекова Салтанат Райымбековна – старший преподаватель Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Toibekova Saltanat Rayimbekkyzy – senior lecturer L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

З.У. ЧУЛАКОВА¹

Е.А. ЖУРАВЛЕВА²

ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан
(E-mail: chulakova0601@gmail.com¹, zhuravleva.yea@enu.kz²)

ПРИНЦИПЫ И СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИМЕНИ БРЕНДА (НА ПРИМЕРЕ НАИМЕНОВАНИЙ КАЗАХСТАНСКИХ БРЕНДОВ АЛКОГОЛЬНОЙ ПРОДУКЦИИ)

Аннотация: В статье рассматривается вопрос о принципах и способах формирования имени бренда на примере наименований казахстанских брендов алкогольных напитков. Материалом исследования послужили наименования продукции крупных казахстанских производителей и дистрибьюторов алкогольных напитков. В ходе исследования были выявлены основные принципы формирования имени бренда: антропологический, атрибутивный, локативный, главенствующим из которых является антропологический принцип, т.е. номинация по отношению к человеку. Анализ лексического материала позволил также установить способы формирования имени бренда: лексико-семантический, лексико-синтаксический, словообразовательный, заимствования, прецедентные феномены.

В статье также было уделено внимание метафоре как наиболее эффективному способу образования имени бренда вследствие расширения синтагматики его компонентов. Было выявлено, что в сфере коммерческой номинации преобладает искусственная, так называемая вторичная номинация, которая ставит своей целью создание сильного имени, способного сформировать в сознании потребителей положительный образ и лояльность к данному бренду. Вместе с тем авторы выделяют различные тенденции в сфере нейминга (демократизация языка, использование англицизмов и «престижной» лексики, увеличение доли наименований брендов, отражающих национально-культурную специфику казахского этноса, а также других народов, проживающих на территории Казахстана). Результаты исследования могут быть использованы специалистами в сфере брендинга, а также студентами филологических факультетов вузов, интересующихся вопросами брендинга и нейминга.

Ключевые слова: бренд, брендинг, имя бренда, принципы, способы, номинация

Введение. В современном динамичном мире, когда постоянно создаются новые товары, и задача завоевать лояльность потребителей значительно усложнилась, трудно переоценить роль имени бренда как главного фактора его продвижения, что выводит на первый план важность знания и понимания всех нюансов процесса формирования имени бренда. Понятие бренда трактуется различными специалистами по-разному. По мнению А.В. Колика, «брендинг – маркетинговая деятельность по созданию долгосрочного предпочтения товара данной фирмы. Он реализуется в процессе воздействия на потребителя товарного знака, упаковки, рекламных обращений, выделяющих товар среди конкурентов и создающих его образ» [7, 13]. Американский экономист и маркетолог Ф. Котлер определяет бренд как «название, термин, символ или дизайн (либо комбинация всех этих понятий), обозначающее определенный вид товара или услуги отдельно взятого производителя (либо группы производителей) и выделяющие его среди товаров и услуг других производителей» [8, 115]. Ведущий мировой эксперт по брендингу П. Темпорал утверждает, что «бренд существует

только в сознании потребителей и без их эмоциональной приверженности они есть и будут просто обезличенными предприятиями, товарами и услугами... Бренд – это и есть совокупность взаимоотношений между товаром и потребителями» [12, 30]. Часто понятия «торговая марка» и «бренд» отождествляются, но следует понимать, что не всякая торговая марка способна стать брендом. Однако в одном специалисты в сфере брендинга и нейминга единодушны – успешное название должно быть емким, кратким, экспрессивным, аттрактивным, благозвучным, запоминающимся и вызывать положительные ассоциации и эмоции [1, 107], [5, 29], [6, 80].

Крупнейший исследователь и специалист сферы брендинга В.Н. Домнин выделяет следующие идентификаторы бренда: логотип; имя бренда; брендовый знак; внешний вид товара, его конструктивные особенности, форма, размер и т.п.; дизайн упаковки; брендовые цвета; брендовые шрифты; брендовые элементы рекламных сообщений; идентификаторы индивидуальности бренда (лица и персонажи бренда, рекламные герои и т.п.); брендовые мелодии и джинглы; характерные вкусы (для продуктов питания и напитков); характерный запах (для парфюма) и т.д. Среди них одним из важнейших эксперт называет имя бренда, так как именно с именем бренда, по мнению автора, чаще всего и дольше всего контактируют потребители, «потому, что имя замещает представление о бренде и сам товар во всех письменных устных коммуникациях, связанных с брендом» [1, 106].

Целью настоящего исследования является выявление и описание принципов и способов создания имен казахстанских брендов в семантическом и структурном аспектах. Объектом нашего исследования служат наименования (имена) брендов алкогольной продукции казахстанских производителей. Предметом исследования является специфика создания наименований брендов казахстанской алкогольной продукции.

Методика и методы исследования. Для достижения намеченных целей в данном исследовании были использованы следующие методы научных исследований: описательный метод, включающий наблюдение и аналитику; лингвистическое моделирование, позволяющее выявить общие тенденции развития брендинга в Казахстане в лингвистическом аспекте; гипотетико-индуктивный метод; сравнительно-сопоставительный метод; приемы контекстуального, стилистического, прагмалингвистического анализа; прием семантической экспликации.

Обсуждение и наблюдение. В соответствии с целью исследования мы изучили 110 наименований брендов алкогольной продукции и рассмотрели принципы и средства создания наименований брендов, представленных на рынке Казахстана. Материалом исследования послужили наименования продукции крупных казахстанских производителей и дистрибьюторов алкогольных напитков: АО «Бахус», «ArbaWine», АО «Кокшетауские минеральные воды» (Asia Waters), ТОО «Wimpex Геом», ТОО «БН-А», ТОО БНА «Винзавод», ТОО «АК Роспищепром КЗ», ТОО «Maximus», ТОО «Алтын Омир (ЗАО Арай)», ТОО «Food Distribution Company». Материал был отобран на основе «Отчета по результатам маркетингового исследования «Производство напитков» за 2020 год, подготовленного в рамках проведения маркетинговых исследований в приоритетных секторах Государственной программы поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса – 2025» по заказу Национальной палаты предпринимателей «Атамекен» [9], а также по данным исследования Консалтинговой компании MPP Consulting (Украина) [13]. По данным Kazdata.kz, в Казахстане производством напитков занимаются 575 предприятий, что составляет 2,7% от всех производственных предприятий. В рамках данной статьи мы рассмотрели имена брендов алкогольных напитков с целью выявления принципов и способов создания имен брендов. Рассмотрим

эти принципы и способы более детально.

Если задача брендинга – это создание положительного образа товара в представлении потребителей, то именно имя бренда имеет первостепенное значение в продвижении того или иного продукта (товара, услуги и т.д.), так как именно имя находится на первом плане, именно с имени бренда начинается позиционирование товара, а далее происходит его продвижение и формирование положительного имиджа товара. Вслед за В.Н. Домниным, мы предлагаем руководствоваться следующими критериями в создании имени бренда:

- 1) *фонетическим* (имя должно значительно отличаться по звучанию от имен товаров конкурентов, быть благозвучным, легко и ритмично произноситься);
- 2) *фоносемантическим* (в том случае, если имя бренда – неологизм, оно должно вызывать исключительно позитивные ассоциации);
- 3) *морфологическим* (значение каждой из составных частей имени и имя целиком должно соответствовать идентичности бренда);
- 4) *лексическо-семантическим* (вызываемые именем бренда ассоциации должны выражать сущность бренда и быть положительными на всех языках его использования);
- 5) *лексикографическим* (название не должно вызывать затруднений при чтении и должно легко идентифицироваться на латинице и кириллице);
- 6) *юридическим* (следует исключить возможность существования других брендов с таким же названием) [1, 108].

В процессе формирования имени бренда происходит отбор наиболее существенных качеств, служащих основными при номинации однотипных предметов, явлений и пр. «Своеобразные ономаσιологические модели, обобщающие наиболее характерные модели и признаки, по которым происходит называние однородных предметов, например, по цвету, по действию, по происхождению и т.д.» Н.Д. Голев называет *принципами* номинации [4, 17]. Существует достаточно большое количество классификаций принципов номинаций, вариация которых зависит от целей исследования и характера анализируемого материала. По М.В. Голомидовой, номинация делится на естественную и искусственную. Естественная номинация встречается преимущественно в сфере топонимии, а в сфере коммерческой номинации существенно преобладает искусственная номинация – «номинативный акт, который принадлежит сфере функционально-ролевой коммуникации и ставит своей целью создание наименования, рассчитанного на «априорную узуализацию» [5, 66].

По мнению И.А. Воробьевой, существуют следующие виды номинации:

- 1) Номинация по признакам географического объекта;
- 2) Номинация по отношению к человеку;
- 3) По отношению к другому объекту [2, 66].

Т.В. Шмелева дополняет данную классификацию четвертым принципом – локативным (соотносит принципы номинации с ситуацией торговли, которая включает в себя четыре основных компонента – субъект, объект, адресат, локатив, т.е. место) [14, 117].

Способ образования наименования бренда – это алгоритм действий в процессе формирования имени бренда, своего рода механизм создания наименования. При помощи данных средств производитель апеллирует к чувствам потребителей, стараясь вызвать исключительно положительные эмоции, что способствует формированию лояльности клиентов к определенному бренду.

Существует большое количество классификаций способов номинации. Так, В.Г. Гак разграничивает в семантическом аспекте следующие виды способов номинации: «а) использование готовой единицы данного языка; б) создание новой

лексической единицы; в) заимствование из другого языка». В структурном аспекте, «в отношении внешней формы» ученый различает «а) простое слово; б) производное слово; в) сложное слово; г) словосочетание» [3, 46].

Наиболее эффективным способом привлечения внимания к товарным знакам Н.А. Стадульская называет «стилистические приемы – на их использовании построено большинство товарных знаков. Многие из товарных знаков – словосочетаний – содержат стилистические фигуры, характеризующие товар, его свойства, качества и запланированные результаты применения» [11, 48].

Е.Ю. Позднякова предлагает выделять следующие способы номинации:

- 1) лексические заимствования;
- 2) словообразовательный способ;
- 3) лексико-семантический способ;
- 4) субстантивация;
- 5) лексико-синтаксический способ;
- 6) образная номинация;
- 7) языковая игра;
- 8) прецедентные феномены [10, 88].

Результаты. Опираясь на классификацию И.А. Воробьевой, можно заключить, что первый принцип номинации – по признакам географического объекта – может отражать особенности бренда и содержать информацию:

- о специфике продукта (вина «Гранатовый браслет», «Золотая гроздь», «Жемчужина»);
- о принадлежности бренда к какому-либо географическому объекту (коньяки «Казахстан», «Astana», водка «Kyzylzhar», «Улытау», «Азия», «Алтын-Алма», «Чукотка», бренди «Туркестан»).

Наиболее распространенным при создании имени бренда является второй принцип – по отношению к человеку, например:

- с использованием антропонимов, в том числе прецедентных имен (вина «Бибигуль», «Баян-Сулу», «FIDELÉ», коньяк «Асанали»);
- с использованием названий народностей (водка «Славянка», «Finka», «Жница»);
- с использованием названий, указывающих на социальные признаки и профессию («Великий хан», «Кахарман», «Комбат»).

Создание имен брендов по третьему принципу номинации встречается не так часто, как второй, однако к данному типу можно отнести названия с указанием предметов, относящихся в той или иной мере к сфере деятельности человека, а именно:

- отражение национально-культурной специфики региона (вино «Жар-Жар», водка «Домбыра», «Беспармак»);
- отсылка к историческому прошлому страны (шампанское «Советское», водка «Байтерек», «Кыпчак», коньяк «Tengri», «Жеңіс»).

Следует отметить, что Республика Казахстан является многонациональным государством, в котором функционируют и развиваются многие языки и культуры. «В Казахстане формируются и собственные бренды, номинации которых активно используются в языке. Сюда можно отнести продукцию кондитерских фабрик «Рахат», «Баян-сулу», нефтегазовая компания «КазМунайГаз» и др., занимающих прочное место в сознании общества, вызывая единый целостный образ» [15, с. 501], в связи с чем некоторые названия отражают ценности культуры не только казахского, но и других народов, проживающих на территории Казахстана («Chacha Gold», вино «Ak Arba», водка «Хаома», «Журавушка», «Тайга», «Русский характер»).

Е.Ю. Позднякова выделяет следующие принципы номинации в коммерческой сфере: антропологический, атрибутивный, процессуальный, локативный, природный [10, с. 86].

Проанализировав и обобщив выводы специалистов, а также изучив казахстанские бренды, мы предлагаем выделять следующие принципы формирования имен брендов:

1) *антропологический принцип*, включающий названия, связанные с жизнедеятельностью человека, а также связанные с прецедентными феноменами – имена фольклорных и литературных героев, имена исторических личностей, прецедентные названия, художественные произведения («Жар-Жар», «Бибигуль», «Баян-Сулу», коньяк «Асанали», «КВВК «Каһарман», водка «Дастархан», «Кыпчак»);

2) *атрибутивный принцип*, отражающий сущность бренда и отличительные признаки товара, а также указывающий на его функции (вина «Гранатовый браслет», «Vaschus saperavi», «Vaschus Chardonnaу», «Золотая гроздь», «Кагор», «Жемчужина», коньяк «Бахус Қазақстан»);

3) *локативный принцип*, отражающий принадлежность бренда к определенному географическому объекту и включающий в себя географические названия и иноязычную лексику, имплицитно указывающую на локатив. Сюда же можно отнести и использование микро- и макротопонимов в названиях брендов (шампанское «Казахстанское», «Astana Premium Юбилейное», «Казахстан», «Astana», «Қазақстан EXPORT», «Бахус Қазақстан», бренды «Туркестан», водка «Чукотка»).

Анализ лексического материала позволяет нам выделить следующие способы формирования имени бренда:

1) *лексико-семантический способ*, включающий в себя:

а) трансонимизацию с использованием:

- антропонимов (коньяк «Асанали», вина «Бибигуль», «Fidele»);
- топонимов (шампанское «Astana Premium», коньяк «Бахус Қазақстан», бренды «Туркестан», водка «BigBen», «Кызылжар»);
- этнонимов (водка «Finka», «Славянка», «Кыпчак»);

б) онимизацию апеллятивной лексики (вино «Ak Arba», водка «Канистра», «Ледник», «Комбат», «Байтерек», «Омир»);

2) *лексико-синтаксический способ*, включающий в себя:

а) использование словосочетаний, составными частями которых являются прилагательное и существительное (шампанское «Morning Dew», вино «Золотая гроздь», водка «Семіз қозы», «Кызыл орик», «Хрустальный графин», «Белая лошадь», «Великий Хан»);

б) использование именных словосочетаний (водка «5 Континентов», «Медовуха с перцем»);

в) субстантивацию:

• от прилагательного (шампанское «Советское», «Казахстанское», коньяк «Бахус Юбилейный», водка «Народная», «Винтажная»);

• от глагола, такие конструкции некоторые ученые называют предикативами («Будем»); О.С.Иссерс называет данные конструкции «коммуникативами». [6, 12];

3) *заимствования* (шампанское «Morning Dew», «Amarsi Muscati», «Amarsi Rosati», вина «FIDELE RKATSITELI», «FIDELE CABERNET», «FIDELE MUSCAT», «FIDELE SAPERAVI», «MarescoSecco», водка «Big Ben», «Respect», «Centurion»), в том числе с сочетанием исконного и заимствованного слова (шампанское «Astana Premium»), а также сочетанием различных график письма (коньяк «Бахус VS», «Қазақстан EXPORT»);

4) *прецедентные феномены*, представленные:

а) прецедентными именами (шампанское «Diana»; водка «Байтерек», водка

- «Кызылжар», «BigBen», коньяк «Асанали», вино «Бибигуль»);
- б) прецедентными текстами (водка «Пятый элемент»);
- в) прецедентными высказываниями (водка «Будем», «Дедушкин запас», «Водка медовая с перцем», «Русская на березовых бруньках»);
- г) прецедентными ситуациями (вино «Жар-Жар», водка «Шашу»);
- 5) *словообразовательный способ*, включающий:
- а) аббревиацию (водка «Спецрозлив Люкс», «Госзаказ», коньяк «Бахус VS», «КВВК «Батыр»);
- б) аффиксацию с использованием деминутивных суффиксов (водка «Забавушка», «Журавушка»);

Имя бренда имплицитно репрезентирует отношение современного общества к традициям, к происходящим в стране процессам, выявляет ценности людей. Названия брендов в подавляющем большинстве характеризуются положительной оценкой, которая создается различными способами. Одним из эффективных способов создания имени бренда является метафора, которая достигается за счет расширения синтагматики его компонентов (вина «Золотая гроздь», «Гранатовый браслет»). Нередко компоненты имени бренда могут быть логически несовместимыми, когда употребляются разные пласты лексики – исконно казахская и заимствованная («Altyn Arba Chardonnay», «Kyzyl Arba Cabernet», «Lagyl ArbaSaperavi Old Tradition»). Нередко в качестве имен брендов используется лексика разговорного языка или сленг, что отражает тенденции к демократизации языка, это является своего рода ответом на спрос общества и создает видимость участия потребителей в процессе создания имени бренда (водка «Будем»). Большой процент в наименованиях казахстанских брендов занимают англоязычные слова. Это объясняется тем, что в современном мире такой прием при создании имени бренда позволяет придать некий лоск бренду и помогает в дальнейшем продвижении самого бренда и продукции в целом (вино «Maresco Rosso», водка «Parliament», «Polus Premium», «Capital Gold»). В восприятии потребителей бренд с иноязычным словом-компонентом в названии может ассоциироваться с высоким качеством, удобством и легкостью в применении.

Заключение. В результате анализа 110 наименований брендов алкогольной продукции и рассмотрения принципов и средств создания наименований брендов, представленных на рынке Казахстана, мы пришли к следующим выводам.

1. В сфере коммерческой номинации преобладает искусственная, так называемая вторичная номинация, которая ставит своей целью создание сильного имени, способного сформировать в сознании потребителей положительный образ и лояльность к данному бренду.

2. Мы выявили следующие основные принципы формирования имени бренда: антропологический, атрибутивный, локативный, главенствующим из которых является антропологический принцип, т.е. номинация по отношению к человеку.

3. Анализ лексического материала позволил выявить следующие способы формирования имени казахстанского бренда алкогольной продукции: лексико-семантический, лексико-синтаксический, словообразовательный, заимствования, прецедентные феномены. Прослеживается тенденция на увеличение доли наименований брендов, отражающих национально-культурную специфику казахского этноса, а также других народов, проживающих на территории Казахстана.

Результаты исследования могут быть использованы специалистами в сфере брендинга, а также студентами филологических факультетов вузов, интересующихся вопросами брендинга и нейминга. Исследование данного вопроса также вносит вклад в развитие странового бренда Казахстана.

Литература

1. Домнин В.Н. Брендинг: учебник и практикум для вузов – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2020. – 493 с.
2. Воробьева И. А. Ономастика в школе: Учебное пособие. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1987. 111 с.
3. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология (на материале французского и русского языков). Москва: Международные отношения, 1977. 264 с.
4. Голев Н.Д. О некоторых общих особенностях принципов номинации в диалектной лексике флоры и фауны // Русские говоры Сибири. Томск: изд-во ТГУ, 1981. С.17-21.
5. Голомидова М.В. Искусственная номинация в русской ономастике: дис. ... д-ра филол. Наук. Екатеринбург, 1998. 376 с.
6. Иссерс О.С. Нейминг в медиапространстве сибирского региона // Коммуникативные исследования. – Омск, 2016. – №4. – С. 77-91.
7. Колик, А. В. Брендинг [Электронный ресурс] : учеб.-метод. комплекс / А.В. Колик. – Минск: БГУ, 2018. ISBN 978-985-566-621-0
8. Котлер Ф., Вонг В., Армстронг Г. Основы маркетинга. М.: Вильямс, 2010. – С. 115.
9. Отчет по результатам маркетингового исследования «Производство напитков». Подготовлен в рамках проведения маркетинговых исследований в приоритетных секторах Государственной программы поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса – 2025» по заказу Национальной палаты предпринимателей «Атамекен», 2020. – 78 с.
10. Позднякова, Е. Ю. Принципы и способы номинации коммерческих объектов городского пространства / Е. Ю. Позднякова // Коммуникативные исследования. – 2020. – Т. 7. – № 1. – С. 77-98. – DOI 10.24147/2413-6182.2020.7(1).77-98. – EDNDDZEEY.
11. Стадильская Н.А. Эмоционально-оценочный и экспрессивный компоненты в семантике прагматонимов / Н.А. Стадильская // Вестник ТГПУ. Выпуск 4.Серия: Гуманитарные науки (Филология). – 2007. – №4. – С. 36-60
12. Темпорал П. Эффективный бренд-менеджмент: пер. с англ. / под ред. С.Г. Божук. СПб.: Нева, 2004. – С. 30.
13. Форбс Казахстан. Названы 50 самых дорогих брендов Казахстана/ 05.03.2019/ https://forbes.kz/leader/50_samyih_dorogih_brendov_kazahstana
14. Шмелева Т.В. Ономастика: учебное пособие. Славянск-на-Кубани: Издательский центр филиала ФГБОУ ВПО «КубГУ» в г. Славянске-на-Кубани, 2013. –161 с.
15. Zhuravleva, Ye. The Dynamics of Russian Language Development and its Role in Public Life of Kazakhstan / Ye. Zhuravleva, G. Samsenova, Z. Chulakova // Languages and Migration in a Globalized World : «Modern Languages» and «Linguistics», QS summit materials « Moscow, 15-17 Dec. 2020 / People’s Friendship University of Russia. – М: People’s Friendship University of Russia, 2020. – P. 498-505. – EDN BHOZEE.

З.У.ЧУЛАКОВА, Е.А.ЖУРАВЛЕВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

БРЕНД АТАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚАҒИДАСЫ МЕН ТӘСІЛДЕРІ (ҚАЗАҚСТАНДЫҚ АЛКОГОЛЬДІК СУСЫНДАР БРЕНДІНІҢ АТАУЛАРЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа: Мақалада қазақстандық алкогольдік сусындар брендінің атаулары мысалында бренд атауын қалыптастыру қағидасы мен тәсілдері мәселесі қарастырылады. Зерттеу материалы қазақстандық ірі өндірушілер мен дистрибьюторлардың өнімдерінің атауы болды. Зерттеу барысында бренд атауының қалыптасуының негізгі принциптері – антропологиялық, атрибутивті, локативті, олардың ішінде бастысы антропологиялық принцип екені анықталды, яғни адамға қатысты номинация. Лексикалық талдау бренд атауын қалыптастырудың келесі

әдістерін анықтауға мүмкіндік берді: лексика-семантикалық, лексика-синтаксистік, сөзжасамдық, кірме сөздер, прецеденттік феномендер.

Сонымен қатар мақалада компоненттерінің синтагматикасын кеңейтуге байланысты бренд атауының қалыптасуындағы ең тиімді әдіс ретінде метафора қарастырады. Коммерциялық номинация саласында тұтынушылардың санасында оң имиджді және осы брендке деген адалдықты қалыптастыра алатын мықты атауды қалыптастыруды көздейтін жасанды, қайталама номинация басым екені анықталды. Бұл ретте автор тілдің демократиялануы, англицизмдерді қолдану, қазақ этносы және Қазақстанда тұратын басқа халықтардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін көрсететін бренд атауларының үлес салмағының артуы сияқты нейминг саласындағы түрлі тенденцияларды атап көрсетеді. Зерттеу нәтижелерін брендинг саласындағы мамандар, сондай-ақ брендинг және нейминг мәселелеріне қызығушылық танытатын жоғары оқу орындарының филология факультеттерінің студенттері қолдана алады.

Түйін сөздер: бренд, брендинг, бренд атауы, қағида, тәсілдер, номинация.

Z.U.CHULAKOVA, E.A.ZHURAVLEVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

PRINCIPLES AND METHODS OF BRAND NAME FORMATION (ON THE EXAMPLE OF THE NAMES OF KAZAKH BRANDS OF ALCOHOLIC BEVERAGES)

Abstract: The article deals with the issue of the principles and methods of brand name formation on the example of the names of Kazakh brands of alcoholic beverages. The material of the study was the names of the products of the largest Kazakhstani producers and distributors of alcoholic beverages. In the course of the study, the main principles of brand name formation were identified: anthropological, attributive, locative, the dominant of which is the anthropological principle, i.e. nomination in relation to the person. The analysis of the lexical material made it possible to establish the following ways of brand name formation: lexical-semantic, lexical-syntactic, word-building, borrowings, precedent phenomena.

The article also paid attention to metaphor as the most effective way to form a brand name due to the expansion of the syntagmatics of its components. It was revealed that in the field of commercial nomination, an artificial, so-called secondary nomination prevails, which aims to create a strong name that can form a positive image and consumers' loyalty to this brand. At the same time, the author identifies various trends in naming, such as the democratization of the language, the use of «prestigious» vocabulary, an increase in number the brand names reflecting the national and cultural specifics of the Kazakh ethnic group, as well as other peoples living in Kazakhstan. The results of the study can be used by specialists in the field of branding, as well as students of philological faculties of universities who are interested in branding and naming.

Keywords: brand, branding, brand name, principles, methods, nomination.

References

1. Domnin V.N. Branding: uchebnik i praktikum dlja vuzov – 2-e izd., ispr. i dop. – Moskva: Izdatel'stvo Jurajt, 2020. – 493 s.
2. Vorobyeva I. A. Onomastika v shkole: Uchebnoe posobie. Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta, 1987. 111 s.
3. Gak V.G. Sopostavitelnaja leksikologija (na materiale francuzskogo i russkogo jazykov). Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija, 1977. 264 s.
4. Golev N.D. O nekotoryh obshhix osobennostjah principov nominacii v dialektnoj leksike

flory i fauny // Russkie govory Sibiri. Tomsk: izd-vo TGU, 1981. S.17-21.

5. Golomidova M.V. Iskusstvennaja nominacija v russoj onomastike: dis. ... d-ra filol. Nauk. Ekaterinburg, 1998. 376 s.

6. Issers O.S. Nejming v mediaprostranstve sibirskogo regiona // Kommunikativnye issledovanija. – Omsk, 2016. – №4. – S. 77-91.

7. Kolik, A. V. Brending [Jelektronnyj resurs] : ucheb.-metod. kompleks / A. V. Kolik. – Minsk: BGU, 2018. ISBN 978-985-566-621-0

8. Kotler F., Vong V., Armstrong G. MarketingEssentials. M.: Williams, 2010. S. 115.

9. Otchet po rezul'tatam marketingovogo issledovanija «Proizvodstvo napitkov». Podgotovlen v ramkah provedenija marketingovyh issledovanij v prioritetnyh sektorah Gosudarstvennoj programmy podderzhki i razvitiya biznesa «Dorozhnaja karta biznesa – 2025» po zakazu Nacional'noj palaty predprinimatelej «Atameken», 2020. 78 s.

10. Pozdnjakova, E. Ju. Principy i sposoby nominacii kommercheskih ob#ektov gorodskogo prostranstva / E. Ju. Pozdnjakova // Kommunikativnye issledovanija. – 2020. – T. 7. – № 1. – S. 77-98. – DOI 10.24147/2413-6182.2020.7(1).77-98. – EDN DDZEEY.

11. Stadul'skaja N.A. Jemocionalno-ocenochnyj i jekspressivnyj komponenty v semantike pragmatonimov/ N.A. Stadul'skaja // Vestnik TGPU. Vypusk 4 Serija: Gumanitarnye nauki (Filologija). – 2007. – №4. – S. 36-60.

12. Temporal P. Jefferktivnyj brend-menedzhment: per. s angl. / pod red. S. G. Bozhuk. SPb.: Neva, 2004. S. 30.

13. Forbs Kazahstan. Nazvany 50 samyh dorogih brendov Kazahstana/ 05.03.2019/
https://forbes.kz/leader/50_samyih_dorogih_brendov_kazahstana

14. Shmeleva T.V. Onomastika: uchebnoe posobie. Slavjansk-na-Kubani: Izdatel'skij centr filiala FGBOU VPO «KubGU» v g. Slavjanske-na-Kubani, 2013. – 161 s.

15. Zhuravleva, Ye. The Dynamics of Russian Language Development and its Role in Public Life of Kazakhstan / Ye. Zhuravleva, G. Samsenova, Z. Chulakova // Languages and Migration in a Globalized World : «Modern Languages» and «Linguistics», QS summit materials « Moscow, 15-17 Dec. 2020 / People's Friendship University of Russia. – M: People's Friendship University of Russia, 2020. – P. 498-505. – EDN BHOZEE.

Сведения об авторах:

Чулакова Зияда Утемисовна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Чулакова Зияда Утемисовна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Chulakova Ziyada Utemisovna – master of Arts, doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Журавлева Евгения Александровна – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Журавлева Евгения Александровна – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhuravleva Evgeniya Aleksandrovna – doctor of Philological Studies, Professor L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қ.М. БАЙТАНАСОВА¹ А.Т. ҚАСЕН² А.К. СЕЙПУТАНОВА³ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті^{1,2}С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Университеті³(e-mail: k.baitanasova@mail.ru¹, aiauzhan96@mail.ru², aiimgul@bk.ru³)

ҚАЗАҚ БАТЫРЛЫҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ «ҒАЖАЙЫП ТУУ» МОТИВІНІҢ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Фольклордың әр жанры өмір сүру барысында жалпыхалықтық түсініктегі ұғымдармен, логикамен кірігеді. Ондағы ой, таным сол халықтың көркемдік ойлау жүйесіндегі ортақ құбылыстарды біріктіреді. Осы процесс барысында әр халықтың фольклорында ұлттық болмыс, өмірлік қағидаттар, ойлаудың ортақ жүйесі пайда болады. Бұл сипаттарды сақтайтын жанр – ертегі. Ертегінің адам баласының шексіз арман-қиялын ұштауға көмектесіп, алға қарай үмітпен жетелейтін қасиеті мол. Ертегідегі қиялдан туған ғажайып құбылыстар – адам баласы арман еткен өмірдің болмыстық пішіндері. Қиялдан туындаған оқиғалар желісінің өзегінде белгілі бір мотив жатады. Осы мотивтер тұрақты түрде қайталанып, жаңа туындылардың дүниеге келуіне негіз болады. Бұл мақалада ертегілердегі сондай тұрақты мотивтердің бірі – бас қаһарманның ерекше дүниеге келуі зерттеу нысанына алынды. Батырлық ертегілерде жиі қайталанатын «Ғажайып туу», «Жылдам өсу», «Ғажайып көмекшілер» мотивтерінің символикалық мәні талданды. Аталған мотивтердің батырлық ертегілердегі оқиға желісінің негізгі қозғаушы күші екендігіне назар аударылды. Батырлық ертегілер құрылымындағы мифтік танымның, мифтік мотивтер мен бейнелердің тұрақты көрінісі назарға алынып, мотивтердің өзара байланысы қарастырылды. Көне замандардан адамзат жадында сақталып келген батырлық ертегілердегі сюжеттік желілер мен мифтік мотивтерді талдау нәтижесінде салмақты тұжырымдар жасалды.

Түйін сөздер: фольклор, батырлық ертегі, мотив, ғажайып туу, ғажайып кеңістік, ғажайып көмекшілер, ғажайып заттар.

Кіріспе. Қазақ фольклорында, оның ішінде эпостарда, ертегілерде жиі көрініс беретін мотивтің бірі – ғажайып туу мотиві. Бұл мотивтің тек қазақ қана емес, әлем халықтарының фольклорында қайталануы – оның тұрақты мотивтер қатарынан орын алуының мысалы. Ғажайып туу мотивінің түп негізі мифтік танымда екенін фольклортанушы ғалымдар өз зерттеулерінде атап көрсеткен. Ерекше жаратылысты қаһарманның дүниеге келуіне ерекше жағдайлар әсер етеді, оларды дүниеге келтіруші, желеп-жебеуші тылсым күштер бар деген сенім ертегі оқиғасына кірігіп, маңызды бір бөлігіне айналды. Ұлттық фольклор үлгілеріне назар салсақ, көне эпостарда, қиял-ғажайып және батырлық ертегілерде, қаһармандық, тарихи эпостарда, аңыздар мен эпсаналарда бас қаһарманның дүниеге келуі айрықша оқиғалармен сипатталады.

Қазақ батырлық ертегілерінде бас қаһарман дүниеге ерекше жағдайда келіп, өзгелерден дене-бітімімен, сыртқы түр-сипатымен, күшімен ерекшеленіп өседі. Аталмыш мотивтің түбірі сонау алғашқы адамдардың өмір сүрген заманымен сабақтасып жатыр.

Батырлық ертегілерде бұл мотивтің көрініс табуы келесідей түрлерден тұрады:

- батырды ата-анасының қартайған шағында дүниеге әкелуі;
- жалғыз перзентті әулиеден не ғайыптан тілеп алуы;
- батырдың ерекше жағдайларда дүниеге келуі;
- қиын-қыстау заманда халыққа қорған болатын батыр керек болған кезеңде туылуы т.б.

Ғажайып туу мотиві батырдың елден ерекше екендігін, болашақта талай сындардан сүрінбей өтіп, мұратына жететінін және батырдың істеген ерліктерін ешкім қайталай алмайтындығын көрсетеді. Сол себепті, бұл мотив батырлық ертегілердің идеялық-көркемдік құрылымында маңызды рөл атқаратыны белгілі. Өз кезегінде бұл классикалық батырлық ертегінің қалыптасуына алып келетін жол. Адамның өмір сүретін қоғамы мен адам санасының дамуы негізінде мифтердің мазмұны мен құрылымында біртіндеп өзгерістер орын алады. Мифтік сюжет, мотив және бейнелер фольклорлық жанрлардың құрылымына енгізіледі, яғни диффузия процесі жүреді.

В. Пропп ертегілердің морфологиясы туралы зерттеу еңбегінде ертегілердің құрылымына және ондағы сюжеттер мен мотивтерге назар аудара отырып: «Ертегілердің бір ерекшелігі бар: бір ертегінің құрамдас бөліктері ешқандай өзгеріссіз екіншісіне берілуі мүмкін. Мысалы, Жалмауыз кемпір түрлі ертегілер мен әртүрлі сюжеттерде кездесуі мүмкін. Бұл – ертегінің өзіндік ерекшелігін әйгілейтін қасиет», – деп, атап көрсетеді [1, 14]. Ғалымның құрамдас бөлік ретінде атап отырғанын біз мотив ретінде талдаймыз. Ертегілердегі мотивтердің тұрақты қайталануы фольклорлық формулалықтың жарқын көрінісі бола алады.

Ертегілердегі ғажайып туу, яғни бас қаһарманның өмірге келуі ерекше оқиғамен, құбылыстармен байланыстырылады. Мифтік танымнан ертегі мотивіне айналған бұл ұғымның аясында бірнеше сипатты оқиғалар кіреді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ертегілердегі тұрақты мотивті талдауда жинақтау, индукция, дедукция, даралау, структуралық талдау әдістері басты назарға алынып, мәтіндерден мысалдармен келтірілген.

Талқылау мен бақылау. Ертегілер сюжетінде жеке мотивтер, жекелеген мотивтер тобы мен олардың бірігуі кездеседі. Кеңес әдебиеттанушысы В.М. Жирмунский: «Бұл мотивтің архаикалық пішіні аналық дәуірдегі партеногенезис туралы қарапайым түсініктермен байланысты» [2, 224] – деген тұжырым келтіреді.

«Ер Төстік» ертегісінде батырдың қалай дүниеге келетінін мысалмен келтірейік: «Тұруға мұршасы келмей жатқан шал шаңыраққа қараса, шаңырақтың күлдіреушінде керулі тұрған кер биенің төстігі көзіне түседі. Ерназардың қуанып, есі шығады:

– Кемпір, сүйінші! Керулі тұрған кер биенің төстігі майлы көрінеді, бол, жылдам асып жіберші, – дейді.

Сөйтіп, бұлар төстікті қазанға салады. Төстікті асып жеп, шал мен кемпір әлденеді. Ұзамай кемпір жүкті болады. Мезгілі толып, босанады. Бір ұл туады, оның атын төстік жеген соң біткен бала деп, Төстік қояды» [3, 11]. Дүниеге келген нәрестенің көп жағдайда белгілі бір оқиғаға, болмаса баланың дүниеге келуіне себепші болған жағдайға байланысты есімін қою түсінігі бар. Баланың Төстік атануы түсінікті. Төстіктің дүниеге келуінің өзі тылсым дүниелерге толы. Жұт кезінде сегіз ұлынан бірдей айырылған Ерназар мен әйелінің жағдайы қиындай береді. Оларға қамқор мен қорған болатын адам керек болады. Олардың тілеулері айтпай-ақ қабыл болып, Төстік атты батырдың дүниеге келуіне себепші болады.

«Етігел» атты батырлық ертегінің сюжеттік құрылымына назар аударсақ, оқиға желісі дәл «Ер Төстік» ертегісіне келеді. «Бір күні бір жолаушы олардан келіп, тамақ сұрайды. Кемпір мен шал түк таппай, керегеде керулі тұрған сүрленген бір бөлік етті

асып береді. Кедейленген бай әйелі осы сүрленген етті жеген соң жүкті болып, ұл туады. Оның атын Етігел қояды» [3, 239]. Басындағы айырмашылығы Ерназарда сегіз ұл, Ер Төстікпен қосқанда тоғыз ұл болса, Етігелдің тоғыз ағасы, өзімен қосқанда он ұл болады.

«Нан батыр» атты ертегіден ғажайып туу мотивіне қатысты қысқаша фабуласы әйел нанды илеп отырып, баланың бейнесін жасайды да, от жағуға шығып кетеді. Сол уақытта «балаң жылап қалды» – деген дауысты естіп, бұрылып қараса, киіз үйдің күлдіреуішінде кішкентай құсты көреді. Ертегіден үзінді келтірейік: «Әлгі «балаң жылап қалды» деп отырған сол бақыт құсы екен.

Мұның не сұмдық екеніне көзі жетпеген әйел жүгіріп үйге кіреді. Үйіне келсе, әлгі бала ғып жасап кеткен наны жоқ, оның орнында аппақ сазандай бір ұл екі өкшесінен жер тепкілеп жылап отырады. Әлгі нан балаға айналып кетіпті. Әйел: «Құдайдың бергені, бақыт құсым, менің!» – деп баланы бас салады. Сол кезде әйелдің өмірі тамшы тамбаған омырауынан сүт сорғалап қоя береді» [3, 48]. Тобықбай деген мерген кісінің әйелі бала көтеріп көрмеген. Баланың иісіне зар болған Тобықбай бір күні аңшылыққа кетіп бара жатып, келгенше бала тап деген бұйрық айтып кетеді. Сондағы әйелінің зар жылауы, шын ниетпен баланы тілеуі қабыл болады. Наннан жасаған бейненің шекесі торсықтай ұл балаға айналып кетуінен есімі де соған байланысты қойылды.

«Ер Төстік» пен «Нан батыр» ертегілерінде аталмыш мотивке қатысты ұқсастықтар біршама. Біріншіден, екі ертегідегі ерлі-зайыптыларда сол уақытта бала болмайды. Екіншіден, екеуі де арнайы қолдарын жайып бала сұрамаса да, ғажайыптың күшімен тілектері қабыл болады. Үшіншіден, екі ертегіде де киіз үйдің күлдіреуіші назар аудартатын деталь ретінде қолданылады. Күлдіреуіш киіз үйдің негізгі бөлшектерінің бірі екенін ескерсек, ол арқылы күннің сәулесі үйге түседі. Бала да үйге жарық сыйлайтын сәуле іспеттес. Демек мұның да астарында үлкен символдық мән жатыр. «Ер Төстікте» кер биенің төстігі күлдіреуіште ілініп тұруы бекер емес. Сонымен қатар, дәл сол төстікті жегеннен кейін ғана кемпір жүкті болады. Демек, төстікте сиқырлы күштің болуы заңды. «Нан батыр» ертегісінде бақыт құсының күлдіреуіште отырып, адамша тіл қатқанының өзі ғажайып. Сонымен қатар, ол жай құс емес, дәл бақыт құсы нанды балаға айналдырып жіберді деуге негіз бар.

«Аю дәу» ертегісінде батыр былай дүниеге келеді: «Патшаның қызын апарған аю, таудан тастан үй салып алды да, қызбен отау құрып отыра берді. Патша да қызды тау мен тас іздеп таппай, ақыры «аюға жем болды» – деді де, қыздан күдерін үзді.

Күндерде бір күн қыз аюдан бір ұл туады, ұлы күніне бір жасайтын болды, өзі дәу, өзі батыр, келбетті адам, түрі аю нәсілді болды. Атын «Аю дәу» деп қойды [2, 126]. Алғашқы қауым адамдарының аңдармен генетикалық байланыстың барына деген сенімінен осы оқиға желісіне ұқсас ертегілер пайда болған. Аңдардың пайда болуына қатысты мифтер этиологиялық сипаттағы мифтер қатарына жатады. «Алғашқы қауымның көне мифологиясында адам мен аңдардың әлі бөлектенбей, бірге өмір сүргені жайында айтылады да, содан кейін олардың қалайша бөлініп кеткені, қандай қасиеттерге ие болғаны туралы баяндалады» [3, 18]. Бұл жерде мифтік дүниетаным мен сананың бірінші кезеңіне тоқтала кету орынды. Аталмыш кезеңде мифтік сана адам баласы мен табиғатты, табиғат пен рухты, тірі мен өліні бөліп жармай, тең дәрежеде қабылдаған. Демек, бұл теңдік заңы орнаған кез. Осы мотивке сәйкес, бұрынғы өткен заманда төрт адам мен төрт жануар ғана болған екен. Бұл төрт жануар Құдайға шағымданып, өздерін сойып жеуге рұқсатын береді. Сол кезден бастап теңдік заңының бұзылуы орын алған. Көне этиологиялық мифтерге сүйенетін болсақ, кінәлі немесе күнәлі болған адамдар әр түрлі аң мен құсқа айналып кеткен.

«Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыталпаң» ертегісінде Аю қызды ұрлап, өзіне әйел қылып алады. Күндіз сыртқа кеткенде, әйелінің қашып кетпеуі үшін іннің аузын үлкен

таспен бекітіп кетеді екен. Сөйтіп күннің жүзін көрмей қыз інде жата береді: «Бір жылдарда қыз жүкті болып бір бала табады. Қыз ол баланың қасына бірге төсекке жатпайды. Артынан баланың атын Аюалпаң қояды» [3, 170]. Екі ертегіде де аю қызды алып қашады. Артынша өз інінде жасырып ұстайды. Уақыт өте келе, мутант тәріздес тіршілік иесі дүниеге келеді.

Батырлық ертегілерде ғажайып туу мотивімен қатар «Жылдам өсу» мотиві қатар жүреді. Ғажайып туылған батырдың елден ерекше болып сағат сайын, тіпті, минут сайын өсуі де заңдылық. «Төстік өзгеше бала болып өседі: бір айда бір жастағы баладай, үш айда үш жастағы баладай, бір жылда он бестегі жаңа өспірімдей болып, екі жасында алысқан кісілерін алып ұратын бала болады» [3, 11]. Эпикалық дәстүрге сай ғажайып туылған бала адамда жоқ күш пен ерлік, еркіндікке құштарлық сияқты қасиеттерге ие болады. Баланың мықтылығы кішкентайынан өзінің айналасындағы балаларды ұрып, жаракаттап қоюынан көрінеді. «Ер Төстік» пен «Етігел» ертегілерінің сюжеттік ұқсастықтарына қарамастан, «Етігел» ертегісінде басты кейіпкердің өсуі, балалық шағы сөз етілмейді.

«Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыталпаң» ертегісінде адам мен аңнан туылған бала былай өседі: «Бала туған соң көп ұзамай балаға тіл бітті. Шешесі күндіз інде отырғанда былай деп сөз сұрады, баланың жасы бірге келген кез еді» [3, 170]. Баланың тілі шығып, ақыл-ойының тез дамуы өз кезегінде оның ғажайып туылғанын дәлелдей түседі. «Шешесінің сөзін естігеннен кейін Аю алпаң:

– Ендеше, шығайық, есікті мен ашайын! – деп үлкен қазандай тасты, іннің аузындағы тасты теуіп жібергенде, тас бұрынғы жатқан орнынан қозғалып, есік ашылған екен, – дейді» [3, 170]. Жас баланың бойында осындай алпауыт күштің болуы әкесінің адам емес, аю екендігін тағы еске салады. Ғажайып туу мен жылдам өсу мотивтері әлем фольклорында бір-бірін толықтырып қана қоймай, оқиға желісін тартымды да қызықты етіп оқырман назарына ұсынуды көздейді. Аюалпаң шешесімен іннен қашып шыққанда, әкесі аю қарсы алдынан шығып, екеуі күш сынасады. Жас баланың күші басында аюдың күшімен тең түседі. Артынан бала аюдың басын жұлып алып, шешесі екеуі үйлеріне қарай тартады. Баланың мықтылығы былай сипатталады: «Күресіп, бала сонда күшті, доп-домалақ, сол кішкентай бір жастағы уақтысында жиырма бестегі жігіттей еді» [3, 171]. Сонда бала бір жаста бола тұра тілінің шығуы, таспен бекітілген есікті ашуы, өз әкесі аюды жеңуі – бала бойындағы тылсым күштің әсері. Фольклорист В.Я. Пропптың [4, 237] ғажайып туу мен жылдам өсуге қатысты пайымдауымыз дұрыс болса, ғажайып туу реинкарнация (рухтың көшуі) ұғымымен тікелей байланысты дегенді айтады. Бұл өз кезегінде келесі мотивтің туындауына септігін тигізеді, яғни жылдам өсу мотиві. Егер ғажайып туылған адам қайтыс болып, қайтып келген адам болса, онда ересек жаста қайтыс болған батыр сол қалпында қайтып келеді. Әйел заты ересек адамды туа алмайды ғой, сол себепті ол бала ретінде оралады. Бірақ туылған соң өз қалпына келуге тырысып, жылдам өседі. Бұл орынды пікірмен толықтай келісуге болады. Ғажайып туылған баланың бойындағы күштің қайдан келгендігі түсінікті болады.

«Аю дәу» ертегісінде: «Мұның ақырын сезген бала есіктегі қара қазандай тасты бір теуіп далаға шығып, таспен қайта жауып, тырдай жалаңаш салып ұрып, бір шаһарға келді» [3, 126]. Мұнда батыр туыла салып бірден сөйлеп кетпейді. Жеті жасқа келгенде ғана анасына түрлі сұрақтар қоя бастайды. Өзіне және анасына шаһардан киімдерді алып келіп, артынан өз үйлеріне, қыздың ата-анасына қайтады. «Қызына «кет» деуге өз перзентіне айта алмайды, «кетпе» дейін десе, еріп келген баласынан ел-жұрт қорқатындай, көргенде адамзаттың денесі түршігеді. Бет-аузын жүн басқан, адам қорқарлық» [3, 127]. Мұнда генетикалық заңдылықтар сақталған. Аюдың сыртқы келбеті баласына берілген. «Оның үстіне Аю дәу бір жегенде қырық кісінің жейтұғын тамағын

жейтін болды. Бір ұйықтаса жеті күн-жеті түн ұйықтайтын, бір ұйықтамаса жеті күн-жеті түн ұйықтамайтын болды» [3,127]. Жеті жасында қырық кісінің тамағын жеуі – қырық кісінің күші бойында бар дегені.

«Керқұла атты Кендебай» ертегісінде Кендебай ғажайып туылмаса да, оның өзгеше екендігі жылдам өсу мотивінен көрінеді: «Кендебай ай сайын емес, күн сайын өсіпті, алты күнде күліпті, алпыс күнде жүріпті, алты жылда жігіт болыпты. Сондай күшті болыпты, алысқанын алып ұра беріпті, күрескенін жыға беріпті, шыңырау құдыққа құлаған атандарды жалғыз тартып шығара беріпті» [2, 55].

«Жерден шыққан Желім батыр» ертегісінде Желім батыр жылдам өседі: «Оның атын жерден шыққан Желім батыр қояды. Желім батыр бір күнде бір жасқа, екі күнде екі жасқа, он күнде онға келеді» [3, 143]. Ол кемпір мен дәудің баласы. Баланың ерекше мықтылығы әкесі дәуден дарыса керек.

«Ер Төстік», «Етігел», «Нан батыр», «Аю дәу», «Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыталпаң», «Керқұла атты Кендебай», «Жерден шыққан Желім батыр» ертегілері көне батырлық ертегілер қатарына жатқызуымызға болады. Өйткені жетекші мотив «ғажайып туу» мен «жылдам өсу» мотивтері негізінде оқиға желісі құрылып, ертегіге классикалық сипат береді.

Ғайыптан туу ерте заманда жиі қайталанып отыратын құбылыс болып саналса, кейін келе тек бойында ерекше мықтылығы мен ақылы бар батырлардың туылуы керемет жаратылыс деп саналды. Ханның немесе батырдың әйелі белгілі бір жыртқыш аңның етіне жерік болған кезде, күйеуі әйелінің тілегін орындайды. Жерік болған әйел етті жегеннен кейін баланың бойында сол жыртқыштың қайраттылығы, мінезі, күші көрінеді. Бұл – фольклордың заңдылығы.

С. Қондыбайдың зерттеуінше: «Жерік болу» оқиғасының ар жағында:

а) егер кәдуілгі мифтану дағдысына сай түсіндірер болсақ, арғықазақтық тотемизм келтірімдері жатыр;

ә) «тәңіриені өлтіру» ғұрпының бір түрі деп қарастыруға болады. Яғни «айдаһардың, жыланның, арыстанның, етіне (өтіне, т.б.) жерік болу» – ереннің шешесінің (не әкесінің) о баста, тиісінше айдаһар, жылан, арыстан бейнесінде болғандығын көрсетуші» [5, 66-67].

Шапырашты батырдың анасы жүкті кезінде қасқырдың етіне жерік болғанда, күйеуі қасқырдың етін әйеліне әкеліп береді. Уақыты келгенде шекесі торсықтай ұл дүниеге келеді. Жастайынан сол баланың бойында қасқырдың қайсарлығы байқалады екен. Жұрт оны анасының қасқыр етіне жерік болуымен байланыстырады. Сол сияқты батырлық ертегілерде де баланың дүниеге келуі анасының жерік болуымен тікелей байланысты.

«Әлібек батыр» ертегісінен үзінді: «Күндерде бір күн кемпір арыстанның етіне жерік болып:

– Шалым! Тілегіңіз бір перзент еді. Олай болса мен бала кезімде ойнап жүргенде, өзіміздің ауылдың артында бір Арал тоғай деген тоғай бар еді, Арал тоғай ішінде Шабак тоғай бар еді. Соның ішінде бір арыстан бар еді, дәл соның етіне жерік болдым, – дейді» [3, 143]. Кемпір кез келген арыстанның етіне емес, дәл Шабак тоғайда мекендейтін арыстанның етіне жерік болады. Шал мерген болғандықтан, кемпірінің тілегін орындайды. Арыстанның етін әкеліп берген соң кемпірінің жерігі басылады. Мезгілі жеткеннен кейін кемпір 1 ұл мен 2 қызды босанады. «Балалары бір күнде бір жасап, екі күнде екі жасап ержете бастайды» [3, 278]. Балаларының жылдам өсуін жерік болған ерекше арыстан етімен байланыстыруымызға болады.

Ғажайып туу мотивімен қатар жүретін тағы бір мотив түрі – ғайыптан көмек алу мотиві. Мұнда ғажайып көмекшілердің (әулиелердің, пірлердің, аруақтардың) жолығып,

көмектесуі басты назарда болады. Көп жағдайда баланың иісіне зар болған ата-ана Құдайға, аруаққа, піріне жалбарынып, перзент беруін өтінеді. Сол әулие немесе аруақ ата-анасының түсіне кіріп аян беруі мүмкін немесе өңінде жолығып, тілектерін қабылдайды.

«Мерген-Дәріш» ертегісінен үзінді келтіре кетейік: «Сол қызы жиырма бес жасқа, ал оның күйеуі отыз жасқа келгенде олар әулиеге түнеп, түйеден інген, қойдан қошқар шалып, құдайдан бала тілеу үшін әулиеге жалбарынады, Үйлеріне қайтқан соң, көп ұзамай әйелі жүкті болып ұл табады, Атын Мерген- Дәріш деп қояды» [3, 166]. «Ғажайып көмекші» ұғымын В.Я.Пропп өзінің «Морфология сказки» атты классикалық зерттеуінде енгізген.

«Тұмарбас батыр» ертегісінде: «Бір күндері бай қатындарына айтады: «Мен қартайдым, сендерден бала тумады, қыдырып әулиеге түнейін, құдай бала бермес пе екен?» – дейді. Темір таяқ алып, темір етік киіп жаяу, бала тілеп жүріп кетеді» [3, 145]. Бай жол жөнекей бір түтінді көріп, ішіне кіреді. Артынан Жалмауыз кемпірдің баласы байды жеп қойса да, екі әйелі де бала көтереді. Тұмарбас ер жеткен соң, әкесін жеп қойған жалмауызды тауып, оны өлтіріп кегін алады.

«Көкжан батыр мен айдаһар» ертегісінде ғажайып көмекші түсінде аян береді: «Бұл шал мен кемпір де ұлға зар екен. Құдайдан жылап күні-түні бала сұрайды екен. Шалы кеткен соң, кемпір қалың ойға батып жатып, ұйықтап кетеді. Ұйықтап жатып, ғажайып түс көреді. Түсінде ұзын бойлы, қара кісі келіп аян береді. «Мен саған сегіз қарбыз, бір қауын беремін, тоғыз балаң болады. Қауыннан туған кенже балаңның атын Көкжан батыр қой», – дейді» [3,91]. Көп ертегілерде түсінде аян берген ғажайып көмекші баланың есімін қойып кетеді. Мұндағы сегіз ұлды бір төбе, Көкжан батырды бір төбе қылып көрсетуі – әуел бастан Көкжанның басқалардан ерекшелігін аңғартады.

Бұдан бөлек ғажайып көмекшілер батырдың достары болып қызмет атқарады. Бізге керегі – батырдың жеке өзіне тән және ғажайып достарының атқаратын қызметі. «Ер Төстік» ертегісінде жер астына түскен Төстікке жолда 6 жолдас кезігеді. 6 жолдастың тек өздеріне тән қасиеттері бар және олар қайталанбайды. Ғажайып көмекшілердің басты кейіпкерге кездесуі ертегінің одан әрі шытырманды оқиғаларға толы болуына септігін тигізеді. Темір ханның еліне баратын жол 7 айлық екен, сол жолда бірінші болып епті адам жолығады. «Жердің үстіндегі Төстік жердің астына түсті дегенге, соған жолдас болайын деп жолын тосып жүрген адам едім», – дейді әлгі кісі» [3, 23]. Екеуі ары қарай жүріп келе жатса, келесі желаяқ, одан кейін тыңшы Саққұлақ, артынан Таусоғар, содан Көлтауысар, соңында қырағы адам келіп қосылады. Төстік жер астындағы барлық өнерпаздарды жинап алып, Темір ханның еліне жетеді. Әр қосылған өнерпаз – ғажайып көмекші, мифологиялық кейіпкерлер. Әрқайсысының атқаратын қызметі бар. Оқырман алғаш ертегіні оқығанда әр өнерпаздың тектен-текке қосылмағанын, әрқайсысының сыналатын кезі, өзін көрсететін уақыты туатынын сезіп отырады. Ер Төстік батыр десек те, ол жанындағы достарынсыз Темір ханның сынақтарынан өте алмауы анық. Сол себепті, ертегінің функциясы батырға демеу болатын көмекшілерді оқиға желісіне кіргізеді. «Ер Төстіктегі» алты өнерпаздар «Тотан батыр» ертегісінде де кездеседі. Айырмашылығы олар алтау емес, төртеу. Олар: көз байлаушы, желаяқ, мерген, тыңшы. Сонымен, ертегінің ауыздан ауызға жетіп, қайталанып, орнығыуынан халықтың танымы мен мәдени дәстүрі бекиді. Ертегі сюжетінің бір-біріне ұқсау ерекшелігі мен кірігуіндегі заңдылық ондағы ортақ мотивке әкеледі.

Нәтижелер. Халықтың жақсы өмірді аңсаған үміті мен жауыздық, зорлықтан аулақ болу идеясы бірлесіп, адам санасында бірте-бірте қиялға айналып, тұрақталған бейнелер туғызған. Ертегідегі ғажайып көмекшілерге зооморфты көмекшілерді жатқыза

аламыз. Олар: ат, Самұрық құс, қасқыр т.б. Осылардан ең жиі кездесетін зооморфтық көмекші – ат. Аттың батырлық ертегілерде атқаратын 3 негізгі функциялары:

- 1) Адамша тіл қатуы және иесіне керекті ақылды айту;
- 2) Кез келген кедергілерден, бөгеттерден өту немесе ұшып өту;
- 3) Жалын, қылын иесіне беріп, тұтатқан кезде жанынан табылу.

«Ер Төстік» ертегісінде Шалқұйрық өзінің жанына иесінен басқа ешкімді жақындатқызбайды: «Жылқыдан Шалқұйрықты ұстап әкелуге кісі жіберсе, барған кісіге Шалқұйрық ат ұстатпайды. Алдына келгенін тістеп, артына келгенін теуіп, маңайына жан жуытпайды.

Шалқұйрықты ұстауға Төстіктің өзі келеді. Шалқұйрық Төстіктен қашпайды. Қолын созса, тырп етпей, жүгенге басын өзі ұсынады» [3, 20]. Бұдан аттың өз иесіне деген адалдығын байқаймыз. «Төстік аулынан ұзап шыққан соң, Шалқұйрық атқа тіл бітеді.

- Төстік батыр, енді екеуміздің жанымыз бір, қандай пәле болса да бірдей көреміз. Менің мына айтқан сөздерім есінде болсын» [3, 21]. Шалқұйрық иесіне алғаш ақыл айтады. Жалмауыз кемпірді алдап, шауып келе жатқанда, Шалқұйрықтың құйрығына тас оралып, шабысына шыдамаған жер қақ айырылады да, олар жер астына түсіп кетеді.

«Керқұла атты Кендебай» ертегісінде де ат ерекше болады. «Арыстай еркек құлын екен. Кендебай құлынды үйіне алып қайтыпты, оны құланның сүтімен асырапты.

Құлын сағат сайын емес, минут сайын өсіпті. Алты айдың ішінде алты кез ат болып шығыпты. Аттың түсі керқұла болыпты. Кендебай Керқұланы үйретіп мініп, түн қатып жүріп, аң аулапты. Керқұла қуса жетіп, қашса құтылатын, аузымен құс тістеген ерен жүйрік болыпты» [3, 55]. Құлынның өз иесі сияқты сағат сайын емес, минут сайын өсуінен-ақ бұл жануардың ғажайып екендігін түсінуге болады. Ғажайып туылған батырдың арғымағы да ғажайып болуы – заңдылық. «Керқұла ат құстай ұшып, құйғытып барады, айлық жерді алты-ақ аттайды. Көз ұшындағы құс қанатын жазып, жерден көтерілгенше Керқұла ат үстінен аттап өтіп кетеді. Теңізді көл, дарияны шалшық, тауды қырат құрлы көрмейді» [3, 58]. Керқұла аттың мықтылығы осы тұстардан байқалады. Жетім баланың ата-анасын іздеуге жолға шыққанда Керқұла ат алғаш рет Кендебайға тіл катады: «Таудың етегіне келгенде Керқұла атқа тіл бітеді:

- Достым Кендебай, іздеген жоғың алыста емес. Біреуі емес, екеуі де осыдан табылады. Мына таудан әрі ассаң, ағып жатқан өзенді көресің. Өзеннің ортасында бір арал бар. Ол аралда адам перісінің ханы тұрады. Сенің қолтығындағы алтын кебіс осы хан қызының кебісі. Баяғы қойшы баланың әке-шешесі де осы ханның қолында» [3, 58]. Көмекшілерге қатысты академик С.Қасқабасұлының пікірін келтіре кеткен жөн: «Көмекшілердің ішінен кейіпкердің мінген атын айрықша атап өту қажет. Аттар әрекет етеді, сөйлейді, келешекте болатын оқиғаларды күні бұрын біледі, кеңес береді және қожайынын құтқарады. Бір сөзбен айтқанда, ат – ең сенімді досы әрі жақсы жолдасы және адал көмекшісі» [6, 87]. Батыр өз атына сенеді және атының айтқанын міндетті түрде орындайды. Көмекші ат иесін қиын жағдайда қалдырмайды. Сол үшін көмекші өзінің құйрығының қылын батырға береді.

Керқұла ат өз иесіне: «Әзірге саған менің де, құралдың да керегі жоқ. Егер керек бола қалсам, құйрығымнан алған қылды тұтат. Сонда мен дайын боламын. Ендігі әңгімені барған соң көрерсің!» – дейді [3, 58]. Батырлық ертегіде кездесетін қыл, жүн, қауырсынның бір талы сияқты заттар магиялық күшке ие болады. Бір тал қыл не қауырсын батыр мен жануарды байланыстырушы көпір қызметін атқарады. Тек байланысты орнату үшін қылды тұтату керек. Ал бұл әрекетті отқа табыну кезінен қалған түсінік деп қабылдауға болады.

«Еркемайдар» ертегісінде аттың ерекше екендігін осы үзіндіден байқаймыз: «Қотыр күрең тайды барып ұстап алады, ұстаған екен, құнан болады, жүгендеген екен, дөнен болады, ерттеп мінген екен, бесті ат болады. Айшылық жерді алты аттайды, жылшылық жерді жеті аттайды. Сол аты Еркемайдарға: «Менің үстімде жүргенде сені мен жауға алдырсам, мен ат болмайын, үстімде жүргенде сен жауға алдырсаң сен жігіт болма», – дейді» [3, 71]. Еркемайдардың өзіне қатысты ғажайып туылуы болмаса, жылдам өсуі сияқты деректер келтірілмейді. Тек оның аты ерекше екендігін түсінгеннен соң, батырдың да елден өзгеше қасиеттері бар екенін түсінеміз. Қотыр күрең тай құнанға батыр ұстаған кезде ғана айналады. Еркемайдардың орнында басқа бөтен адам болса, ат құбылмаушы еді. Демек, ат пен иесі бір-біріне жаратылған.

Ғажайып көмекшілермен қатар ертегілерде тылсымға толы заттар да кездесіп жатады. Заттарға сену, оған магиялық қасиеттерді дарыту тікелей фетишизммен байланысты. Мысалы «Дудар қыз» ертегісінде жалмауыздан қашып келе жатқан Дудар қыз қолындағы заттарды жалмауызға лақтыра бастайды. «Дудар қыздың қалың тарағы бар екен. Тарағын лақтырды, «қалың тоғай бол», – деп тастады. Қалың тоғай болды. Қу аяқ кемпір адасты. Дудар қыз кетті, кемпір тоғайдан шығып тағы қуды, қолында Дудар қыздың, айнасы бар. «Айнасын үлкен дария көл бол» – деп лақтырды. Үлкен дария көл болды» [3, 85]. Кейіпкер өзінің заттарын дұшпанына бөгет қылу мақсатында лақтырады. Көп жағдайда лақтырылған заттың түскен жерінде географиялық нысандар бірден пайда болады. Олар: гидонимдер (өзен, көл), оронимдер (тау, бедер, қырат), топонимдер. Ерекше қасиеті бар ғажайып заттарды лақтырып бөгет жасау, көбінесе славян ертегілерінің сюжетіне тән.

Ғажайып заттар батырды дұшпанынан құтқару үшін керек. «Аламан мен Жоламан» ертегісінде Аламанның әйелі түс көріп, Аламанға жалмауыздың қуып жетуіне аз қалғанын көреді. Баласын оятып, ерекше жүзік береді. «Оның жүзігі ғажайып жүзік екен. Бала жүзікті алып әкесінің кеткен жағына қарай жүреді. Бірнеше күндерден кейін әкесінің қашып жүрген жеріне келеді. Келсе, әкесі бұрынғыдай емес, азып-тозған екен. Жүзікті әкесіне лақтырып жібереді, әкесі қағып алады. Сонда астындағы аты күншілік жерге жетеді» [3, 154]. Жүзіктің басқа жерге апаратын және батырға ерекше күш сыйлайтын қасиеті бар. Сонымен, фольклорлық дамуда нақты шығармалардағы белгілі бір ойдың шығармашылық мүмкіндігі, ұқсастық ресурсы, тоғысуы жүзеге асады. Сөйтіп, бір жанр түріндегі, мәселен, ертегідегі поэтикалық формулалар, мотивтер мен сюжеттердің бірігуі контоминация процесін тудырады.

Ғажайып туу мотиві әлем фольклорында тұрақты түрде жиі кездесетін мотив болғандықтан зерттеушілер назарына жан-жақты қырымен ілінді. Мысал ретінде славян, түркі, т.б. халықтар фольклорынан көптеген зерттеулерді айтуға болады. Классикалық зерттеулермен бірге кейінгі буын ғалымдар да бұл салаға жаңа зерделеулер тұрғысынан баруда. Қырғыз зерттеушісі Г.Т. Жамгырчиева қырғыз эпосындағы архаикалық мотив ретінде бас қаһарманның ғажайып тууы мен жылдам өсуін жаңа парадигмада қарастырады. «манас» эпосындағы қаһармандар бейнесіне тоқталғанда осы ғажайып туу мотивінің танымдық тамырын зерделейді [7, 1267]. Батырлық ертегілердегі ғажайып туу мотиві эпостағы осы мотивпен барынша жақын. Оның себебі – батырлық ертелігер мен эпостардағы бас қаһарманның ерлік болмысын таныту. Тағы бір жас зерттеуші Т.Ю. Хэмлет қиял-ғажайып ертегілеріндегі ғажайып балалар туралы сюжетті салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан қарастыра отырып, бұл сюжеттің өзегінде «ғажайып туу» мотиві» жатқандығына назар аударады [8, 116]. Сондай-ақ башқұрт ертегілеріндегі ғажайып туу мотивін зерттеген Р.Р. Зинурова бұл мотивтің әлем халықтарының мифтік баяндарында, ертегілерінде және эпостарында кеңінен таралғанына ерекше назар аударады. Өз мақаласында дәнді, жемісті, балықты жұту

нәтижесіндегі ғажайып тууды нысанға алады [9, 52]. Осы бағыттағы тағы бір зерттеу – А.Н. Данилованың Олонхо мәтіндеріндегі ғажайып туу мотивін талдаған мақаласы. Бұл мақаласында автор Виллой өңіріндегі яхут олонхосы мәтіндеріндегі ғажайып туу моивтерінің өзіндік ерекшеліктеріне тоқталып, оны дәстүрлі мотив ретінде қарастырып, шамандық әрекеттермен байланысты элементтері бар дер түйіндейді [10, 17].

Бұл зерттеулерді айтудың себебі – ғылымда «ғажайып туу» мотиві қай кезеңде де маңызды болғанын, әлі де болса жаңа сипаттағы зерттеулерге арқау болып, жаңа тұжырымдармен толығу үстінде екеніне назар аударту. Біз де өз мақаламызда қазақ батырлық ертегілеріндегі ғажайып туу мотивінің мәтін құрылымында алар ерекше орнын жаңаша байыптауға мән бердік.

Қорытынды. Қазақ фольклорында, оның ішінде батырлық ертегілерде жиі көрініс беретін мотивтің бірі – ғажайып туу мотиві. Бұл мотивтің әлем халықтарының фольклорында тұрақты кездесуі – оның көне әрі тұрақты мотив екендігінің мысалы. Қазақтың батырлық ертегілерінде бұл мотив ерекше сипатмен белсенді әрекет етеді. Ел қорғаны болатын, ел мн жерді зұлым күш иелерінен құтқарып, жаудан қорғайтын бас қаһарман дүниеге ғажайып жағдайда келіп, дене-бітімімен, сыртқы түр-сипатымен, күшімен ерекшеленіп өседі.

«Ғажайып туу» мотивтің түп тамыры сонау алғашқы адамдардың өмір сүрген миф дәуірімен сабақтасып жатыр. Табиғаттың тылсым күштерінің қолдауында болатын ерекше қаһарманның өмірге келуі де сол тылсым күштермен, ғажайып оқиғалармен байланысты түсіндіріледі. Ғажайып жағдайда өмірге келген қаһарман адамзат қауымы, әулеті үшін ерекше миссияны орындайды.

«Ғажайып туу» мотиві батырлық ертегілердің барлығына дерлік тән. «Ғажайып туу» мотивімен бірге ертегінің оқиға желісінде «ғайыптан көмек алу» элементі бар. Яғни бас қаһарман ғажайып көмекшілердің жәрдеміне сүйену арқылы және ғажайып заттармен бірлесе отырып, шытырман оқиғаға толы кезеңді бастан кешіріп, мақсатына жетеді.

Ертегі мәтіндері құрылымындағы «ғажайып туу» мотиві – күллі оқиғаның өзегінде тұрған және қаһарманның жеңісті жолын, айрықша болмысын айғақтайтын негізгі арқау.

Әдебиеттер

1. Пропп В.Я. Морфология волшебной сказки; Исторические корни волшебной сказки. – Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2021. – 640 с.
2. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Наука, 1974. – 725 с.
3. Бабалар сөзі. Батырлық ертегілер. Жүз томдық. Т.75. – Астана: Фолиант, 2011. – 472 б.
4. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – Москва: Наука, 1976. – 425 с.
5. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Толық шығармалар жинағы. Т.11. 3-кітап. – Алматы: Арыс, 2008. – 520 б.
6. Қасқабасов С. Таңдамалы. Фольклор иірімдері. Т.4. – Астана: Фолиант, 2017. – 328 б.
7. Жамгырчиева Г.Т. Чудесное рождение и быстрый рост героя как архаический сюжетный мотив в кыргызском эпосе // «Молодой учёный». Филология. № 9 (113). Май, 2016 г. Стр. 1267-1270.
8. Хэмлет Т.Ю. Сюжет волшебной сказки чудесные дети [сус 707; ату 707] в сравнительно-типологическом освещении // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Москва, 2014. – 226 с.
9. Зинурова Р.Р. Мотив чудесного рождения в башкирской богатырской сказке // Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 11 (226). Филология. Искусствоведение. Выпуск 53. С. 52–55.
10. Данилова А.Н. Мотив чудесного рождения героя в текстах Олонхо Виллойского региона // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2017. № 12(78): в 4-х ч. Ч. 4. С. 17-19.

К.М. БАЙТАНАСОВА, А. Т. КАСЕН

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

А.К. СЕЙПУТАНОВА

Восточно-Казахстанский университета имени С. Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан.

ФУНКЦИЯ МОТИВА «ЧУДЕСНОЕ РОЖДЕНИЯ» В КАЗАХСКИХ ГЕРОИЧЕСКИХ СКАЗКАХ

Аннотация. Каждый жанр в фольклоре зарождается на основе логики, понятий, представлений, характерных для всего народа. Мысли, познания, отраженные в них, объединяют общие явления в системе художественного мышления этого народа. В ходе этого процесса в фольклоре каждого народа появляются национальная самобытность, жизненные принципы, общая система мышления. К жанрам, которые сохраняют в себе все эти характеристики, относятся сказки.

Сказки являются продуктом безграничной фантазии человека, а также ее катализатором. Чудесные явления, порожденные фантазиями – это реальные проявления жизни, о которой мечтает человек. В завязке череды выдуманных событий лежит определенный мотив. Этот мотив имеет устойчивую повторяемость и обуславливает появление нового произведения. В данной статье объектом исследования выступает один из таких устойчивых мотивов – особое появление на свет главного героя. Анализируется символическое значение таких часто повторяющихся в героических сказках мотивов, как «чудесное рождение», «быстрое взросление», «чудесные помощники». Особое внимание уделяется тому, что указанные мотивы являются основной движущей силой в парадигме событий героических сказок. Принимая во внимание устойчивое проявление мифического мышления, мифических мотивов и образов в структуре героических сказок, рассматривается взаимосвязь данных мотивов. На основе результатов анализа сюжетных линий и мифических мотивов героических сказок, сохранившихся в памяти людей с незапамятных времен, сделаны весомые заключения.

Ключевые слова: фольклор, героическая сказка, мотив, чудесное рождение, чудесное пространство, чудесные помощники, чудодейственные предметы.

K.M. BAITANASSOVA, A.T.KASSEN

Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

A.K. SEYPUTANOVA

S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

THE FUNCTION OF «MIRACULOUS BIRTH» MOTIF IN KAZAKH HEROIC TALES

Abstract. Each genre of folklore grows together with the public concepts and logic. Thoughts and knowledge in the folklore unite common phenomena in the system of people's artistic thinking. In the course of this process a national identity, life principles, and a common system of thinking appear in the folklore of each nation. Fairy tale is the genre that retains these features.

Fairy tales have the ability to help people's endless dreams and imaginations, and lead them with hope. The miraculous phenomena in fairy tales, created by the imagination, are

ordinary life forms that people dreamed of. There is a certain motif that underlay the events from people's imagination. These motifs are constantly repeated and become the basis for the emergence of new works. This article considers the special birth of the main character as one of the constant motifs of fairy tales. The symbolic meaning of the motifs as "Miracle of birth", "Rapid growth", "Miracle helpers" in heroic tales are analyzed. It is emphasized that these motifs are the main driving force of the storyline in heroic tales. The permanent picture of mythical knowledge, mythical motifs and images in the structure of heroic fairy tales and the relationship of motifs are considered. As a result of the analysis of storylines and mythical motifs in heroic tales, preserved in the memory of mankind since ancient times, some important conclusions have been drawn.

Keywords: folklore, heroic tales, motif, miraculous birth, miraculous space, miraculous helpers, miraculous objects.

References

1. Propp V.Ia. Morfologia volshebnoi skazki; Istoricheskie korni volshebnoi skazki. – Moskva: KoLibri, Azbuka-Atikus, 2021. – 640 s.
2. Jirmunskii V. M. Turkskii geroicheski epos. – Leningrad.: Nauka, 1974. – 725s.
3. Babalar sózi. Batyrlyq ertegiler. Júz tomdyq. T.75. – Astana: Foliant, 2011. – 472 b.
4. Propp V.Ia. Fólklor i deistvitelnos. – Moskva: Naýka, 1976. – 425 s.
5. Kondybaı S. Argyqazaq mifologiasy. Tolyq shyǵarmalar jmaǵy. T.11. 3-kvtp. – Almaty: Arys, 2008 – 520 b.
6. Kaskabassov S. Tandamaly. Folklor irimderi. T.4. – Astana: Foliant, 2017. – 328 b.
7. Jamgyrchieva G.T. Chudesnoe rojdenie i bystryi rost geroia kak arhaicheski siuzhetnyi motiv v kyrgyzskom epose // «Molodoi uchenyi». Filologia. № 9 (113). Mai, 2016 g. Str. 1267-1270.
8. Hemlet T.Iu. Siuzhet volshebnoi skazki chudesnye deti [sus 707; atu 707] v sravnitelno-tipologicheskom osveshenii // Disertasiya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk. – Moskva, 2014. – 226 s.
9. Zinurova R.R. Motiv chudesnogo rojdenia v bashkirskoi bogatyrskoi skazke // Vestnik Chelabinskogo gosudarstvennogo universiteta. 2011. № 11 (226). Filologia. Iskustvovedenie. Vypusk 53. S. 52–55.
10. Danilova A.N. Motiv chudesnogo rozhdenia geroia v tekstah Olonho Viluiskogo regiona // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota, 2017. № 12 (78): v 4-h ch. Ch. 4. C. 17-19.

Авторлар жайлы мәлімет:

Байтанасова Қарлығаш Медетқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Байтанасова Қарлығаш Медетовна – кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Baitanasova Karlygash Medetovna – Candidate of Philology, Professor. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қасен Аяужан Толегеновна – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Қасен Аяужан Толегеновна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kassen Ayauzhan Tolegenovna – doctoral student of Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Сейпутанова Айымгуль Камзановна – филология ғылымдарының кандидаты,

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің доценті, Өскемен, Қазақстан.

Сейпутанова Айымгуль Камзановна – кандидат филологических наук, доцент Восточно-Казакстанского университета имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

Seiputanova Ayumgul Kamzanovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan.

А.Е. ЕРЛАНОВА «Торайғыров университеті» Павлодар, Қазақстан
(e-mail: ayaulym_erlankyzy@mail.ru)

МӘШҺҮР ЖҮСІПТІҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ БАҒЫТТАҒЫ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ПОЭТИКАСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада ақын, философ, фольклортанушы Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ағартушылық бағыттағы өлеңдерінің поэтикасы қарастырылады. Мақаланың мақсаты – ақынның ағартушылық бағыттағы шығармаларының поэтикасын басқа шығармаларынан бөліп алып, заман талабына сай жаңаша зерделеу, ақынның ағартушылық қырын дәріптеу. Себебі қазақ әдебиетіне қомақты үлес қосқан Мәшһүр Жүсіптің шығармалары жанрлық тұрғыдан жіктеліп, зерттелініп, бірсыпыра ғылыми жұмыстар жазылса да ағартушылық бағыттағы туындыларын жеке қарастырудың өзектілігі жойылмады. Бұл бағыттағы шығармалары діни тақырыптағы, үгіт насихат тақырыбындағы, әлеуметтік сарындағы өлеңдермен бірге қарастырылып келді. Ақынның ағартушылық бағыттағы еңбектерінің әдебиетте өзіндік маңызы бар екенін байқауға болады.

Зерттеудің ғылыми, практикалық маңызы бар. «Мәшһүртану» курстарында, XX ғасыр басындағы әдебиет, өлкетану сабағында және жалпы әдебиет теориясы пәнінде де қолдануға болады.

Мәшһүр Жүсіп әдебиет жанрының барлық саласында қалам тербеген ақын. Өлеңдерден бастау алып, салмағы ауыр эпикалық туындыларға да назар аударған ол соңынан ірі-ірі дастандар қалдырды. Соңынан жиырма томдық мұра қалдырған ғұламаның еңбектері мұнымен шектелмей, прозаға да ұласады. Жазбагердің мерзімді баспасөз беттерінде жарық көріп тұрған мақалалары мен хаттарының яғни публицистикалық еңбектерінің өзі бір төбе. Ақынның шығармашылығы жөнінде бірнеше ғылыми жұмыстар жазылса да, әлі толық зерттелінді дей алмаймыз. Себебі қалдырған мұрасының қамтитын тақырып аумағы өте кең, жанрлық сипаты күрделі, көркемдік ерекшеліктерге бай, шығыс түркі әдебиетімен терең үндестігі, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудағы қызметі, шығармаларының негізгі идеясы, шығармашылығының зерттелінуі көп жылдық тынымсыз еңбекті талап етеді. Осынау мол мұра иесінің бүгінгі ғылыми жұмысымызға арқау болған туындысы үлкен еңбектің бір тамшысы іспеттес.

XX ғасыр басындағы қоғамдық жағдай көрінісі сол дәуір өкілдерінің шығармаларына арқау болды. Себебі әдебиет – өмір айнасы. Бостандыққа, азаттыққа ұмтылу, халықты оқу-өнерге, білім-ғылымға шақыру, саяси-әлеуметтік келеңсіздіктер ұлтына жаны ашыған, жүрегі ұлтым деп соққан әр ұлт жанашырының көкейтесті мәселесіне айналды. Халықты осы келеңсіздіктен құтылудың бірден бір жолы оқу білімде деген идеяны ұстанды. Халықты «оятуға» тырысты. Осы тұстан XX ғасыр басындағы әдебиеті азаттық ұмтылу, халықты «ояту» әдебиеті болғандығында деп тануымыз қажет. Осы мәселелерден Мәшһүр Жүсіп те қалыс қалған жоқ.

Түйін сөздер: ағартушы-демократтық бағыт, діни-ағартушылық бағыт, поэтика, әдебиет теориясы, XX ғасыр басындағы әдебиет, сыншылдық сипат.

Кіріспе. Қазақ даласында орын алған әрбір оқиға, әрбір өзгеріс әдебиет пен тарихта өшпес із қалдырып отырды. Бұл заңды да. Өйткені әдебиет пен тарихтың, мәдениеттің арасында бірін бірі байланыстыратын, көзге көрінбес бір тылсым дүние бар.

Сондықтан да әр әдеби туындыда тарих іздері сайрап жатқанын көре аламыз. Сондай халық санасында ерекше сақталған кезеңдердің бірі – ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. Себебі өткен ғасырдың басында қазақ елінің экономикалық, саяси әлеуметтік жағдайында үлкен өзгерістер орын алды. Өндіріс пен кәсіпорындардың дамуы, теміржол жүйесінің салына бастауы қазақ даласына өзімен бірге жаңа арнаның, жаңа өмірдің легін әкеле бастады. Осы кезде қазақ даласын басқарудың жаңа жүйесі пайда болды. Ресейде орын алып жатқан барлық оқиғалар қазақ еліне әсерін тигізіп жатты. Осы қақтығыстарды шешу үшін патша үкіметі Ресейдің жерсіз шаруаларын қазақ жеріне қоныстандыра бастады. Бұл саясат қазақтың шұрайлы жерлерінің бәрі патша үкіметінің қарамағына айналғанын білдірді. Сөйтіп қазақ жеріне қоныс аударушылардың жаңа легі пайда болды.

ХХ ғасыр тарихқа жаңа дәуірдің жаршысы ретінде енді. Орын алған жағдайлардың өзгерістеріне сай әдебиет те сол өзгерістермен үндесіп, көкейтесті мәселелерді қозғап, қоғамдық өмірдің көркем суретін жасауға тырысты. Дәл осы тұста қарапайым халықты оқыту үшін оқу-ағарту ісі қолға алына бастады. Кітап бастыру, газет-журналдар шығару ісі жолға қойылды. Ұлы ақын Абайдың дәстүрін жалғастырушы ізбасарлары Шәкәрім, Сұлтанмахмұт, Міржақып, Мағжандар сахнаға шықты. Бұл ірі тұлғалардың басын біріктірген алып күш біреу ғана болды. Ол – ұйқыда жатқан қалың елді ояту. Қай қаламгердің шығармасын алсаңыз да бәрінде ортақ тақырып ретінде ұлт қамы тұрды. Олар өз ұлтының басқа мәдениеті дамыған елдер қатарында болғанын қалап, өз шама-шарқынша осы ойларын туындыларында жеткізуге тырысты. Әдебиеттің ұлттық рухын көтеруге тырысты.

Осы тұрғыдан алып қарасақ, ХХ ғасыр басындағы әдебиетке тән ерекшелік ретінде азаттыққа, бостандыққа ұмтылу, халықты «ояту» болғанын айта аламыз [1].

Осы жолда бірі ұлт болып бірігіп, азаттыққа, бостандыққа ұмтылайық деп күрессе, екіншісі оқу-ағарту бағытында көп еңбек сіңірді. ХХ ғасыр басындағы әдебиетті зерттеушілер оқу-ағарту бағытындағы қаламгерлерді ағартушы-демократтар және діни-ағартушылар деп қарастырды. Яғни оқу-ағарту мәселесі ХХ ғасыр басындағы әдебиеттің басты тақырыптарының бірі болды.

Мұсылмандық идеяны көтерген діни тақырыптағы туындылар қатары көбейді. Патша үкіметінің қазақ жеріне крестьяндарды қоныстандыруы, рухани тонау, шоқындыру шараларының молынан таралуы діни-ағартушы бағыттағы жазушылардың шығармасына әсер етті. Қоғамда орын алып жатқан жағдайларды діни ағымдағы оймен байланыстырып жазды. Бұл бағыттағы қаламгерлер діни сауатты болды, шығыс әдебиетімен сусындап өсті. Араб, парсы, шағатай тілдерін жетік меңгерді, діни тақырыптағы шығармаларға қанық, көзі ашық, оқыған азаматтар болды. Осы топтағы ақын-жазушылардың бір қыры олардың кітап шығару ісіне айрықша мән бергендіктері және ел аузындағы халық ауыз әдебиетін жинап бастыруы. Адамдық қасиеттерді қалыптастыруды дінмен байланыстыруы олардың басқа бағыттардан пікірлерінің алшақтығын көрсетеді. Сондай-ақ олар жастарды, халықты оқу білімге, ғылымға шақыра отырып, жақсы мен жаманның, білім мен білімсіздіктің аражігін ажыратып, барлық адамгершілік игі қасиеттерді діни ұғым-таныммен байланыстырды.

Десек те олар тек діни уағыз жолында қалып қойған жоқ, қоғамдық өмірдегі келеңсіз жағдайларды, әлеуметтік мәселелерді дұрыс түсініп сынай білді. «Халықты ояту» идеясын діни бағыттағы қаламгерлер адамгершілік қасиеттермен, діни іліммен байланыстырды. Осылайша Абай салған сыншыл реализм жолынан алыстамады, ХХ ғасыр басындағы әдебиет кезеңінде өз іздерін қалдырды. Солардың бірі Мәшһүр Жүсіп Көпеев еді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының нысаны ретінде Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің жиырма томдық шығармалар жинағы қолданылды. Ақынның өзінің төл туындылары енген томдарынан ағартушылық бағытта жазылған шығармалары іріктелініп

алынды. Мақаладағы пікірлерді дәлелдеу ғылыми дереккөздерге сүйене отырып жүргізілді. XX ғасыр басындағы әдебиетті зерттеушілер М. Әуезов, Б. Кенжебаев, З. Бисенғалиев, Ө. Әбдиманұлы еңбектері және Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығын зерттеуші ғалымдардың да еңбектері сараланды. Жұмысты жазу барысында материалды жинау, мәтінді талдау, салыстыру, герменевтикалық т.б. әдістер қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Мәшһүр Жүсіп – өзі өмір сүрген замананың барлық өзекті мәселелерін, қоғамдық келеңсіздіктерді, бүкіл қазақ халқының тұрмыс тіршілігін шығармаларында кеңірек тоқталып, жан жақты қырынан ашып көрсете білген жазбагер. Әрбір туындысында өткен ғасырдың басындағы оқиғалардың үнін естуге болады. Сондай өлеңдерінің бір тобы діни ағартушылық бағытта жазылды. Қоғамда орын алып жатқан олқылықтарды терең түсінген азаттыққа, бостандыққа үгіттеген өлеңдері осыған дәлел бола алады. Үгіт, насихат сарынында жазылса да бұл өлеңдердің астарында халықты оқу-білімге, өнерге шақырғанын аңғаруға болады. Осы өлеңдерінің табиғатынан көркемдік ерекшеліктерді молынан байқай аламыз.

Ағартушылық бағытта жазылған туындыларына мына шығармаларын жатқыза аламыз: «Қара өлең», «Адам екі түрлі», «Жалқаулар туралы айтқаны», «Жеткізер құдай, пенде қылса талап», «Кедей болады кері кеткен, ұйқысы мол» [2]. Публицистикасының тақырыптары да әртүрлі: оқу-ағарту, әлеуметтік мәселелер, қоғамдық жағдай т.б. Осы қатарға «Ғылым-білім» еңбегін жатқызамыз.

«Қара өлең» өлеңінде:

Жатқандай тәтті ұйқыда қазақ халқы,
Айырылмай жақсы менен жаман парқы.
Баласы дін мұсылман, ояныңдар,
Көрінер өз пайдасы, жұрттың нарқы! [3].

Осы өлең жолдарынан бірнеше мәселенің қозғалғанын аңғарамыз. «Тәтті ұйқы», «жақсы менен жаман парқы», «ояныңдар» деген сөз қолданыстары ақынның өзіне тән ерекшеліктерінің бірі. Зерделесек, ғұламаның ұлттық өрнекті шебер пайдаланғанын көреміз. Жастайынан білім, ғылымға сусындап өскен, шығыс әдебиетін көп оқығаны, халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинауы өз кезегінде ақынның өнеріне, дарынына да әсерін тигізді. «Тәтті ұйқы» қолданымы сол кезеңдегі адамдарға түсінікті, жақын ұғым. Профессор Қуандық Пазылұлы ғылыми еңбегінде Мәшһүр Жүсіп пен Абайдың шығармашылығын салыстыра зерттеп, «ұйқы», «ұйықтау» сөздерін пайдалану ерекшеліктерін атап өтеді. Екі ақынның да сөз зергері екенін, балама қолданудағы үндестіктері деп атап өтеді [4,81]. Абайда да осы қолданыстар бар. Бұл мысалда «ұйықтау» бүкіл халықтың қараңғылығын, көнбістігін білдіріп тұр. Ал «ояныңдар» сөз қолданысы арқылы «ұйықтауға» қарама қарсы қолданып, халықтың ойын өзгертуге, көзін ашуға, білімге шақыруға тырысады. Бұдан басқа:

Бәрі де бірауызды болып жатыр,
Оянып бізден басқа халықтың бәрі [3].
...Оянып бір басыңды көтерсейші,
Шырадай бір ашылсын көзім жанып [3].

деген өлең жолдары да бар. Қарап отырсақ, басқа халықтың бәрі оянды дегенде олардың сана сезімі, білімі жоғары екенін байқатады. Екінші жолдарда ұйқыдан оянып, күрес жолына түскендерін қалайды. Көріп отырғанымыздай бір оқығаннан үгіт, насихат сарынында көрінгенімен, астарында халықты оқуға, білімге, өнерге шақырғанын байқаймыз. Осы қолданыстарды жақсы менен жаманның парқын ажырата білу өрнектерімен қатар алып ұлттық нақышпен байланыстырады.

Сөзді ауыспалы мағынада қолдану, ұлттық нақышпен әдемі үйлестіру, өзіндік сөз қолданыстарын ұтымды айтумен халықты «ояту» ақынның ағартушылық мақсатын

танытады.

Осы ойын әрі қарай дамыта түсіп былай дейді:

Өнерге, ғылым-білім, болсаң жерік,

Берілер ақыр бір күн басыңа ерік.

Көп жұртты көз жасыңа қылсаң куә,

Табылар мұңлы-зарлы саған серік [3].

Бұл өлеңінде жұртты еңбек етіп, бостандыққа ұмтылуға ғана шақырып қоймай, осы тығырықтан шығатын бірден бір жол оқу, білімде деген қағидасын ашып айтады.

Алғашқы екі жолдағы сөз қолданыстарын қазіргі заманда да өмірлік ұстаным ретінде алып қарауға болады. Өлеңнің дүниеге келгенінен бір ғасырдай уақыт өтсе де әлі күнге шейін өзінің маңыздылығын, өзектілігін жойған жоқ. Қазіргі техниканың, ғаламтордың заманында бұл өлең жолдарын халықты, әсіресе жастарды оқуға, білімге, ғылымға шақырудың ұраны ретінде қолдансақ артық етпес. Өміршең дүниелер ешқашан өшпейді. Бірнеше ғасыр бұрын өзекті болды, қазір де өзекті және болашақта да бұл сөз қолданыстарының өзекті боларына күмәніміз жоқ.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармашылығын зерттеген ғалымдардың бірі Бейсембай Кенжебаев «Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары» еңбегінде ақынды ағартушы демократ бағыттағы жазушылардың бірі ретінде қарастырады. 1907 жылы жарық көрген үш кітабына да жеке-жеке тоқталып, Мәшһүр Жүсіп шығармаларының басты тақырыптары ретінде әлеуметтік келеңсіздіктерді, би болыстарды сынау, халықты ояту, өнер білімге, мәдениеті жоғары ел болуға, ғылымға шақыруын жоғары бағалайды [5].

Мәшһүрдің ағартушылық бағыттағы ақын екенін өзінің өмірбаянын жырлаған өлеңдерінен көре аламыз. Жастайынан оқу-білімге сусындап өскен ол «Мәшһүр атты қалай алғандығы туралы» өлеңінде былай дейді:

...Кеудеге он бес жаста ғылым толды

Толыммен тасып кетіп өлең қонды [3].

Ақындық өнерін қашан қонғандығын жырлай отыра ғылымнан да хабары ерте болғанын көрсетеді.

Өзі де ғылымнан хабардар, кітап бастыру ісімен айналысқан, медресені аяқтаған соң бала оқытумен айналысқан шайыр ел өмірінде ғылым мен білімнің алатын орнын, маңызын, пайдасын терең түсініп пайымдайды. «Қалмады ойлай ойлай басымда ми» атты өлеңінде сол ойын былай дәлелдейді:

Ғылым біл, жұмыс істе, оған серік,

Жарлығы мал, бұл ғылым байға көрік!

Ғылым, білім, өнерсіз, қадірсізді,

Өлік біл, оны жан деп білме тірік! [3].

Бұл өлең жолдарында ғылымның адамды көркейтер ерекше күш, өзін сыйлы ететін, қадір қасиетін танытатын ғажап дүние екенін, ғылымға бет бұрса рухани тұрғыдан байитынын тілге тиек етеді. Тіпті білімсіз, өнерсіздерді өліктердің қатарына қосуға болады деп ұйқыдан ояту үшін нық-нық сөйлейді.

Өнерге өзінді-өзің ерте баулы,

Жастықтың бір күн көшіп кетер ауылы [3] –

деп өнерге жақын болу керектігін айтады. Бұл тұста ақын бейнелеу тәсілдерін сәтті қолданған. «Жастықтың ауылы» деталін қазақтың болмысымен байланыстырып яғни көшпенді қазақтың өмірінде ауылдың тез жиналып, тез қоныс аударуын жастық шақтың тез өтіп кетуімен салыстырған. Бұдан басқа осы өлеңде ақын шығармашылығына тән ерекшеліктердің бірі – дерексізді заттандыру жиі қолданылады.

Мәшһүрдің бұл ойын Абайдан да табамыз:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.

Ғылым білімнің бір орнында тұрақтамай үнемі дамып отыратыны, ғылым-білімді ерте іздеп еңбектенбей кеш қалған соң қанша тырыссаң да жете алмайтыныңды басты назарға алады. Тауы шағылып, өкінбес үшін жастықтың қайратымен өнер, білім, ғылым іздеуге шақырады. Екі ғұламаның өлеңдерінен үндестікті, дәстүр жалғастығының байланысын көреміз.

Мәшһүр Жүсіп – негізінен діни ағартушы ақын. Шығармаларындағы басты желі діни таным төңірегінде өрбіп отырады. Діни таным ақынның әрбір азатшылдық, тәуелсіздік ұғымдарына тірек қызметін атқарады. Күрес жолында да, «ұйқыдан ояну» жолында да әрбір күресті, бірлікті діни таныммен, Аллаға деген сүйіспеншілікпен байланыстырып отырады. Яғни діни-ағартушылық идеясы мен азатшылдық идеясы бір бірімен тығыз байланысты. Бүкіл шығармашылығының өн бойынан желі боп тарап отырады. Мысалы «Адам екі түрлі» өлеңінде:

Ораза, намаз пенденің міндетті ісі,
Құтылар қарызынан қылған кісі.
Жалғанда артық сауап қайыр екен,
Қылуға қайыр, ықсан жетсе күші! [6]

Діни сауаты бар адамның көзі ашық, көкірегі ояу, сауап алатын мүмкіндігі жоғары екенін дәріптейді. Бұл өлеңінің мазмұнында адамның бойынан табылатын жақсы, жаман мінездерді тізіп жақсылық, қайырымдылық жасау, қайырсыз, зарарлы болудың неге әкеліп соқтыратыны баяндалады. Әр нәрсенің өзіне лайық бағамы, теңі бар деген қағиданы алған тартып иманның он шартын атап өтеді. Түйінінде қайырымдылық жасаудан асқан жақсылық деген түйеді. Осылайша мұсылман қауымға діни сауаттылықтың пайдасы мен маңызын түсіндіріп өтеді.

Бұдан басқа да бірнеше шығармаларында ақын діни сауаттылық бағытын үгіт-насихатпен, азатшылдық идеясымен өрбітіп отырады. Мысал жанрында да осы бағыттағы шығармалары көп. «Жарты нан хикаясы» атты мысал өлеңі осы ойымызға дәлел бола алады. Ислам дінінің бес парызын дәріптейтін «Бес парыз» деген өлеңі бар, бірнеше қиссалары бар. Мәшһүр шығармашылығының арқауындағы дін оның әрбір айтар ойына тірек қызметін атқарады. Осы жайында Ө.Әбдиманұлы былай дейді: «Діни бағыттағы ақын-жазушылар да орыстың езгісінде езіліп, діни мен имандылығынан айырылып, «ұйқышыл» халде күн кешкен қазақты оятуға тырысты. Бұлар негізінен идея ретінде діни ағартуды ұстанды» [7].

«Шайтанның саудасы», Сәйгелді, сона, бөгелек» туындыларында да Мәшһүр Жүсіп діни ағартушылық шеңберінен алыстамай, қайта сол бағытты, тенденцияны жалғыстыра түскенін аңғарамыз.

Адам бойындағы адамгершілікке жат қылықтардан жиіркеніп, оларды ашына суреттеген өлеңдері де бар. «Жалқаулар туралы айтқаны», «Кедей болады кері кеткен, ұйқысы мол», «Жеткізер, құдай, пенде, қылса талап» және т.б. өлеңдерінен осы сипат айқын аңғарылады. Бұл шығармаларында:

Балалар, жалқау болмай оқы сабақ,
Ашылмас оқымасаң көз бен қабақ.
Айрылса оқу оқып, білгенінен,

Біз оны деп айтамыз, «Арамтамақ!» – деп жастарды ерінбей еңбек етуге, оқу, білімге құштар болып сауаттарын ашуға, сол арқылы алға ұмтылуды үгіттейді [8].

Ақынның халықты оқуға, білімге шақырған идеясы өлеңдерінің мазмұнынан ғана

емес, сондай ақ түрлі көркемдеуіш құралдарынан да көрініс табады. Жоғарыда айтылған дерексізді заттандыру, деталь, баламаларды қолданудан басқа символдардың маңызы бар. Мәшһүр Жүсіптің өлеңдерінің жанрлық стильдік ерекшелігіне байланысты ғылыми еңбек жазған профессор М.Н.Баратова бұлардың қатарына «нұр», «күн», «түн», «қараңғы», «жарық» сөздерін жатқызады [9, 89]. Мысалы:

Қамалып өмір бойы қалған түнге,
Қадалып қарай қарай ай мен күнге.
Жарығы бұл дүниенің тайып кетсе,
Қараңғы, бір қонарсың, шамсыз қосқа.

Бұл ақынның шығармашылығының алуан түрлілігін көрсетеді. Қай тақырыпта өлең жазса да әрқайсысының астарында бір мағына бар. Үгіт-насихат өлеңдерінде діни ағартушылық бағыты көрінсе, мысал өлеңдерінен де осыны байқауға болады. Тәлім-тәрбие, азатшылдық идея да көрініс береді. Әр туындысынан оқырман өзіне қажетін ала алады. Әрбір тақырыпты бір-бірімен әдемі келістіре білген ақын шығармаларын бейнелеу құралдарымен де байытқан. Жоғарыда келтірілген үзінділер осы пікірімізге дәлел.

Нәтижелер. Сонымен Мәшһүр Жүсіп – әдебиет әлемінде өзіндік орнын белгілеген ірі діни ағартушы ақын [10]. Бұл пікірімізді өлеңдерінің болмысымен, табиғатымен, ақынның өзіне шеберлігімен дәлелдей аламыз. Діни ағартушылық бағыт – жазбагердің көп томдық шығармаларының ішінен жеке, дара бөлек тұратын тақырып. Арасында қазіргі күнде де өмірлік ұстанымға айнала алатын жеке авторлық сөз қолданыстары, мазмұнымен оқырманы баурап алатын мағыналы өлеңдері, басқа тақырыпты қозғай отыра діни-ағартушылық бағытты ұтымды байланыстырып қолданған шеберліктері қазіргі заманда да өзекті әрі қызықты. Құндылығын жоғалтпады.

Қорытынды. Мәшһүр Жүсіп – діни ағартушы ақын. Бұл ерекшелікті біз ақынның кез келген туындысының желісінен таба аламыз. Ол өзінің діни танымдық ойларын шығармашылығында орын алған басқа тақырыптардың негізімен ұштастырып, байланыстыра білген.

Шығармашылығының негізгі тақырыптық желісі халық, ел жұрт. Осыдан келіп басқа тақырыптары шығады. Нені жырласа да, нені айтса да шығармасының өзегінде халық тұрды. Діни-ағартушылық бағыттағы шығармаларына тән белгілері – оның діни дүниетанымы, түсінігі бүкіл шығармашылығының өн бойынан айқын көрініс беруі.

Әдебиеттер

1. Әбдиманұлы Ө., Шортанбаев Ш., XX ғасыр басындағы әдебиет. Электронды оқу құралы. – Алматы, 2017.
2. Әміренов Ә.Д. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: оқу құралы. / Ә.Д. Әміренов. – Павлодар: ПМПИ, 2016. – 175 б.
3. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 4 том. Павлодар қ.: «ЭКО»ҒӨФ, 2004. – 535 б.
4. Мәшһүр Жүсіп Қ.П. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. Қазақстан. Павлодар. Павлодар университеті баспасы, 1999. – 384 б.
5. Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. Қазақ мемлекет баспасы. Алматы, 1958
6. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 1 том. Павлодар қ.: «ЭКО»ҒӨФ, 2003. – 436 б.
7. Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің алғашқы кезеңі (1900-1940): оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 156 б.
8. Сүтжанов С.Н. Мәшһүртану курсы: оқу құралы. / С.Н.Сүтжанов. – Павлодар: ПМПУ, 2019. – Изд.2-е, доп. – 99 б.
9. Баратова М.Н. Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі. Оқу құрал. – Павлодар: Brandprint, 2010. – 256 б.
10. Қонарбаев А. Ағартушы ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2014. – 80 б.

А.Е. ЕРЛАНОВА

«Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан

ПОЭТИКА ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ СТИХОВ МАШХУРА ЖУСУПА

Аннотация. В данной статье рассматривается поэтика просветительских стихов поэта, философа, фольклориста Машхура Жусупа Копеева. Целью статьи является изучение поэтики произведений поэта просветительского направления в соответствии с современными требованиями, популяризация просветительской роли поэта. Произведения Машхур Жусупа, внесшего значительный вклад в казахскую литературу, были классифицированы по жанрам, подробно исследованы, но актуальность отдельного рассмотрения произведений просветительской направленности не исчезла. Произведения этого направления рассматривались вместе со стихами на религиозную тематику, пропагандистскую тематику, социальные мотивы. Можно заметить, что произведения поэта просветительского направления имеют свое значение в литературе.

Статья имеет теоретическое и практическое применение. Результаты исследования можно использовать на курсах «Машхуроведение», уроках литературы, краеведения начала XX века и в целом по теории литературы.

Машхур Жусуп – поэт, писавший во всех областях жанра литературы. Начав со стихов и сосредоточившись на серьезных эпических произведениях, он оставил после себя крупные саги. Творчество Машхура Жусупа, оставившего огромное наследие, не ограничиваются прозой. Тематика оставленного наследия очень обширна, жанровый характер сложен, богат художественными особенностями, присутствует глубокая созвучность с Восточно-тюркской литературой, заметны элементы устного народного творчества. Однако основная идея его произведений, изучение его творчества требуют многолетнего кропотливого труда.

Картина общественной жизни начала XX века легла в основу произведений той эпохи. Стремление к свободе, освобождению, призыв населения к чтению, образованию, науке – все эти социально-политические проблемы начала XX века затрагивает в своих произведениях Машхур Жусуп.

Ключевые слова: просветительно-демократическое направление, религиозно-просветительское направление, поэтика, теория литературы, литература начала XX века, критический характер.

A.E. YERLANOVA

«Toraighyrov university», Pavlodar, Kazakhstan

THE POETICS OF MASHHUR ZHUSUP'S POEMS OF THE EDUCATIONAL DIRECTION

Annotation. This article examines the poetics of the poems of the poet, philosopher, folklorist Mashkhur Zhusup Kopeev of the educational direction. The purpose of the article is to study the poetics of the poet's works of an educational direction in accordance with modern requirements, to popularize the educational aspect of the poet. Since the works of Mashkhur Zhusup, who made a significant contribution to Kazakh literature, were classified by genre, a number of scientific works were researched and written, the relevance of a separate consideration of works of educational orientation has not disappeared. The works of this direction were considered together with poems on religious themes, propaganda themes, and social motives. It can be noted that the works of the poet of the enlightenment direction have

their own significance in literature.

The research has a scientific, practical significance. It can be used in the courses «Mashkhurtanu», literature lessons, local history of the early twentieth century and in general on the theory of literature.

Mashhur Zhusup is a poet who wrote in all areas of the genre of literature. Starting with poetry and focusing even on heavy epic works, he left behind major sagas. After all, the works of a scientist who left a twenty-volume legacy are not limited to prose. Although several scientific works on the poet's work have been written, I still cannot say that they have been fully studied. Since the subject matter of the left heritage is very extensive, the genre character is complex, rich in artistic features, deep consonance with Eastern Turkic literature, the activity of collecting samples of oral folk art, the main idea of his works, the study of his work require many years of painstaking work. The work of this rich heir, which is the basis of our current scientific work, is a drop of great work.

The picture of the social situation of the early twentieth century formed the basis of the works of representatives of that era. Because literature is a mirror of life. The desire for freedom, liberation, the appeal of the population to reading, education, science, political and social problems have become an urgent problem for every nation. Immediately, as to rid the people of this idiocy, he adhered to the idea that reading is knowledge. I tried to «wake up» the people. From this point of view, it should be recognized that the literature of the early twentieth century is the literature of the liberation aspiration, the «awakening» of the people. Mashkhur Zhusup did not refrain from these questions either.

Keywords: educational-democratic direction, religious-educational direction, poetics, theory of literature, literature of the early twentieth century, critical character

References

1. Äbdimanuly Ö., Şortanbaev Ş., HH ğasyr basyndağy ädebiet. Elektron dy oqu qūraly. – Almaty, 2017.
2. Ämirenov Ä.D. HH ğasyr basyndağy qazaq ädebietı: oqu qūraly. / Ä.D. Ämirenov. – Pavlodar: PMPİ, 2016. – 175 b.
3. Mäşhür-Jüsip Köpeiuly. Şyğarmalary. 4 tom. Pavlodar q.: «EKO» ĞÖF, 2004. – 535 b.
4. Mäşhür Jüsip Q.P. Qazaq lirikasyndağy stil jäne beinelilik. Qazaqstan. Pavlodar. Pavlodar universiteti baspasy, 1999. – 384 b.
5. Kenjebaev B. Qazaq halqynyñ HH ğasyr basyndağy demokrat jazuşylary. Qazaq memleket baspasy. Almaty, 1958
6. Mäşhür-Jüsip Köpeiuly. Şyğarmalary. 1 tom. Pavlodar q.: «EKO» ĞÖF, 2003. – 436 b.
7. Äbdimanuly Ö. HH ğasyr basyndağy qazaq ädebietiniñ alğaşqy kezeñi (1900-1940): oqu qūraly. Almaty: Qazaq universiteti, 2010. – 156 b.
8. Sütjanov S.N. Mäşhürtanu kursy: oqu qūraly. / S.N.Sütjanov. – Pavlodar: PMPU, 2019. – İzd.2-e, dop. – 99 b.
9. Baratova M.N. Mäşhür Jüsip öleñderiniñ janrlıq-stıldık erekşeligi. Oqu qūral. – Pavlodar: Brand print, 2010. – 256 b.
10. Qonarbaev A. Ağartuşy aqyn Mäşhür Jüsip Köpeiuly. – Almaty: «Nürly älem», 2014. – 80 b.

Автор жайлы мәлімет:

Ерланова Аяулым Ерлановна – Торайғыров университетінің докторанты, Павлодар, Қазақстан

Ерланова Аяулым Ерлановна – докторант Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

Yerlanova Ayaulym Yerlanovna – doctoral student of Toraighyrov university, Pavlodar, Kazakhstan.

А.Б. ЕРСАИНОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: asel_ersainova@mail.ru)

СӘБИТ МҰҚАНОВТЫҢ ӘДЕБИ-ҒЫЛЫМИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Академик-жазушы Сәбит Мұқановтың шығармашылығының арналы саласы – әдеби-сын еңбектері. Сәбит Мұқановтың «Қазақ әдебиеті һәм Ыбырай» (1924) классикалық мақаласында қазақ әдебиеттану ғылымына баға берілсе, «Көркем әдебиет туралы» (1926) мақаласында көркем әдебиет мәселесі, ал «Роман туралы» (1939) мақаласында роман жанрына қатысты теориялық мәселелер сөз етіледі. Мақалаларының барлығы дерлік кеңес әдебиеті тақырыбына арналған.

Сәбит Мұқановтың әдеби-сын мақалаларында ұлт әдебиетінің жалпы мәселелері зерделенді. Сонымен қатар ғалымдардың академик-жазушы Сәбит Мұқановтың сыншылық қызметі жайлы сүбелі пікірлері келтіріліп, сыншылық еңбегіндегі шеберлік қырлары айқындалды. Жазушының әдеби-сын мақалаларынан кеңестік социология тұсындағы әдеби процесс, көркемдік қалыптасу мен даму шежіресі көрсетілді. Сәбит Мұқановтың ғылыми мұрасын жаңаша көзқарас тұрғысынан оның зерттейтін, зерделейтін тұстары әлі де жеткілікті. Сол себепті қаламгердің әдеби шығармашылығына ХХІ ғасыр тұрғысынан объективті баға беру дұрыс деп санаймыз. Сәбит Мұқановтың әдеби-шығармашылығында әдебиеттану ғылымына қатысты көкейесті мәселелер салмағы жағынан да, көлемі жағынан да бағалы зерттеу еңбегінің жүгін арқалап тұр деп толық сеніммен айта аламыз.

Мақаланы жоғары оқу орындарында «Әдебиет сыны», «Сәбиттану» пәні бойынша дәрістер мен практикалық сабақтарға дайындық кезінде қосымша оқу материалы ретінде пайдалануға болады.

Түйін сөздер: кеңес әдебиеті, әдеби сын, сыншы, роман, әдебиет мәселелері, сыни көзқарас, әдеби талдау.

Кіріспе. С. Мұқанов көркем әдебиетпен бірге әдебиет сыны мен ғылымы саласында да елеулі еңбектенген қаламгер. Әдебиеттің сынына, теориясына, тарихына қатысты үш жүзден астам мақала және бірқатар монографиялық зерттеу еңбектерін жазған. Әдебиеттің сыны мен тарихын зерттеуге араласуы жөнінде: «Мен ақын едім, жазушы едім, маған тарих, сын мәселесі неге керек?» – деп отыру жауға жәрдем беру сияқтанды. Сол себепті сол уақытта ұлтшылдарға қарсы шыққан қазақ әдебиетінің әрі аз, әрі жас кадрларының қатарына қосылып, ұлтшылдыққа соққы беруге тура келді. Менің әдебиет тарихына, әдебиет сынына араласу себебім осы еді» [1, 103] дейді. Әдебиет сыншысының бұл пікірінен сол уақыттағы саясаттың әсерін анық аңғаруға болады. Демек, әдеби-ғылыми шығармашылықтың дамуының негізгі талабы оның сергек сынының болуы керек болды.

Жазушының ХХ ғасырдың әдеби-ғылыми шығармашылығынан кеңестік идеология кезіндегі тұрпайы социализмнің салқынын байқасақ, кейінгі кезеңдердегі сыни мақалаларында әдеби шындықты айту басым. С. Мұқанов әдеби үдеріске белсенді араласып, пікірлерін ашық білдіріп отырған. Жалпы, С. Мұқановтың шығармашылығы бүгінгі уақытқа дейін ұдайы әңгімеленгенімен, оның әдеби-сыншылық еңбегін ХХІ ғасыр тұрғысынан жаңаша зерделеуді қажеттеді. Яғни, Мұқановтану ғылымында қазіргі күнге дейін жан-жақты зерттеуді, зерделеу-

ді қажет ететін оның сыншылық қабілеті болып табылады. С. Мұқановтың әдеби шығармашылығының толық бағаланбай келуінің өзіндік түрлі объективтік және субъективтік себептері де болды. Әдеби-ғылыми шығармашылығында заман талабын ескеремін деп, артық кетіп, кем соғып, солақайлыққа ұрынған, қара қылды қақ жарып шындықты шырылдатып айтқан тұстары да аз болған жоқ. Әдебиет сыншысының қаламынан туған жарияланымдары қазақ кеңес әдебиетінде үлкен орын алды. А.С. Пушкиннің «Сынның дәрежесі жалпы әдеби білімнің дәрежесін көрсетеді» [2,199] дегеніндей, сын мен көркем әдебиет бір-бірімен сабақтас. Сыншы болу мен сын тарихын зерттеуге бару оңай шаруа емес. Әдебиетші, сыншы Қ. Нұрмахановтың: «Егер әдебиетші, сыншы болмағанымда он жыл өмірім ұзақ болар еді» деген сөзі бекерден айтылмаса керек. Осы тұрғысынан алғанда ұлттық әдебиеттану сол кеңестік дәуірде саясат пен идеология талап-тілектері негізінде жасаған ғылыми тұжырымдарын қайтадан қарастырып, бар-жоғын түгелдеу жолында тың ізденістер жасап жатыр [3, 3]. Әдебиеттің бар-жоғын түгендеп, оқырман мен қаламгерге ақыл-кеңес беріп, кемшіліктерін баса айтып, әдеби бағыт беріп, алға жылжу жолдарын нұсқап отыратын әділ сынсыз көркем әдебиеттің көркеюі де, дами қоюы да қиын болар еді. С. Мұқановтың әдеби-ғылыми шығармашылығынан сол уақыттағы әдеби үдерісті, көркемдік қалыптасу мен даму шежіресін тануға болады. Әдебиет тарихының, әдебиет сыны, әдебиет теориясының мәселелеріне жіті көңіл аударып, сан алуан көкейкесті мәселелерін алға тартып, батыл пікірлерін ашық білдіріп отырды.

Академик С. Қирабаев С. Мұқановтың әдеби-сыншылдық қызметі жайлы: «Сәбиттің әдеби-сыншылдық қызметі 20-жылдардан басталды. Жаңа бағытта дами бастаған әдебиеттің идеялық-көркемдік тенденциясын айқындауға, қоғамнан қағажу көрген төменгі бұқараның мұң-мүддесін қорғауда Сәбиттің мақалалары заманына елеулі қызмет етті. Бүгін ол мақалаларды қайта оқыған адам ондағы таптық, партиялық көзқарастың басымдығын, қазақтың бұқарашыл демократтық әдебиетіне ұлтшылдық айыптар тағудың артықтығын көрмей тұра алмайды. Әрине, ол үшін бүгін Сәбитті кінәлау орынсыз. Біз өткен тарихқа жаңаша көзбен қарағанда, олардың айыптау, кінәлау бағытын ұстанбаймыз. Біз ол мақалалардың шығу жағдайын, жазылу тарихын, авторының сол кездегі ұғым-түсінігі, ортасы сияқты факторларға сүйене отырып, ғылыми объективті баға беруге тиіспіз» [4, 25] деп, ой қорытса, ал сәбиттанушы Т. Кәкішұлы «С. Мұқанов жайлы жазылған монография, зерттеулер, әдеби-ғылыми еңбектер бірқыдыру, басқа дарындарға қарағанда әлдеқайда мол. Ұлан ғасыр мол мұраның қадір-қасиетін айқындайтын, тарих таразысына салатын уақыт келді» [5, 171] дейді. Демек, ендігі біздің мақсатымыз – С. Мұқановтың сын мақалаларына тәуелсіздік тұрғысынан объективті баға беру.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Академик-жазушының әдебиеттің жалпы мәселелеріне араласа бастауы 1920 жылдардың басынан бастау алады. Оның 1923 жылы ең алғаш «Еңбекші қазақ» газетінде «Қара тақтаға жазылып қалмаңдар, шешендер», «Қызыл Қазақстанда», сондай-ақ Сәкен Сейфулиннің «Асау тұлпар» еңбегі туралы «Сынға сын» атты мақалалары жарыққа шықты. Қаламгер мақалаларында әдеби қызметті бағалағанда таптық тұрғыдан келу ұстанымын қатаң ұстанды. «Өсу жолдарымыз» (1960) атты еңбегіндегі «Қазақ әдебиеті һәм Ыбырай» (1924), «Көркем әдебиет туралы» (1926), «Роман туралы» (1939) мақалалары қарастырылды. «Өсу жолдарымыз» (1960) атты еңбек және осы еңбекке енген мақалалар С. Мұқановтың өсу жолынан ғана емес, кеңес дәуіріндегі Қазақстанның, әсіресе оның мәдениеті мен әдебиетінің өсу жолынан да бірталай құнды мәліметтер береді.

Зерттеу жұмысын жазу барысында дәстүрлі ғылыми талдау мен жинақтау, хронологиялық, тарихи-салыстырмалы, кешенді, жеке талдау әдістері негізге алынды.

Талқылау мен бақылау. Жазушының білікті әдебиетші, тарихшы, сындарлы

сыншылығын профессор К. Ахмет былайша көрсетеді: «Сәбит Мұқанов – жетпіс үш жылдық ғұмырында қазақтың өмірінен небір классикалық көркем туындылар берген алып жазушымыз. Сонымен қатар қазақтың азаматтық тарихына, әдебиеті тарихына қатысты көптеген еңбектер жазды. Бұл тараптағы еңбектері С. Мұқановты қазақтың азаматтық тарихын зерттеген тарихшы, әдебиеттанушы ғалым ретінде тануға мүмкіндік береді. Оның қаламынан туған поэзия, проза туындылары қалай, қаншалықты зерттелсе, оның ғылыми танымының жемісі болып табылатын – әдеби сын мақалалары, әдебиетіміздің әр дәуір, түрлі кезеңінен жазылған монографиялық зерттеулері, оқулықтары да соншалық дербес зерттелуге тиісті» [6, 5]. Жазушының әдебиет зерттеушісі ретінде де соңында өлшеусіз ғылыми мұра қалдырғанын бүгінгі күнде ешкім жоққа шығармайды. Романдар туындатуы мен поэмалар жазуы, сын жазуы, ғылыми зерттеулері, ой-толғамдары, портреттік еңбектері қатар келіп, уақыттың алға тартқан мәселелерінен туындап жатады. Яғни С. Мұқановтың шығармашылық ғұмырнамасында жазушылық-сыншылық біртұтас үдеріс болды.

Профессор Д. Ысқақұлы «Парасат пайымдары» атты еңбегінде: «С. Мұқанов – қазақ кеңес әдебиетінің дамуына өлшеусіз үлес қосқан қалам қайраткерлерінің бірі. Қазақ әдебиетінде ол қалам тартпаған сала жоқ десе де болғандай. Ол поэзияда да, прозада да, драматургияда да, әдебиеттің сыны мен ғылымында да артына ұлан-ғайыр мұра қалдырды. 20-шы, 30-шы жылдарда әдебиеттің сынына белсене араласса, соғыстан кейінгі кездерде оның мақалаларының зерттеушілік сипаты арта түсті. Сыншылдық қызметі толыса келе зерттеушілікке, ғылыми ізденістерге ұласты» [7, 35] деп жазады. Сәбит Мұқанов әдебиет тарихын зерттеу ісіне, тарих пен таным арнасына, сын мен сыншы сипатына биік талап, аса үлкен жауапкершілікпен қарады. Уақыт талабын дұрыс түсінген жазушы жаңадан дамып келе жатқан әдебиеттің саяси мәселелері жөніндегі пікірталастарда оның мазмұндық тазалығы үшін тайсалмай белсенді тартысқа түсті. Жоғарыдағы ғалымдардың пікірлерінен С.Мұқановтың ұлт әдебиетінің дамуы мен сынының ғылыми бағытын айқындаудағы сыншы жауапкершілігін, жан-жақтылығын анық аңғарамыз.

Оның «Қазақ әдебиеті һәм Ыбырай» классикалық мақаласы «Қызыл Қазақстан» журналының 1924 жылғы шілде-қыркүйек айларындағы 7-9 сандарында жарияланған. Мақала авторы Ыбырай Сандыбайұлы жайлы мағлұматтар бермес бұрын қазақтың жалпы әдебиетіне баға беруінен бастайды. Автор тек қазақ әдебиеті туралы ғана айтып қоймай, сонымен қатар орыс әдебиетінен қазақ әдебиетінің артта қалғанын баса айтып, қазақ әдебиеті мен орыс әдебиетінің айырмашылығын салыстырады. «Қазақ әдебиеті» дегенде біздің аузымызға толымды әдебиет шамалы сықылды көрінетіндігін және тіпті, кейде әдебиет жоқ сықылды екендігін жазады. Автор «Әдебиет екі түрлі ғой: біреуі – ауыз әдебиеті, біреуі – жазба әдебиет» [8, 19] деп байыптайды. Қазақ әдебиеттану ғылымында бүгінгі уақытқа дейін толық зерттеліп әлі күнге дейін толық шешімін таппай жүрген мәселенің бірі – жазба әдебиеті тарихының қашан және қандай сөз зергерлерінен басталатыны жайлы мәселе. Бұны С. Мұқановтың аталмыш мақаласынан да қазақта жазба әдебиеті әлі жан-жақты толық өркендеп болған жоқ екендігін оқуымызға болады. Мақаладан автордың ауыз әдебиетінің, жазба әдебиетінің де мәселесіне бей-жай қарамағандығы аңғарылады. Осы арада А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» атты еңбегіндегі жазба әдебиетінің бастауы жайлы пікірін келтіре кеткен жөн: «Қазаққа жазу дінмен бірге келген. Қазақ ішінде молдалық қылып, дін үйретушілер, бала оқытушы қожалар, ноғай молдалар болған себепті жазба сөзді шығарушылар да бастапқы уақытта солар болған» [9, 143], – дейді. Осы пікірден қазақтың жазба әдебиетінің қалыптасуы А. Құнанбаевтың алдындағы әдеби дәстүрден басталғанын байқауымызға болады. Сонымен қатар автор ауыз әдебиетін жинайтын, бағалайтын кісі аз екендігіне

қынжылады. Егер ауыз әдебиетін барлығын жинап алса, біздің ауыз әдебиетіміз мынадай деп мақтаныш етуге болатынын айтады. Ары қарай автор танымдық мақаласында Ыбырай Сандыбайұлы жайлы сөз қозғайды. Үкілі Ыбырайды халыққа таныстырып кеткен мақаласы шағын болса да мән-мазмұны жағынан терең. Сонымен қатар С. Мұқанов «Өмір мектебі» романында да Үкілі Ыбырайға жеке тарауын арнаған. С. Мұқанов Ыбырай Сандыбайұлын жақсы білген, өмірі мен өнерін терең зерттеген. Осы мақаласында Үкілі Ыбырай жайлы мағлұматтар жетерлік. Ыбырай Сандыбайұлын қазақ әдебиетімен бірге қоюының өзінен оның өнерпазға деген жоғары бағасын көреміз. С. Мұқанов осы мақаласында ауыз әдебиетіне баса назар аударады, құнды пікірлер өрбітеді. Әдебиеттің өзекті мәселелерін шолып қана қоймай, талдаулар жасап, төл әдебиетімізді дамытудағы бағыт-бағдарын айқындауға ұмтылған.

Сыншы келесі «Көркем әдебиет туралы» (1926) атты көлемді мақаласында қоғам тұрмысында үлкен орын алатын мәселелердің бірі – әдебиет мәселесі жайында сөз қозғайды. С. Мұқановтың бұл мақаласы өнімді ойларға толы. Бұл Мұқановтанушылар еңбектерінен де көрініс тапты. Автор бұл мақаласында әдебиеттің даму мәселелеріне кеңінен тоқтала келе, дәйекті талдайды. Бір ғана мақалада қанша өнімді ой жатыр. С. Мұқанов: «Алты жылдың ішінде не істедік?» деген сұраққа келсем, – «жоқ» дегеннен басқа жауапты кімнің де болса бере қоюы қиын [8, 31] дейді. Мұның үш түрлі себебі барын айтады: 1) Жалпы қазақ елінің оның ішінде кедейлерінің сауаты төмен. Соңғы уақытта ел ішіне сауат ашатын мектептер ұйымдастырып, ептеп қара танығандары болмаса, одан бұрын қазақ кедейінің жүзден 99-ы хат білмейтін еді десек өтірікші болмаспыз; 2) Байшыл-ұлтшылдардан шыққан әдебиетшілер кедейден жаңа көтеріліп келе жатқан жазуға қыры барларды менсінген жоқ, «кешегі пәленшеден не шығады?» деген көзбен қарады. 3) Сонымен қатар біздегі үлкен кемшіліктердің бірі – әдебиет мәселесінің негізін шешу дегеннің өзі де дұрыс бағытқа қойылмады [8, 32]. Елімізде әдебиет мәселесі 1922 жылдан бастап қозғала бастады. Баспа беттерінде де әдебиет мәселесі талқыланды. Бірақ автор талқылаудың арты дұрыс талқы болмағандығын күйінішпен жазады. Әдебиеттің дамуына кедергі болған себептерді тізіп көрсетеді: «Біреу біреудің жеке қара басына соқтықты, жазуды сынаған жоқ, кісі сынады, достық, жолдастық дегендерге қарады және әдебиеттің дамуына РАПП қызметінің қанағатсыз болып отырғандығын, қалам кадрларының жетілмей жатқандығын» [8, 32] әдеби сындағы олқылықтарды тайға таңба басқандай айтып берді. Әдебиетші сондай-ақ, «Әдебиет – тап жаршысы, идеологиялық құрал» деген ұғым қалыптастырып, зерделі тұжырым жасайды. Мақала соңында автор әдебиеттің дамуы үшін өз ұсыныстарын алға тартып, басты олқылықты ұғындырды:

- 1) Еңбекші жазушылардың Қазақстандық ұйымы ҚазАП-тың ісі алға бастырылсын.

Елдегі жаңа жазып келе жатқандарға жолбасшы болып, оларға тәрбие бере алатын болсын [8, 37].

- 2) Әдебиетке жол аштын құралдың біреуі – әдебиет журналы. Екі айда бір рет болса

да әдебиет журналы ашылсын [8, 37].

- 3) Газеттердің бетінде кедей жазушылардың іске жарарлық өлең, әңгімелері басылып

отырсын. Азын-аулақ кемшіліктеріне ақыл берілсін, бірақ көңілін қайтарарлықтай эзірге зілді сын болмасын [8, 37].

- 4) Қазақстанның ойдағы, қырдағы қаламының желі бар кедейшіл жазушыларының

есебі алынып, оларға газет, журналдар арқылы ақыл-кеңес беріліп отырсын [8, 38].

5) Кедей жазушылардың өлең яки әңгіме жинақтары болса жарарлықтары тез басылып отырсын [8, 38].

6) Әдебиеттің маңызы, заңы, тарихы, түрі туралы білетін коммунистерге кітапшалар жаздырып, оларды басып, елдегі жас жазушыларға тарату шарасына кірісілсін [8, 38].

7) Көркем әдебиетті үйрететін курстар ашылсын. Жоғары мектептерге әдебиетшілер іріктеліп жіберілсін [8, 38]. Қорытынды сөзінде: «Әдебиет мәселесін тиянақтап, бір ізге түсіретін уақыт жетті» [8,38] деп түйді. С. Мұқановтың жоғарыдағы батыл айтқан ескерпелерінен, ұсыныстарынан кедей жазушыларға жанашырлықпен қарағандығын анық аңғарамыз. Жазушыларды ұйымдық жағынан нығайтуға шақырып, жас талапкерлерді тәрбиелеуге аса көңіл бөлген. Кейін әдебиет сыншысының аталмыш мақаласы қаламгерлер арасында қызу талқыға түсіп, бауқаралық ақпарат құралдарында көп деректер жарыққа шықты. Бірі Мұқановтың бағытын қолдаса, бірі қарсы пікірлерін білдірді. С. Мұқановтың басты ерекшеліктерінің бірі осы – қаламгерлердің жазған еңбектерін, айтқан пікірлерін, әдебиеттің жалпы мәселелерін жіті қадағалап, дер кезінде жедел өзінің сыни пікірін білдіріп отырған.

С. Мұқанов өз халқының рухани мұрасын игерумен қатар, роман мәселесіне де ерекше назар аударған. Әдебиет сыншысы «Роман туралы» мақаласында роман жанрына қатысты теориялық пікірлерін алға тартқан. Аталмыш мақала «Жұмбақ жалау» романы жайлы оқырмандардан келіп түскен сұрауларға жауап ретінде жазылып, 1939 жылы 10 желтоқсанда «Лениншіл жас» газетінде жарияланған. «Жұмбақ жалау» романына байланысты жалпы көркем әдебиетке тән бейнелеу әдістерін оқырмандарға барынша түсіндіруге тырысқан. Қазір Алматыдағы Орталық мұрағатта қаламгердің өзі тапсырған, 141 жәшікке салынған он мыңнан астам хаттар аман-есен сақталып тұр. С. Мұқановқа жолданған хаттар әсіресе «Жұмбақ жалаудан» кейін көптеп келе бастаған көрінеді. Мұндай бақытқа қазақтың көп жазушысының қолы жетпей кеткені жасырын сыр емес. «Мына туынды жазылды» деп М. Әуезовтен басталған дәстүрді жалғамаққа тырысқан жазушылардың көбі оқушыдан келген хаттардан үзінді келтіре алмай, өзінің қалай жазғанына ойысып кете береді. Осы жөнінде Сәбиттанушы Т. Кәкішұлы «Жұмбақ жалау» романының жөнсіз сынға ұшырауы кейде оның бағын ашып, даңқын ел ортасына жаятын кезі болатынын еске алады: «Лениншіл жас» газеті танымал сыншы Е. Ысмайыловтың «Жұмбақ жалау» туралы деген ұнамды да байсалды мақаласын 6 мамырда шығарды. Аға газеттің позициясына қарсы шығып, аптығын басты. 6 маусымда Алматы оқырмандары «Жұмбақ жалау» романын талқылауға кіріскенде, оның бағытын оңға бұрған Е. Ысмайыловтың баяндамасы еді. Онда «қазақ оқушы жұртшылығының қазір де аса сүйсініп оқи бастаған шығармасы – белгілі романист жазушымыз Сәбит Мұқановтың «Жұмбақ жалау» атты романы. Қазақ әдебиетінде жаңа романның тууы жаңа салынып біткен зәулім сарай сияқты. Сондықтан қазақ оқушылары романды қолдан-қолға тигізбей қызығып оқуда (Е. Ысмайылов. Сын мен шығарма. 1960. 295-бет) деп хабарлады. 1937 жылы қаламдарын былғап алғандардың өреп-уін баса пікір айтты» [10,295] дейді. Ғалым Е. Ысмайыловтың бұл пікірлері «Жұмбақ жалаудың» бағын ашқан қалың оқушыға да, мұғалімдерге де, әдебиетшілерге де жол көрсеткен құнды пікірлер десек қателеспейміз.

Автор тарих пен көркем әдебиетті тарихи роман негізінде қарастырған. Әдебиет зерттеушісі романның екі түрін көрсетеді: тарихи роман, тарихи емес роман. «Тарихи романда» автор әлеумет тұрмысында болған нақтылы бір оқиғаны алады да, сол оқиғаға қатынасқан адамдардың аттарын өзгертпей, қимыл, мінездерін сипаттайды. Тарихи адамдардың қимыл мөлшерінен шықпауға тырысады. Тарихи емес романда автор

әлеумет тұрмысының шындығына сүйене отыра, жанынан оқиға жасайды, өз фантазиясынан сүйкімді, сүйкімсіз геройлар туғызады». Романның осы түрлеріне орыс, қазақ әдебиетінен мысалдар келтіре отырып, «Жұмбақ жалау» романын осы екі жүйенің соңғы түріне жатқызады. Жазушының шеберлігіне байланысты қолданылып отыратын кейбір көркемдік тәсілдерге тоқталып, өзінің «Жұмбақ жалау» кейіпкерлерімен кездесіп қалатын себебін де, романның қалай туғанын, романның шығармашылық тарихымен оқырмандарын таныстырып, көркем шығармалардың жасалуын, образдарды сомдау мәселелерін түсіндіреді. Демек, жазушы лабораториясы – осы.

Тәжірибелі жазушы тақырыбына керекті материалдарды мейлінше зерттейді, керекті материалдарды меңгеріп, жүйелеп-сұрыптап алғаннан кейін жазушы ол материалдың бәрін де жауып қояды, зерттеген материалына сүйене отыра болашақ шығарманың жоспарын құрады. Автор жазушыны өмір материалдарынан жаңа дүние жасайтын «инженер» деп атайды. Әр тарихи дәуірде шығарманы жазу барысында, ең әуелі, жазушылар тақырып пен жоспарды анықтап алып, көп толғанады. «Не жазу керек?» деген сұрақтар туады. Осы тұрғыдан болашақ шығарманың жоспарын құру үшін жазушылардың көздейтіні не деген сұрауға автор: 1) Тап күресінің, қоғам тұрмысының шындығынан шықпау, баяндап отырған оқиғаға оқушы сенетін болу; 2) Қоғам тұрмысынан үлгілі, үлгісіз, жақсы, жаман адамдарды алып, халықты жамандардан бездіру, жақсылыққа баулу; 3) Жақсы, жаман адамдарды, олардың қимылы, ісі, мінезі, құлқы арқылы көрсету; 4) Оқиғаны қызық қылып құру, бір оқиға мен екінші оқиғаны, романның барлық оқиғаларын байланыстыра білу; 5) Әдемі сөздер табу. 6) Оқиғамен, кейіпкерлерімен, сөзімен оқушыны еліктіруге тырысу, оқушыны шығармаға құмарландыра білу» керек деп жазушыларға нұсқаулық береді [8, 226]. Әдебиет сыншысы шығарма жоспарының жазылу принциптерін барынша көрсеткен. Сондай-ақ, С. Мұқанов өзінің жазушылық тәжірибиесіне сүйене отырып: «Жазушы жиналған материалдарының көлемінен аса алмай қолында бармен ғана қанағаттанса, одан ойдағыдай шығарма тумайды. Көркем әдебиетше қорыта білмеген материал көркем шығарма емес. Сондықтан, талантты, ысылған жазушы белгілі бір тақырыпқа керекті материалды меңгеріп алғасын фантазиясына ерік беріп, шарықтайды. Қажетті жерде тарихи материалдың көлемінен шығып, болмаса да болуға мүмкіншілігі бар оқиғаларды қосады. Содан барып әдебиет образы туады» [8, 226]. Осы мақаласында С. Мұқанов талапты жастардың «қайтсек жазушы боламыз?». «Роман, поэма, пьеса қалай жазылады?» деп көп хаттар келетінін айтады. «Ол сұрауларға жауап беру үшін «Әдебиет теориясы» кітабын жазып жіберуге тура келер еді» [8, 228] дейді. Көп хатқа Қажым Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» атты кітабын оқуға, Абайды, Пушкинді, тағы сондай классиктерді оқуға кеңес береді. Осыдан жазушының күнделікті әдеби үдерісті үзбей қадағалағандығы анық аңғарылады. 1929 жылы 18 желтоқсанда «Еңбекші қазақ» газетінде «Әдебиет туралы ашық хат» жариялайды. Осы хатында: «Қазақстанда әдебиетті зерттеу жөнінде істелген іс атымен жоқ, сондықтан біздің міндетіміз аздап болса да, әліміз жеткенше осы істелмей жатқан іске атсалысу» деп қорытындылайды [8, 194]. Қазақтың XX ғасырдағы әдебиеті – әлем әдебиетінің құрамдас бөлігі. Қазақтың ұлттық прозасы – дәуірдің шарайнасы. Сондықтан да С. Мұқановтың 1924-1970 жылдардағы әдеби-сыни ой-пікірлері ұлт әдебиетінің дамуына салиқалы үлес қосқаны ақиқат.

Нәтижелер. Қаламгер кеңестік кезеңде әдебиет мәселелеріне бет алған қазақ кеңес әдебиеттанудағы жаңаша ізденістер, роман жанрын жетілдіру жолдары, классикалық шығармаларды көбірек оқудың және әдебиеттің дамуына ат салысты. Әдебиетшінің әдеби-шығармашылығындағы әдебиеттану ғылымына қатысты өзекті мәселелер қарастырылып, зерделенді. Академик-жазушы С. Мұқановтың ғылыми

мақалаларынан ұлттық әдебиеттанудағы сынды дамытуға, оның ғылыми деңгейін, теориялық талдаулар жасау арқылы, одақтық дәрежеде қазақ әдебиеттануының дамуына үлкен үлес қосуы деп түсінгеніміз жөн.

Қорытынды. Академик-жазушы С. Мұқановтың қаламынан туған әдеби-ғылыми шығармашылық еңбегі ХХ ғасыр қазақ әдебиетінің алғашқы қалыптасу, даму кезеңдерінде маңызды қызмет атқарған. Әсіресе, жас ақын-жазушыларға дұрыс бағыт беріп, жол сілтеді. Көркем шығарма жазудың шеберлігіне, шығарманың сюжеттерін қызықты етіп құруға, сөз қисынына жүгіну керектігіне, тіл шеберлігін жетілдіре беруге шақырды. Түйіндеп айтқанда, әдеби дамудың қозғаушысы сын саласында сіңірген еңбегі ұлан-ғайыр деп айтуымызға толық негіз бар.

Әдебиеттер

1. Ысқақұлы Д. Сын сымбаты. – Алматы: Қазақпарат, 2000. – 208 б.
2. А.С.Пушкин 7 том. Шығармалар жинағы. – Москва. 1962. – 462 б.
3. Такиров С. Әдеби сын белестері. Монография. – Алматы: «Эверо», 2014. – 152 б.
4. Қирабаев С. С.Мұқановтың әдеби-мәдени мұрасы және қазіргі заман // Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Петропавл: Солтүстік Қазақстан университеті, 2000. 24-27 сәуір. I том. – 178 б.
5. Қирабаев С. Алып жазушы// Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 448 б.
6. Ахмет К. Сәбит Мұқанов – ғұлама ғалым. Монография. – Алматы. 2010. – 391 б.
7. Ысқақұлы Д. Парасат пайымдары. – Алматы: Қазақпарат, 2000. – 80 б.
8. Мұқанов С. Өсу жолдарымыз. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркемәдебиет баспасы, 1960. – 997 б.
9. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
10. Кәкішұлы Т., Ахмет К. Сәбит Мұқанов. – Астана. 2009. – 349 б.

А.Б. ЕРСАИНОВА

Евразийский национальный университет, Астана, Казахстан

НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ САБИТА МУКАНОВА

Аннотация. Литературно-критические труды являются сферой творчества писателя-академика Сабита Муканова. В статье Сабита Муканова «Казахская литература и Ибрай» (1924) оценивается казахская литературоведческая наука, в статье «О художественной литературе» (1926) освещается проблема художественной литературы, а в статье «О романе» (1939) даются ответы на теоретические вопросы, касающиеся жанра романа. Почти все статьи посвящены теме советской литературы.

В литературно-критических статьях Сабита Муканова были изучены общие проблемы национальной литературы. Были даны восторженные отзывы ученых о критической деятельности писателя-академика Сабита Муканова, раскрыты нюансы критических трудов. Из литературно-критических статей писателя была представлена летопись литературного процесса, художественного становления и развития в период советской социологии.

Статья может быть использована в качестве дополнительного учебного материала при подготовке к лекциям и практическим занятиям по дисциплине «Литературная критика», «Сабитоведение» в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: советская литература, литературная критика, критик, роман, проблемы литературы, критический подход, литературный анализ.

A.B. YERSAINOVA

Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

LITERARY AND SCIENTIFIC CREATIVITY OF SABIT MUKANOV

Annotation. Literary and critical works are the sphere of creativity an academician-writer Sabit Mukanov. In the classic article by Sabit Mukanov «Kazakh literature and Ibrai» (1924) an assessment of the Kazakh literary science is given, in the article «On fiction» (1926) the problem of fiction, and in the article «On the novel» (1939) theoretical issues related to the genre of the novel. Almost all articles are devoted to the theme of Soviet literature.

In the literary-critical articles of Sabit Mukanov, the general problems of national literature were studied. In addition, rousing reviews were given by scientists about the critical work of academic writer Sabit Mukanov, and the subtleties of critical work were revealed. From the literary-critical articles of the writer, a chronicle of the literary process, artistic formation and development during the period of Soviet sociology was presented. From the point of view of a new approach to the scientific heritage of Sabit Mukanov, there are still enough points that he is studying. Therefore, we consider it right to give an objective assessment of the literary work of the writer from the point of view of the 21st century. It can be said with full confidence that in the literary and creative work of Sabit Mukanov, the actual problems of literary criticism and his own point of view in terms of their significance and weightiness represent a separate research work.

The article can be used as an additional educational material in preparation for lectures and practical classes in the discipline «literary criticism», «Sabit studies» in higher educational institutions.

Keywords: soviet literature, literary criticism, critic, novel, problems of literature, critical approach, literary analysis.

References

1. Ysqaquly D. Syn symbaty. – Astana: Qazaqparat, 2000. – 208 b.
2. A.S.Pýshkin 7 tom. Shyǵarmalar jınaǵy. – Moskva. 1962. – 462 b.
3. Takirov S. Ädebi syn belesteri. Monografia. – Astana: «Evero», 2014. – 152 b.
4. Qirabaev S. S.Muqanovtyń ädebi-mädeni murasy jáne qazirgi zaman // Halyqaralyq ǵylymı-praktikalıq konferensia materialdary. – Petropavl: Soltústik Qazaqstan ýniversiteti, 2000. 24-27 sáýir. I tom. – 178 b.
5. Qirabaev S. Aлып jazusu. // Últ täuelsizdigi jáne ädebiet. – Astana: Ğylym, 2001. – 448 b.
6. Ahmet K. Sábit Muqanov – ǵulama ǵalym. Monografia. – Astana. 2010. – 391 b.
7. Ysqaquly D. Parasat parıymdary. – Astana: Qazaqparat, 2000. – 80 b.
8. Muqanov S. Ósý joldarymyz. – Astana: Qazaqtyń memlekettik kórkem ädebiet baspasy, 1960. – 997 b.
9. Baitursynov A. Ädebiet tanytqysh. Zertteý men óleńder. Astana: Atamura, 2003.– 208 b.
10. Kákishuly T., Ahmet K. Sábit Muqanov. – Astana. 2009. – 349 b.

Автор жайлы мәлімет:

Ерсайнова Асель Бауыржановна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Ерсайнова Асель Бауыржановна – докторант Евразийского национального университета, Астана, Казахстан.

Yersainova Assel Bauyrzhanovna – doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

А.Т. ЖАМАНКОЗОВА¹

С.Б. ЗАГАТОВА²

М.Ж. ТУСУПБЕКОВА³

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан^{1,3}

Евразийский гуманитарный институт Астана, Казахстан²

(e-mail: arilana70@mail.ru¹, zsaule13@rambler.ru², madinatussupbekova@gmail.com³)

ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ РЕФЛЕКСИЯ КАК ОПЫТ ЭСТЕТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В РОМАНЕ А. НУРМАНОВА «ГИБЕЛЬ КУЛАНА»

Аннотация. В настоящей статье раскрывается специфика эмоциональной рефлексии в романе Ахана Нурманова «Гибель Кулана». Опираясь на достижения мирового литературоведения, автор изучает роль и значение эмоциональной рефлексии в истории казахской литературы. Предметом исследования стала художественность произведения, где на первый план выходит переживание впечатлений и эмоциональных реакций главного героя. основополагающим в понимании поэтики романа выступает переживание переживаний. В статье раскрыт тезис о том, что оценивание событий в романе происходит через систему ценностных координат героя. Это позволяет понять авторскую концепцию личности (какой она может или должна быть). В работе исследована эмоциональная рефлексия главного героя, которая позволяет раскрыть конфликт произведения через сознание Кулана, принять и пережить вместе с героем мучительные страдания и гибель. Мировое литературоведение выработало новый подход к анализу художественного произведения и дало возможность нового прочтения романа, где эстетическое отношение к герою и его чувствам выходит на первый план. Объектом художественного изображения становится личность, ее внутренний мир и поступки согласно логике развития жизни. Вторичное переживание художественного изображения выступает опытом эстетического анализа, основным средством которого является эмоциональная рефлексия героя.

Ключевые слова: эстетический анализ, художественность, эмоциональная рефлексия, имплицитность, внутренний монолог.

Введение. К числу общих проблем развития казахской литературы относятся проблемы творческих методов и литературных направлений. Здесь наблюдаются как общие закономерности, так и национальные особенности литературного процесса. Казахская проза 60-80-х гг., будучи совершенно уникальной и самобытной, сумела органически впитать в себя традиции мировых литературных концепций и течений. Этим объясняется ускоренный процесс формирования и развития разных литературных направлений и творческих методов в казахской культуре и литературе на протяжении XX-го столетия в их взаимодействии под влиянием художественного опыта мировой литературы. Эта проблема была объектом специального научного исследования в работах Ж.Ж. Жарылгапова и Ж.А. Аймухамбетовой [1,2]. Если брать во внимание, что казахская проза не проходила длительный путь освоения эпох Возрождения, Просвещения, методов романтизма и реализма, как это было в Европе и западноевропейской культуре и литературе, то становится очевидным, что история казахской литературы XX века вобрала в себя и по-своему раскрыла особенности мировых литературных течений и направлений. Вслед за профессором Ф.Е. Исмаиловой мы считаем, что

при «общности мирового литературного процесса в своих главных закономерностях, в развитии и смене культурно-исторических эпох, можно предположить, что национальные особенности развития в странах Азии и в России, имеют большое значение, чем в странах Западной Европы...» [3, 259].

Не углубляясь в причины и предпосылки такого состояния казахской литературы, отмечаем следующее. Активное развитие казахской художественной прозы XX века, ее внешняя, количественная и качественная стороны 2-ой половины XX столетия, смешение стилей и направлений объясняется тем, что казахская литература имела возможность использовать и художественно обрабатывать «готовые западные образцы» (А.Н. Тэн). Известный ученый-литературовед профессор А.Н. Тэн одной из первых обратила внимание на это явление в литературах Востока на примере развития корейской художественной прозы. Профессор А.Н. Тэн писала: «Ускоренное и уплотненное развитие корейской литературы в 1920-е годы объясняется тем, что, как и другие литературы Востока новейшего времени, она во многом ориентировалась на готовые западные образцы и унаследовала их во всей совокупности, в то время как историко-литературный процесс на самом Западе в новое и новейшее время протекал поэтапно и последовательно, укладываясь в десятилетия и столетия» [4, 85]. Считаем, что эта закономерность характерна и для литературного процесса Казахстана. Казахская литература XX столетия демонстрирует синтез различных литературных методов и направлений.

В этом контексте актуальным становится опыт эстетического анализа казахского романа сквозь призму эмоциональной рефлексии и ее функции в художественном произведении. Объектом исследования становится обычный человек в реальной жизни, со своими бедами и страхами, переживаниями и болью, протестом и негодованием, размышлениями и действиями. Казахские писатели не разрывают тесной взаимосвязи героев с общественными процессами, изменениями в жизни социума; основной акцент делают на герое, его способности или неспособности сохранить в себе нравственные начала. В сложных перипетиях человеческой судьбы становится важным то, *что* происходит и особенно то, *как* происходит. Эмоциональная рефлексия широко представлена в повести А. Кекильбаева «Баллады забытых лет» и в романе О. Бокеева «Атау-кере». Полифония голосов персонажей, автора и читателя позволяет раскрыть абсолютный ценностный ориентир во всем многоголосье повествования. Трагические столкновения добра и зла, силы и музыки, духа и желания, свободы и несвободы приносят победу духовной ценности ценой человеческой жизни, оценивая при этом роль и значение каждой личности, «я-в-мире» [5].

Данная работа является логическим продолжением изучения эстетического опыта казахской прозы на материале романа Ахана Нурманова «Гибель Кулана».

Методика и методы исследования. В работе использованы структурно-семантический и сравнительно-типологический методы исследования. Семантический анализ художественного произведения позволил раскрыть имплицитный характер повествования и сюжетно-композиционное построение романа. Сравнительно-типологический метод исследования применялся в аспекте сравнительного анализа казахского романа в свете достижений мирового литературоведения.

Обсуждение и наблюдение. В казахском литературоведении назрела необходимость эстетического анализа казахского романа, изучение *эмоциональной рефлексии* и ее функции в произведении. Данная статья является первой попыткой изучения поэтики романа Ахана Нурманова «Гибель Кулана» в этом контексте.

Произведение написано на историческую тему. В центре повествования – судьба батыра Кулана в период становления советской власти. Прототипом героя был батыр, снайпер, соратник и сподвижник Амангельды Иманова – Нурмагамбет Кокембаев. 22

апреля 1923 года Нурмагамбет Кокембаев был убит красноармейцами, которые отрубили ему голову и руки тупым кетменем. Голова батыра была доставлена в Оренбург, а затем передана в кунсткамеру Эрмитажа.

Сюжетно-композиционное построение произведения подчинено раскрытию судьбы Кулан-батыра, невинного, оклеветанного, вынужденного, после несправедливого оговора, скрываться вдали от родных мест и семьи. Перед читателем проходит трагедия человека, прошедшего сложные перипетии взаимоотношения личности и общества. Писатель раскрывает нам различные типы героев, давая оценку происходящему через внутренние монологи главного героя. Образ Кулана и его отношение к реальности становятся важным в понимании всего сюжета романа. Фабула произведения не изобилует действиями и масштабными событиями. Писателю интереснее и важнее показать внутренний мир переживаний и чувств своего героя, внутреннюю рефлексию Кулана [6].

Эстетическое отношение, выйдя за рамки эстетических категорий, слилось с трагизмом или героизмом жизни и стало объектом изучения философии, литературы, социологии, истории. С самого начала читатель понимает всю нелепость и горечь клеветы, оговора мелких людей, которые пытаются уничтожить батыра. Помогает восприятию авторского эстетического отношения «уважение к реальности», введенное в научный аппарат Э.Р. Бенгли [7, 54]. «Уважение к реальности» позволяет осмыслить художественность романа, которую профессор В.И. Тюпа определяет как «своеобразие не языка, а мышления (при всей их нерасторжимости)» [8, 4]. Они (переживания и реакции) проявляются через мышление, внутренние монологи и размышления. Ученый пишет: «...эстетическое отношение представляет собой **эмоциональную рефлексию**. Если рациональная рефлексия является логическим самоанализом сознания, размышлением над собственными мыслями, то рефлексия эмоциональная – это **переживание переживаний** (впечатлений, эмоциональных реакций)» [9, 20]. Внутренние монологи Кулана отражают его страдания и боль. Батыр, узнав, что несправедливо оклеветан, отказывается в это верить. Первое впечатление от услышанного – абсурдность происходящего. Внутренняя речь героя приобретает скрытое, имплицитное начало. Для того, чтобы понять мироощущение Кулана необходимо понять скрытый смысл его внутренних монологов. Необходимо *сопережить* и *со-чувствовать* то, что чувствует герой.

Переживание переживаний или вторичное переживание нашим сознанием трагической ситуации художественного произведения позволяет нам не просто *сопережить* эмоциональную рефлексию героя, но, прежде всего, оценить происходящее «культурным опытом личности». Профессор В.И. Тюпа продолжает: «Предметом эстетического «утверждения» выступает единичная целостность личностного бытия: я-в-мире – специфически человеческий способ существования (внутреннее присутствие во внешней реальности).

Всякое «я» уникально и одновременно универсально: любая личность является таким «я-в-мире» [9, 31]. Таким центром в романе является система ценностей Кулана, к которой и автор, и читатель относятся как к «я-в-мире», «со-творчески сопереживая» с ним все перипетии борьбы. Каждое событие в романе комментируется Куланом, он внутренне рефлексировал на все действия, дает им моральную и нравственную оценку. Для полного раскрытия психологии героя автор использует музыку, сновидения, портретные характеристики персонажей романа. Все портретные характеристики даны сквозь призму восприятия и оценки главного героя. Через восприятие батыра автор выводит различные поведенческие типы людей, где центром и ориентиром выступает главный герой. Читатель воспринимает события и со-творчески сопереживает их через систему «Кулан-в-мире». Система «Кулан-в-мире» раскрывает *чем* отличен и *чем* прочен герой романа. Батыр осознает истину: человек не должен убивать.

Изображая разные типы людей, писатель показывает, что зло рассредоточено вокруг. Зло персонифицировано. Зло оказывается сильнее добра. Все персонажи романа контрастируют с главным героем, заметно проигрывая ему в морально-нравственном плане, но оказываясь сильнее в реальной действительности. «Полноценное художественное восприятие предполагает не только внутреннее эстетическое видение и внутреннее эстетическое слышание, но и молчаливое «исполнение» произведения – в недискурсивных формах внутренней речи ... В этой двойной ориентированности и взаимодополнительности **со-творческого со-переживания** и состоит феномен художественного восприятия как специфического коммуникативного события», – завершает В.И. Тюпа [9, 33]. Судьба батыра раскрывается на фоне сложившихся объективных обстоятельств, которые помогают понять авторскую концепцию личности, какой она должна быть. Они раскрывают возможности Кулана в напряженный момент человеческого существования, когда герой находится на грани жизни и смерти и, поэтому, не может лукавить и лгать. Эти обстоятельства заставляют батыра действовать, двигаться вперед, являясь общим фоном понимания феномена художественного восприятия личности.

Композиция романа А. Нурманова «Гибель Кулана» является кольцевой. Писателю важно раскрыть внутреннюю сторону конфликта. Ничто не должно отвлекать внимание читателя от скрытого, имплицитного начала в произведении. Поэтому читатель поставлен перед фактом: Кулан – батыр в период гонений. *Со-переживание* того, что выпало на долю Кулана порождает вторичную эмоциональную рефлексию читателя; художественный конфликт заставляет *со-чувствовать* то, что чувствует герой. Раскрывая способность или неспособность героя к размышлению и действию, писатель подошел к положению, высказанному канадским профессором Н. Фраем о том, что произведения «могут быть классифицированы не по моральному признаку, а в соответствии со способностью героя к действию, которая может быть большей, меньшей или приблизительно равной нашей собственной» [10, 5]. Этот критерий делает произведение близким и понятным современному читателю и свидетельствует о новом качественном развитии казахской литературы. Кулан-батыр изображен в непростой этап его жизни, наполненный страданием, духовным одиночеством, разочарованием, гибелью. Эти перипетии, по мысли профессора В.Е. Хализева «имеют и непосредственно содержательную функцию. Они несут в себе некий философский смысл» [11, 220]. Теперь недостаточно описания ситуации, обстоятельств, столкновения личности и среды. Важнее становится реальная жизнь конкретного человека, его эмоциональная рефлексия на происходящее.

Рефлексирующий герой обращает свои мысли и переживания не только к героям романа, значительное место занимает описание пейзажа. Природа отражает чувства героя, и она – единственная стихия, чистая и благодатная, которая отвечает душевным страданиям батыра. Кулан – охотник, прекрасно знающий и понимающий природный мир. Его восхищают гармония и покой, царящие в природе. Неслучайно Кулан долго смотрит на летящих стройным рядом журавлей, внутренне благословляя их за возможность жить ровно, бескомпромиссно, без пороков человеческого мира. Ощущая себя частью природы, в период гонений и клеветы, герой замечает каждую деталь местности, видит скрытые, потаенные уголки земли. Рефлексия героя проводит параллель жизни человека и жизни сайгаков: сайгаки, тысячами пасущиеся в одном месте, не истребляют друг друга, как люди. В романе читаем: «Әй, итшілеген өмір-ай, – деп ойлады енді лашықта жатып мерген. – Бұл жалғанның жүзінде төрт құбыласы түгел адам бар ма екен, сірә. Өмір бойы сарылып қуғаның бір сағымдай арман, жақындадым деген сайын бұлдырай түсіп діңкелетеді. Жазмыштан озмыш жоқ дейді ғой. Апырмай, э, жазмыштан озмыш болмайтын адам неден сорлы жаралды. Аң екеш аң да өз тірлігін біледі, әйтеуір жолдасына қас қылмайды. Ілуде бір сұмдық жағдай болмаса,

жыртқышының өзі де туысын жеймін демейді ғой. Киікті қарашы әне, мың болса – мыңы, жүз болса – жүзі тобымен жайылады.

Адамның аңнан бетер болғаны ма? Қайда көрсен, бірін-бірі іштен шалып, тобықтан қағып, қысастық қылып жүргені. Әй, ондырмаған Құдай-ай, неге олай болды екен, ә?» [6,144]. Пейзаж спроецирован на мироощущение Кулана, отражает его мысли и способствует усилению художественной эмоциональности в романе.

Переходное состояние от веры к разочарованию, от боли и необходимости преодоления зла к надежде на его (зла) поражение приводят мироощущение Кулана к философии трагизма бытия, к преодолению страдания и боли, к умению противостоять негативному в жизни, к созданию новой ситуации, позитивной и созидающей. Внутренняя борьба, страдания и поиски смысла сквозь призму эмоциональной рефлексии героя раскрывают скрытый смысл романа. Различные душевные состояния героя: недоумение, непонимание, обида, неприятие, осуждение, отчаяние, страх показаны через напряженную работу мысли батыра. ИмPLICITный характер внутренней речи Кулана имманентен внутренней форме всего романа. Конструктивное построение романа изображает внутреннее раздвоение героя, его метания, потерянность, утрату прежних иллюзий и необходимость принятия нового решения. Раскрывая способность или неспособность героя к размышлению и действию, автор порождает эмоциональную рефлексию батыра, сквозь призму которой читатель воспринимает происходящие события. Изображение характера героя отмечено ориентацией на реальную жизнь современного героя казахского общества. Профессор Ж.К. Смагулов считает, что наука не терпит комплиментарности. Правда, какой бы горькой она не была, есть конечная цель изучения любой проблемы. Ученый отмечает важность обретения истины [12, 388]. В этом контексте мы приходим к выводу, что переживание переживаний есть конечная и объективная истина в постижении правды жизни. В со-переживании мыслей и чувств героя обнажаются сильные и слабые стороны человеческой души, позитивные и негативные тенденции окружающего мира, противоборство светлых и темных сил. Герой претерпевает невероятные страдания и смерть, поэтому он не в силах заботиться о внешнем великолепии и лоске в переломный напряженный момент своего существования. Эмоциональная рефлексия героя выступает в натуральном, неприукрашенном свете, абсолютно оголяя и обнажая суровую действительность. Поэтому она убеждает нас в истинности, не подлежащей сомнению.

Результаты. Эстетический анализ романа подразумевает не только и не столько любование предметами прекрасного, сколько переживание и со-творческое проживание читателем страданий и чувств героя произведения. Эстетическое восприятие мира сквозь призму эмоциональной рефлексии главного героя не обеспечивает читателю наслаждение от мира реального. Эстетическое созерцание сюжета романа А. Нурманова направляет читателя на ориентацию ценностных установок батыра, где читатель духовно солидарен с героем. Писатель рассчитывает на то, что читатель, созерцая этические ценности добра и зла, приобретает опыт эмоционально рефлекслируемых переживаний. Этот опыт позволяет взглянуть на рефлексию героя «со стороны», но при этом стать активным участником системы нравственных координат. *Со-переживание* того, что испытывает и выносит на себе герой романа, порождает вторичную эмоциональную рефлексию читателя. Изображение характера героя отмечено ориентацией на реальную жизнь современного героя казахского общества, где объектом художественного изображения становится личность, ее внутренний мир и поступки согласно логике развития жизни.

Заключение. Спецификой эмоциональной рефлексии казахского романа становится выявление ее имPLICITного, скрытого смысла, имманентного внутренней форме и конструктивной структуре художественного произведения. Авторская

концепция личности раскрыта через систему ценностных координат главного героя. Вторичное переживание художественного изображения выступает опытом эстетического анализа, основным средством которого является эмоциональная рефлексия героя. Объектом эстетического анализа становится художественное изображение судьбы отдельной личности в период, когда обостряются и обнажаются основные жизненные узлы, идет переосмысление и переоценка морально-этических норм.

Художественность романа А. Нурманова «Гибель Кулана» сближает казахскую литературу с достижениями мирового литературоведения и свидетельствует о ее уверенном вхождении в мировой литературный процесс.

Литература

1. Жарылгапов Ж.Ж. Қазақ прозасындағы әдеби ағымдар және көркемдік әдіс: дис.дра филол. Наук 10.01.02. – Астана: Евразийский национальный университетим. Л.Н.Гумилева, 2009. – 288 с.
2. Аймұхамбетова Ж.Ә. Мифтің поэтикадағы қызметі (қазіргі қазақпоэзиясы арқауында): дис. д-ра филол. наук: 10.01.02. – Астана Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2010. – 260 с.
3. Исмаилова Ф.Е. Феминистская имагология: дис.д-ра филол. наук: 10.01.07. – Астана: Евразийский национальный университетим. Л.Н.Гумилева, 2006. – 352 с.
4. Тэн А.Н. Очерки корейской литературы XX век (до 1945 г.). – Сеул: Центрально-Азиатская Ассоциация корееведения, 2003. – 460 с.
5. Жаманкозова А.Т. Трагическое в казахской художественной прозе XX века. – Астана: Гласир, 2014. – 244 с.
6. Нұрманов А. Құланның ажалы: Роман. – Алматы: Раритет, 2005. – 224 б.
7. Бентли Э.Р. Жизнь драмы // Западное литературоведение XX века: Энциклопедия. – Москва: Intrada, 2004. – 560 с.
8. Тюпа В.И. Художественность литературного произведения: Вопросы типологии. – Красноярск: Издательство Красноярского университета, 1987. – 217 с.
9. Тюпа В.И. Анализ художественного текста. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 336 с.
10. Фрай Н. Анатомия критики. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. – М.: Издательство Московского университета, 1987. – С. 232 – 264.
11. Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2000. – 398 с.
12. Смағұлов Ж.Қ. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 432 б.

А.Т. ЖАМАНКӨЗОВА, М.Ж. ТУСУПБЕКОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

С.Б. ЗАГАТОВА

Еуразиягуманитарлықинституты, Астана, Қазақстан

АҚАН НҰРМАНОВТЫҢ «ҚҰЛАННЫҢ АЖАЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ РЕФЛЕКСИЯ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ТӘЖІРИБЕСІ РЕТІНДЕ

Андатпа. Бұл мақалада Ақан Нұрмановтың «Құланның ажалы» романындағы эмоционалды рефлексияның ерекшелігі ашылады. Әлемдік әдебиеттану жетістіктеріне сүйене отырып, автор қазақ әдебиеті тарихындағы эмоционалды рефлексияның рөлі мен маңызын зерттейді. Зерттеудің тақырыбы шығарманың көркемдігі болады, онда басты кейіпкердің әсерлері мен эмоционалды реакцияларының күйзелісі бірінші орынға шығады. Романның поэтикасын түсінуде күйзелісті басынан өткізу негіз болып

табылады. Мақалада романдағы оқиғаларды бағалау кейіпкердің құндылық координаттары жүйесі арқылы жүреді деген тезис ашылады. Бұл тұлғаның авторлық тұжырымдамасын түсінуге мүмкіндік береді: ол қандай болуы мүмкін немесе болуы керек.

Жұмыста басты кейіпкердің эмоционалды рефлексиясы зерттелді, бұл шығарманың қақтығысын Құланның санасы арқылы ашуға, кейіпкермен бірге азапты бейнет пен қазаны қабылдауға және сезінуге мүмкіндік береді. Әлемдік әдебиеттану көркем шығарманы талдауға жаңа көзқарас қалыптастырды және романды жаңаша оқуға мүмкіндік берді, мұнда кейіпкерге және оның сезімдеріне эстетикалық көзқарас бірінші орынға шығады. Жеке тұлға, оның ішкі әлемі және өмірді дамыту логикасына сәйкес іс-әрекеттері көркем бейненің объектісіне айналады. Бұл мақалада эмоциялық тәжірибе өмір шындығын түсінудегі соңғы және объективті шындық деген идеяны ұстанады. Романның эстетикалық талдауы оқырманның бас кейіпкердің сезімін бастан кешіруін және өмір сүруін қамтиды. Мақалада кейіпкердің құндылық координаталары жүйесі арқылы автордың тұлғалық концепциясы ашылады.

Түйін сөздер: эстетикалық талдау, көркемдік, эмоционалды рефлексия, имплицитизм, ішкі монолог.

A.T.ZHAMANKOZOVA, M.Zh. TUSSUPBEKOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

S.B. ZAGATOVA

Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

EMOTIONAL REFLECTION AS AN EXPERIENCE OF AESTHETIC ANALYSIS IN A. NURMANOV'S NOVEL «THE DEATH OF KULAN»

Abstract. This article reveals the peculiarities of emotional reflection in Akzhan Nurmanov's novel "The death of Kulan". The authors study the role and significance of the emotional reflection in the history of kazakh language on the basis of achievements of world literary criticism. The subject of the study is the artistry of the work, where the experience of impressions and emotional reactions of the protagonist comes to the fore. Fundamental in understanding the poetics of the novel is the feeling of experiences. This paper demonstrates that the evaluation of events in the novel occurs through the system of value coordinates of the hero. It allows us to understand the authors' concept of personality: what it can or should be.

The emotional reflection is in the conflict of the work through the consciousness of Kulan to accept the painful suffering and death with the hero. World literary criticism has developed a new approach to the analysis of the art work. This approach helps to reread the novel where the aesthetic attitude to the hero and his feelings comes to the fore. The object of the artistic image is a personality, its inner world and actions with the logic of the development of life. The secondary experience of artistic image is the experience of aesthetic analysis, the main means of which is the emotional reflection of the hero. The idea is carried out in the work that the experience of experiences is the ultimate and objective truth in comprehending the truth of life. The emotional reflection of the hero performs in a natural, unadorned light, absolutely exposing and exposing the harsh reality. It therefore convinces us of a truth beyond doubt. The article reveals the author's concept of personality through the moral coordinate system of the protagonist.

Keywords: aesthetic analysis, artistry, emotional reflection, implicitness, internal monologue

References

1. Zharylgapov Zh.Zh. kazakh prozasyndagy adebi agymdar zhane korkemdik adis: dis.Dr. filolog.nauk: 10.01.02 - Astana: Evrasiiskii natsionalnyi universitet im. L.N. Gumilyova, 2009. – 288 s.
2. Aimukhambetova Zh.A. Miftin poetikadagy kyzmeti (qazirgi qazaq poeziasy arkauinda): dis. doct.filolog. nauk: 10.01.02. – Astana: Evrasiiskii natsionalnyi universitet im. L.N. Gumilyova, 2010. – 260 s.
3. Ismailova F.E. Feministkaya imgologia: dis. ... doct.filosof. nauk: 10.01.07. – Astana: Evrasiiskii natsionalnyi universitet im. L.N. Gumilyova, 2006. – 352 s
4. Ten A.N. Ocherki koreiskoi literatury XX vek (do 1945 goda.). – Seul: Tsentralno-Aziatskaya assotchiatsia koreevedenia, 2003. – 460 s.
5. Zhamankozova A.T. Tragicheskoe v kazakhskoy khudozhestvennoy proze XX veka. – Astana: Glasir. – 244 s.
6. Hurmanov A.K. Kulannyn azahly: Roman. – Almaty: Raritet, 2005. – 224 b.
7. Bentli E.R. Zhizn' dramy // Zapadnoye literaturovedeniye XX veka: Entsiklopediya. – Moskva: Intrada, 2004. – 560 s.
8. Турапа V.I. Khudozhestvennost' literaturnogo proizvedeniya Voprosy tipologii. – Krasnoyarsk: Izdatel'stvo Krasnoyarskogo universiteta, 1987. – 217 s.
9. Турапа V.I. Analiz khudozhestvennogo teksta. – Moskva: Izdatel'skiy tsentr "Akademiya", 2008. – 336 s.
10. Fray N. Anatomiya kritiki. Zarubezhnaya estetika I teoriya literatury XIX-XX vv. Traktaty. Stat'i. M.: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1987. –S. 232 – 264.
11. Khalizev V.E. Teoriya literatury. – Moskva: Vysshaya shkola, 2000. – 398 s.
12. Smagulov Zh.K. qazaq adebiettanu gylymynin tarihy. Monographia. – Almaty: Qazaq unversiteti, 1999. – 432 b.

Сведения об авторах (соавторах):

Жаманкөзова Арилана Төлендіқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Жаманкөзова Арилана Тулендиевна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Zhamankozova Arilana Tulendievna – candidate of Philological Sciences, associate Professor L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Загатов Сауле Базылқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Еуразия гуманитарлық институтының профессоры, Астана, Қазақстан

Загатов Сауле Базыловна – кандидат филологических наук, профессор Евразийского института, Астана, Казахстан

Zagatova Saule Bazylovna – candidate of Philological Sciences, Professor of the Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

Тусупбекова Мадина Жанбырбайқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры

Тусупбекова Мадина Жанбырбаевна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Tussupbekova Madina Zhanbyrbaevna – candidate of Pedagogical Sciences, associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

MPNТИ 17.71.91 (574.54)

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-4.13>Ұ.Н. ЖАНБЕРШИЕВА¹ Г.С. ОРАЛОВА²

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
(e.mail: aidyn42@mail.ru, gulzi-oralova@mail.ru)

СЫР ЕЛІНДЕГІ КИЕЛІ НЫСАНДАР ЖАЙЛЫ АҢЫЗДАР

Аңдатпа. Мақалада Сырда туған аңыздардағы киелі нысандар туралы сөз болады. Аңыз әңгімелердегі рухани құндылықтар киелі жерлер географиясы негізінен білім ретінде көрініс табады.

Ата-бабадан келе жатқан дәстүрді жалғастырып, қасиетті де киелі жерлерді құрметтеу арқылы ұлттық болмыстың аңыздардағы көрінісі ашылады.

Сыр еліндегі киелі орындардың ғибраттық үлгісі айқындалды. Аңыз-әңгімелердегі киелі орындардың танымдық қызметі сарапталды.

Орта Азияға мәлім Хорасан ата, Оқшы ата, Марал ишан сияқты дін қайраткерлері туралы аңыздардан дәйектеме келтірілді. Сырда туған аңыздардағы киелі орындар мен діни-ағартушылық ой-сана назарға алынды. Аңыздардағы тарихнамалық база ашылып, саяси және рухани мағынасына баға берілді. Киелі орындар туралы зерттеуші ғалымдардың пікірлерін салыстыра отырып, өзіндік тың тұжырым жасалды.

Қазақ ғылымындағы фундаментальды зерттеулерге сүйене отырып, бүгінгі заман тұрғысынан талданды.

Аңыздардағы киелі нысандарға дәйектеме беріліп, тарихи тұлғалардың дүниетанымын ашу көзделді.

Сырда туған аңыздардағы киелі нысандар ұлттық құндылық екені дәлелденіп, ұлағаттық ойлардың мағыналық ерекшеліктері ашылды.

Түйін сөздер: аңыз-әңгіме, киелі нысан, сакральды ескерткіш, рухани мұра, әулие, ишан, ахун, діни-ағартушылық.

Кіріспе. Еліміздегі рухани байлықтарды түгендей бастаған кезде халық тағдырының шынайы көрінісін, ұлттық мүдде мен болмыс бітімін айшықтап беретін әлі күнге жігі ашылып, арнайы зерттелмеген мәселелер көп. Соның бірі – қазақ фольклорының ең құнды саласы аңыздар. Халқымыз аңыз-әңгіме арқылы ұрпаққа бай мұра қалдырып отырған.

Аңыз туралы әлемдік ғалымдар С.Н. Азболов, В.Е. Гусов, В.К. Сокалова, И. Лоренов, В.В. Бартольд т.б. зерттеген. Отандық ғалымдар А. Байтұрсынов, М. Әуезов, Е. Ысмайлов, Р. Бердібай, С. Қасқабасов, М. Ғабдуллин т.б. еңбектерінде сөз болады.

М. Әуезов аңыз туралы: «Тарихта болған адамдар жайында халық шығарған көркем әңгіме», – деп ой түйген. [1, 96]

Әлем елдерінде бүгінде киелі жерлердің географиялық іліміне үлкен қызығушылық бар. Сакральды туризм арқылы сапар шегіп, діни сеніммен олардан күш алатынына сенеді. Киелі жерлерді зерттеу барысында діндердің таралуы мен дәстүрлі діндер туралы ақпарат жасалады.

Сыр елі – әдебиет пен өнердің киелі бесігі.

Сыр елінде халыққа қызмет еткен, тарихта болған киелі адамдардың өмірі мен атқарған игі істері жайлы аңыздар көп. Қазіргі күні киелі орындарға айналған Сырда туған

аңыздардың ерекшелігі мен ислам құндылықтары мен киелі нысаны туралы әлі де айтылмай жүргені айқын. Аңыздық шығармалардағы киелі орындар туралы бірлі-жарым айтылғанмен, арнайы ғылыми зерттеу нысанына айналмаған.

Біз зерттеу жұмысымызда аңыз-әңгімелердің өзегі етіп киелі орындардың маңызын алып отырмыз. Бүгінгі рухани жаңғыру мен әдеби дамудың жаңа кезеңінде Сырда туған аңыздардағы киелі орындар мен исламдық құндылықтарды ашуға көңіл бөлуге ұмтылдык.

Сол себепті де Сыр аңыздарындағы киелі орындардың маңызы мен мәніне жаңаша көзқарас тұрғысынан қарап, зерделеу тың ізденіс болып отыр. Халқымыздың рухани азығы, мәдениеті, даналығы, көзқарасы аңыз кейіпкерлері арқылы беріліп, киелі орындардың тәлімдік, тағылымдық мәні ашылатыны сөзсіз. Өнер мен мәдениеттің тамыры тереңге жайылған Сырда қасиетті, киелі орындар мен оның аңыздардағы көрінісі халқымыздың баға жетпес асыл қазынасына айналған.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тақырыпты зерттеу барысында қол жеткен тұжырымдар мен түйінді нәтижелер аңыздарда кеңінен насихатталады. Сонымен бірге мән-маңызы ерекше айқындылығымен танылатын киелі орындардағы исламдық құндылықтар айқындалады. Тіршіліктің әлеуметтік маңыздылығы түсіндіріледі. Айтылған мәселелер Сырда туған аңыздардан көрініс тауып алғаш рет зерттеу нысанына айналды. Киелі орындарға бүгінгі күн тұрғысынан баға берілді. Жинақтау, салыстырмалы-типологиялық әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Сыр елі қашаннан әдеби шығармаларға бай десек, біз сөз еткелі отырған киелі орындар мен исламдық құндылықтар жөнінде әлі де болса айтылмай жатқан құнды деректер бар. Ғылыми зерттеу нысанына айналмаған Сыр аңыздарындағы құнды дүниелерді жүйелеп, ғылыми болжам жасау жұмыстың өзектілігін айқындайды.

Сыр аңыздарындағы киелі орындар мен исламдық құндылықтарды айқындау зерттеу жұмысының қажеттілігін көрсетеді.

Адам үшін оның игілі үшін, қасиетті орындардың әсерін, ықпалын білу, терең талдап, тұжырым жасауға талпыныс жасалды.

Аңыздардағы киелі орындарға назар аударатын болсақ, негізгі ұстаным исламдық құндылықты айқындауға мүмкіндік жасайды. Біздің көтеріп отырған тақырыбымыз Сыр өңірінде өмір сүрген әулие, баб, пір-ишандар мен ахундар болып отыр. Олар үлкен оқымысты, халыққа кең танылған, есімдері аңызға айналған атақты кісілер болған. Осы танымал кісілермен қатар, діни көзқарас, табиғи құбылыстар байланысты өңірлік деңгейде көптеген назар аударарлық орындар бар. Сол себепті де біздің көтеріп отырған тақырыбымыз әдебиеттану ғылымы үшін аса құнды болып табылады. Киелі орындар туралы аңыздардың шыққан мерзімі, танымдық қызметі, ұлттық сипаты мен исламдық құндылықтарын ашу, тәрбиелік мәнін көрсету жұмыстың мақсаты болып отыр. Осы мақсатқа жету үшін біршама деректер жинау, саралау, ғылыми негіздеу, әдеби процестегі маңызын көрсету басты назарда болды.

Нәтижелер. Әдебиеттану ғылымында аңыздардың тілдік-стильдік ерекшеліктері зерттеліп жүргенмен оның кейбір маңызы мен мәні және тәрбиелік ойлары, ұлттық құндылықтары әлі де қарастыра түсетін мәселе болып отыр. Бұл жұмыстың мазмұнын аша түсу үшін аңыздардағы рухани құндылықтарды киелі орындарды сақтап, оны келер ұрпақтың қажетіне жаратудың тағлымдық мәні зор екені сөзсіз.

Аңыз ғылыми дәйек болмауы да мүмкін, бірақ халықтың тарихы, болған оқиғаларға ғылыми болжам жасауға ұмтылдык.

Қазіргі таңда қазақ фольклорындағы аңыз-әңгімелер мен географиялық киелі нысандарды зерттеушілер: шежірешілер, археологтар, өлкетанушылар көп. Әр жыл

сайын киелі жерлерді зерттеушілер саны да артуда.

Қазақ әдебиетінің құрамдас бір бөлігі болып табылатын өлке әдебиетінде небір аңыздар туып фольклорлық туындының негізгі көрсеткіші болған.

Біз сөз еткелі отырған тақырып аңыздағы киелі орындар мен исламдық құндылықтардан хабар береді.

Қазақ даласында Алла жолына адал болып, биік парасатымен танылған әулие-әнбиелер болғанын білеміз. Алланың ерекше рахымына ие болған тұлғалар кесенелерін кие тұтып, халық оларға тәу етеді. Ұлы далада киелі жерлер бүгінгі күні ұлттық кодқа айналып отыр. Мәселен, Сыр елінде өсетін ағаштар, тәтті қауыны, күріші, қара қобызы, жыры, күйі ғибадат ететін жерлер т.б. бәрін киелі жерлер дейміз.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «кие», «киелі» деген сөзге мынандай түсінік берілген: кие – көне сөз, бірдененің пірі, иесі, қасиетті бар [2, 394] – делінген.

«Киелі Қазақстан» ғылыми-зерттеу орталығының мәжіліс тұжырымдамасында қасиетті киелі нысандарды былайша бөліп қарастырған: «Қазақстандағы киелі жерлер:

1. Халық арасында ерекше дәріптелетін мекен;
2. Ортағасырлық қалалар;
3. Көпшілік зират ететін діни-рухани нысандар;
4. Көрнекті тұлғаларға қатысты ескерткіштер;
5. Маңызды саяси оқиғаларға байланысты орындар, – деген[3, 22].

Осы киелі нысандар жалпы ұлттық және өңірлік болып екіге бөлінеді. Біздің зерттеу объектіміз өңірлік нысандар жайында болып отыр, яғни, Сыр өңірінің киелі орындары мен исламдық құндылықтардың ерекшелігін айту үшін киелі жерлердің географиясына көңіл бөлеміз.

Ислам дінінің Қазақстанға орнығуы, қазақ даласындағы мұсылман дінін ұстану, исламға деген көзқарастар және оның әдебиеттегі көрінісі, киелі орындардың территориялық тұтастығының мәні зор.

Орта Азия қашаннан дін, мәдениет, білім, киелі орындар ошағы болғаны тарихтан белгілі. Ә. Қоңыратбаев: «Орта Азия ренессансының орталығы Х ғасырда Хорезм, Отырар, Бұхара болса, XIV-XV ғасырларда Самарқанд болған», – дейді. [4, 316] Ал Ә. Дербісалиев: «Орта ғасырларда қарыштап дамыған, өзіндік мәдениеті болған Сыр бойының Асанас, Жанкент, Қыштөбе, Заңғарқала, Құмқала, Баршынкент (Сырлытам), Жент, Сығанақ сияқты қалалары мен егінші-қолөнерші қоныстарының қазақ тарихында атқарған ролі, алған орыны жайлы қызғылықты деректер араб-парсы авторлары Эль ад-Дин Ата Мамик Жуайнидің, Рашид ал-Диннің, орыс тарихшылары В.В. Бартольд, А.Ю. Якубовскийдің, С.П. Толстовтың еңбектерінде кездеседі», – дейді [5, 103].

Осы пікірлерге сүйенетін болсақ, Сыр бойында білім мен ғылымның, мәдениеттің өркендеп, мұсылман дінінің орталығы болғандығын байқалады. Қала өмірімен байланысты дамыған өнер-білім және киелі орындардың шығуына септігін тигізген.

Сыр өңірінен шыққан ғұлама ғалымдар Бұхара, Самарқанд, Ташкент қалаларында оқып, білім алған Орта Азияның ғылым, білім, дін орталықтарымен байланыстылық діни сауаттарын арттырып, ислам құндылықтарын ғылыми тұрғыда түсінуге жол ашты.

Бұдан шығатын қорытынды бүгінгі Сыр елінде туған аңыздардағы киелі орындарды өткенсіз сөз ету, тарихи-әдеби дамуымызсыз қарастыру мүмкін емес.

Тарихи сабақтастық, дәстүр сабақтастығы арқылы өткен ата-бабалар жасаған рухани мұраны игеру, үлгі алуды есте ұстаған жөн.

Н. Келімбетов: «Дәстүр халықтың мінез-құлқы мен іс-әрекетінің рухани негізі болып табылады. Мұның өзі дәстүр жалғастығына да тікелей қатысты болып келеді. Өйткені әрбір ұрпақ өзінен бұрын ғұмыр кешкен барлық ұрпақтар жасаған рухани мұраны игеріп, оны жаңа қоғамдық-тарихи жағдайға сәйкес жетілдіріп отыруы тиіс», –

[6,3] деп көрсетті. Олай болса, ғалымдар пікірі діни-ағартушылық бағыт ұстаған діни сауатты адамдар исламияттық идеясын түсіндіруге ұмтылған.

Сыр елінде туып, Орта Азияға белгілі танымал, дін қайраткерлері әулие-әнбие, бабтар, ишандар, ахундар өмір кешкен. Олар жөнінде түрлі аңыздар тараған. Ауған елі мен Бұхара сияқты ірі қалалардан білім алған діни-ағартушылық бағытында халыққа рухани қызмет еткен. Өз заманында да қазірде олардың зираты, кесенесіне барып шарапат, тілек тілеп киелі орынға санаған. Сондай киелі орынның бірі – Орта Азияға кең танымал Әбдіжәлил баб. Хорасан Ата лақап атымен танымал болған Қожа Ахмет Иасауидің інісі болып келеді. Оның күмбезді кесенесі Қызылорда облысының Жаңақорған ауданынан 35 км жерде қос күмбезді кесенеде жатыр.

Хорасан ата туралы аңыздардың бірінде Мекке мен Мадинаға баруға шамасы келмей, қағбаның көлеңкесіне мешіт салдырады. Ол намаз оқып тұрғанда денесі алтындай жарқырап сәуле шашады екен.

Хорасан қожаның басына түнеп, Алладан тілек тілеген халық қасиетті орынға айналдырған. Хорасан ата дін жолындағы жорықтарға қатынасып, Шам қаласынан Бағдатқа дейін онан әрі Бұхара, Самарқанд қалаларына дінді таратушы болған. Қазақтың батырлар жырында Хорасан ата есімі аталып, мешітін қасиетті мекен деп қабылдаған. Мәселен, «Қобыланды жырында»:

Әулиеге ат айтып,
Хорасанға қой айтып
Қабыл болған тілегі [7,17]– десе
«Алпамыс батыр жырында:
Әуре болып жазған шал,
Әулие қоймай қыдырып,
Атақтыларды ардақтап,
Сандалып келіп түнейді.
Әулиенің ең зоры
Аты шыққан әлемге
Хорасан Ата қауысты [8, 196].

Келтірілген мысалдан Хорасан атаның әулиелік қасиеті ұл сұрағанға ұл, қыз сұрағанға қыз беретін киелі мекенге айналған нысаны сөз болған. Жанрда исламдық ағартушылық бағыт пен иман дінін үлгі ете отырып, өсиеттерінен ғибрат алуды көздеген. Хорасан ата мұсылман дінін таратушы, әскери қолбасшы, діни-ағартушы, емші болған.

Сыр еліндегі қасиетті орынның бірі – Марал ишан Құрманұлының кесенесі. Қызылорда облысының Қармақшы ауданында тұр. Арқа жерінде туып, Сырда мәңгілік мекеніне аттанған. Ол көріпкел, болжағыш, оқымысты діни қайраткер, ағартушы болған. Сыр бойынан Ауған жеріне барып, Ислам Шейхтың медресесінен білім алған бір топ ишандар болған. Солардың ішінде: Құлболды, Марал, Қасым, Айқожа т.б. бар. Марал ишанның баласы Қалмұхамедтің өте білімді, діни сауатты, емшілік қасиеті болған. Марал ишан мен Құлмұхамед ишанның еңселі кесенесі қатар орналасқан. Бұл қасиетті, киелі жерге халқымыз зират етіп түнейді. Алладан тілек тілеп, қасиетті орынға айналдырған, киелі мекен болып саналады.

Бүгінде Қызылорда облысы бойынша жергілікті маңызы бар тарихи-мәдени ескерткіштерге айналған Марал ишан мен баласы Қалқай ишан кесенелері қасиетті де киелі орын саналады. Осы ойымызға дәлел Қармақшылық И.Жұмағұловтың Марал бабаны ұлықтап, тағылымды істерін ел-жұртқа танытып, киелі мекенін паш еткен мына ойлары дәлел бола алады: «Бабамыздың ұлылығына теңдесі жоқ қасиетті аруағына бас ию ерте заманнан бастау алып бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып келе жатқандықтан, Қазақстанның түкпір-түкпірінен Марал бабаның басына барып тағзым етушілер саны

жылдан-жылға мыңдаған адамға көбейіп, киелі орын деп есептейді», – дейді. [11, 375].

Марал ишан қорымы бүкіл қазақ халқы үшін де киелі орынға айналып отыр. Марал баба туралы аңыздарда оның киелі «көк асасы» туралы да айтылған. Ұстазы Жам тауындағы Жалаңаяқ ишаннан «көк асаны» шәкірттік жолмен қабылдап алған. Сапалы болаттан жасалып, күміспен көмкерілген, арабша Құран Кәрімнің екінші «Бақара» сүресінен алынған жазуы бар «көк асасы» ұстаз бен шәкірттің арасындағы толық түсіністік, яғни, ұстазының Марал ишан сияқты зиялы ізбасарын табуы деп түсінеміз. Демек, ұлылар ұлықтаған қасиетті діни-ислам дүниетанымы мәңгілік рухани қазына екені сөзсіз. Халықты даналыққа жетектеп, игілікке баулыған Марал ишан осындай киелі дәстүрдің негізін қалаған.

Марал ишан туралы халық арасында аңыз өте көп. Соның бірі Марал ишан бала кезінде Құнанбай ишанның үйінде жалшылықта өтеді. Құнанбай ишанның ұстазы Жам тауындағы Жалаңаяқ болған. Сол кісіге Марал шәкірт болып қабылданады. Қырық шақты шәкірттерін Жалаңаяқ ишан суға түсуге жібереді. Шәкірттер мешітке келіп кіре бастағанда Марал есік алдында тұрып қалыпты.

- Не болды? – деген ұстазына:

- Тақсыр, мына табалдырықтың астында Құран көмулі жатыр. Соны аттай алмай тұрмын, – дейді шәкірт Марал. Қазып қараса табалдырық астынан бір бума құран кітабы шығыпты [3, 92].

Міне, осындай көріпкел, діни-ғұлама, емшілік қасиеті бар Марал ишан кесенесін халық қасиетті, киелі жер деп, зират етеді. Табиғаттың тылсым күші ұрпақтан-ұрпаққа осылай жалғасып келеді. «Ұлы тұлғалар – ұлтымызға ортақ» – десек, олардың кейінгі ұрпаққа берер тағылымы мол екені сөзсіз.

XI ғасырда өмір сүрген Оқшы ата туралы аңыздарда Оқшының шын есімі Ибрагим, ел Көгентүп деп атайды екен.

Ол бір ғана қызы бар егіншілікпен айналысатын кісіге бала болыпты. Қалмақтар елді шауып, оның қарындасын алып кетпекші болыпты. Сол кезде арпа қылтығынан жебе жасап, қалмақ ханын жүректен атып мерт қылады. Жан-жақтан мақтанқұмар жігіттер шығып: «Ханды мен өлтірдім» – деп даурыға түседі. Сол кезде Көгентүп: «Жүрегін ашып қараңдар. Арпа болса менің жебемнен өлген» – дейді. Ханның жүрегін ашса, арпа жебесі қадалған екен. Содан бастап Көгентүп Оқшы атаныпты. Аңыздың ұлттық сипаты басым, ұлттық намыс үшін қалмақ ханын өлтірді. Қазіргі рухани мұраларымызды қайта жаңғыртып, болашаққа бағдар жасауда, Оқшы атаның мазары киелі орынға айналатыны анық.

Сыр өңірінің киелі орындары мен исламдық құндылықтарға мысалдар келтіре беруге болады. Ойымызды нақтылау үшін қасиетті құтты мекенде өмір сүріп, діни-ағартушылық атқарған діни қайраткерлер туралы қаншама жұмбақ шешілмеген мәселе жатыр десеңізші.

Сыр елінде осындай киелі орындар көп, оның бәрін айтып шығу бір мақалада мүмкін емес. Солардың кейбіреуіне ғана тоқталдық.

Діни атақ, дәреже туралы түсініктеме беріп өтуді жөн көрдік. Араб-парсы сөздігінде:

Әулие (уәли) – арабша Алланың досы, шәкірттердің қамқоршысы, қазақша қасиетті ишан – рухани ілімді толық игерген, кемел адам, ахун – парсыша мұсылмандық діни лауазым, тәрбиеші ұстаз, – деп көрсеткен [9]. Алла жолына түсіп, дінді уағыздаушы ұстаздарды осылай атаған.

А. Сейдімбек: «Ұлы дала көшпенділері XX ғасырдың басына дейін саяси-әлеуметтік тағдырын Сырдың бойында тоғыстырып отырған. Осынау тарихи үрдіс өнерпаздық дәстүрге де ықпал етіп, иісі қазақ даласындағы өнер мектептерінің тоғыса

түрленуін қамтамасыз етіп отырған», – дейді [10, 3].

Жоғарыда келтірілген киелі орындар туралы деректерден Хорасан ата, Оқшы ата, Марал ишандар діни-ағартушылық бағытындағы адам болмысына көңіл бөлгені байқалады. Діни-ағартушылық бағыт біріншіден аңыз жырларда көрініс берген, екіншіден, халықтың ой-санасы сауаттануымен өрбіген, үшіншіден, тәрбие арқылы ойшылдық бағытта дамыған деп ой түйдік. Осылайша, қазіргі заманғы ғылыми әлемде киелі жерлер туралы зерттеу белсенді дамып келеді. Сол себепті Сыр еліндегі кең дерек көзі мен тарихнамалық базаны ашуда аңыз әңгімелердегі киелі орындар мен саяси және рухани мағынаны дамытуда белгілі бір жетістіктерге қол жеткізуге болатыны анық.

Қорытынды. Қазіргі уақытта рухани құндылықтарды ел игілігіне қолдануда, киелі нысандар этникалық және ұлтаралық сәйкестіктің критеріі болып табылады. Халқымыз ата-бабадан келе жатқан дәстүрді сақтап, тарихи жерлер мен ұлы тұлғаларды құрметтеу арқылы ұлттық қасиеттілікті анықтай түседі.

Аңыз-әңгімелердегі киелі орындар сөз өнері тарихындағы рухани құндылықтар болып табылады.

Жаңа Қазақстанның болашағына негіз болатын өткен тарих, мәдени мұраларды келешек ұрпақ қажетіне жарату үшін жаңаша зерттеудің керектігі анық. Қазақстанның мәдени мұраларды игеру жолындағы мемлекеттік бағдарламалардың нысанындағы маңызды мәселелердің бірі екеніне дау жоқ.

Әдеби-мәдени мұралар өлке әдебиетінде өзіндік орынға ие десек, Сыр елінде туған аңыз-әңгімелердегі киелі орындар мен оның тәрбиелік мәні халыққа кең тараған аңыздардан дәйектемелер келтірілді, өсиеттік ойлар ғылыми айналымға түсті.

Зерттеу жұмысымызды қорыта келе, мынандай болжамдар жасалды:

- Киелі орындар туралы аңыздарда ғибраттық ойлар айтылған;
- Сыр еліндегі киелі орындардың танымдық қызметі басым;
- Киелілік – бұл қоғам өмірі мен мәдениетінің бөлігі.

Түйіндей келгенде, фольклор үшін аса маңызды сараптамалар жасалып, өзіндік ғылыми болжам айтылды. Демек, киелі орындардың танымдық қызметі ашылды. Сыр елі тарихындағы әдеби мұраларымызды қайта жаңғыртып, ұрпақ санасына жеткізуде аңыз-әңгімелердің тағылымын сараптадық. Ауызша халық дәстүріндегі аңыздардағы киелі нысандар мен діни мұраның тарихи және мәдени нысандардың көрінісі анықталды. Ұлтымыздың бүкіл болмыс бітімін танытатын, рухани өрісі мен талғамын танытатын киелі нысандарды зерттеуде қыруар істер күтіп тұрғаны анық.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитеті қаржыландыратын №AP14870690 «Сыр өңірінің киелі орындары мен ислам құндылықтарының әдеби-танымдық ерекшеліктері» ғылыми жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Әуезов М. Уақыт және әдебиет.–Алматы: Ғылым, 1962. – 430 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі.–Алматы: Дайк Пресс, 2008. – 968 б.
3. Сыр бойының сакралды ескерткіштері. –Қызылорда: Тұмар, 2019. – 432 б.
4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. –Алматы: Ана тілі, 1981. – 288 б.
5. Дербісәлин Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. –Алматы: Рауан, 1995. – 237 б.
6. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің бастаулары. –Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.
7. Батырлар жыры. 1 том.–Алматы: Жазушы. 1986. – 264 б.
8. Батырлар жыры. 2 том. –Алматы: Жазушы. 1986. – 288 б.
9. Оңдасынов Н. Арабша-қазақша түсіндірмелі сөздік. 1 том. –Алматы: Мектеп, 1984. – 256 б.
10. Сейдімбек А. Сыр елі – өнердің киелі бесігі. [Мәтін] Егемен Қазақстан. 21.05.1997.
11. Сыр еліндегі діни-ағартушылық ой-сана. –Алматы: Орхон баспа үйі. 2010. – 440 б.

У.Н. ЖАНБЕРШИЕВА, Г.С. ОРАЛОВА

Қызылординский университет имени КORKYТ ата, г. Қызылорда, Қазақстан

ЛЕГЕНДЫ О СВЯЩЕННЫХ ОБЪЕКТАХ В РАЙОНЕ СЫР

Аннотация. В статье говорится о сакральных предметах в легендах района Сыр. Духовные ценности легенд и география святых мест в основном отражаются как знания народа.

Продолжая традиции, переданные от предков, уважая священные и святые места, раскрывается выражение национального самосознания.

Определена модель святых мест в районе Сыр. Проанализирована познавательная функция легендарных святых мест.

Пересказываются легенды о таких религиозных деятелях, как Хорасан Ата, Окши Ата, Марал Ишан, которые были известны в Средней Азии. Раскрыта историографическая база легенд, оценено их политическое и духовное значение. Сопоставив мнения ученых-исследователей о святых местах, были сделаны определенные выводы.

В исследовании раскрыто мировоззрение исторических деятелей, доказано, что сакральные предметы, упомянутые в легендах, являются достоянием нации.

Ключевые слова: легенда, святыня, сакральный памятник, духовное наследие, святой, ишан, ахун, религиозное образование.

U.N.ZHANBERSHIYEVA, G.S.ORALOVA

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

LEGENDS ABOUT SACRED SITES IN THE SYR REGION

Annotation. The article talks about the sacred objects in the legends, born on the Syr. The spiritual values of legends and geography of holy places are mainly reflected as knowledge.

Continuing the traditions passed down from the ancestors and respecting sacred and holy places, the expression of national identity in legends is revealed.

An exemplary model of holy places in the Syr region has been identified. The cognitive function of holy places in legends is analyzed.

A legend is given about such religious figures as Khorasan Ata, Okshi Ata, Maral Ishan, known in Central Asia. Holy places and religious and educational thought were taken into account in the legends born on the Syr. The historiographic base of legends is revealed, their political and spiritual significance is assessed. Comparing the opinions of scholars-researchers about the holy places, a new conclusion was made.

On the basis of fundamental research in Kazakh science, it was analyzed from the point of view of today.

It was intended to reveal the worldview of historical figures, giving references to sacred objects in legends.

It is proved that the sacred objects in the legends born on the Syr have national significance, the semantic features of the legendary thoughts are revealed.

Keywords: legend, holy, sacral monument, spiritual heritage, ishan, akhun, religious education.

References

1. Auezov M. Uaqyt jane adebiet.–Almaty: Gylym, 1962.–430b.
2. Qazaq tiliniñ tusındırme sozdıǵı. – Almaty: Daik Press, 2008. – 968b.
3. Syr boıynıñ sakraldy eskertkişteri. – Qyzylorda: Tumar, 2019. –432b.
4. Qoñyratbaev A. Qazaq folklorınyñ tarihy. – Almaty: Ana tılı, 1981. – 288b.

5. Derbisalin A. Qazaq dalasynyñ jüldydzary. – Almaty: Rauan, 1995. –237b.
6. Kelimbetov N. Qazaqadebietiniñ bastaulary. –Almaty: Ana tılı. 1998. – 256b.
7. Batyrlar jry. 1 tom.–Almaty: Jazuşy. 1986. – 264b.
8. Batyrlar jry. 2 tom.–Almaty: Jazuşy. 1986. – 288b.
9. Oñdasynov N. Arabşa-qazaqşa tüsindirmeli sözdik. 1 tom. –Almaty: Mektep, 1984. 256b.
10. Seidimbek A. Syr eli – onerdiñ kieli besigi. Egemen Qazaqstan. 21.05.1997j.
11. Syr elindegi dini-ağartuşylyq oi-sana. –Almaty: Orhon baspa üii. 2010. -440b.

Авторлар туралы мәліметтер

Жанбершиева Ұлжан Нахатқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің профессоры, Қызылорда, Қазақстан
Жанбершиева Улжан Нахатовна – кандидат филологических наук, профессор Кызылординского университета имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан
Zhanbershiyeva Ulzhan Nahatkyzy– candidate of Philology, professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

Оралова Гүлзира Сапарқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің қауымдастырылған профессоры, Қызылорда, Қазақстан

Оралова Гулзира Сапаровна – кандидат филологических наук, ассоциированный.профессор Кызылординского университета имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан

Oralova Gulzira Saparkyzy – candidate of Philology, professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

A.M. ZHAKULAYEV¹

S.U. TAKIROV²

O. SOYLEMEZ³

Ye.A. Buketov Karaganda University, Kazakhstan^{1,2}

Kastamonu University, Turkey³

(e-mail: adil91kz@mail.ru¹, sarzhan68@mail.ru², soylemezo@yahoo.com³)

HISTORICAL DISCOURSE AND ALLUSION

Abstract. Many studies have been conducted around the problem of allusion in the world and have not yet ceased to be relevant. The allusion is very complex, diverse, and the ways of transmission in the artistic text are different. Closely related to history. That is, it is reflected in the artistic text by indirect references to historical data. This article discusses the category of historical discourse and features of allusion and interpretation of historical facts in an artistic text.

By studying the allusion, researchers pay attention to its functions, typologies and types, and specific characteristics. If we consider history and allusion in a very close relationship, it is obvious that allusion has its own place in the transmission of historical discourse in the artistic text in a work of art. In this article, the historical inscriptions in the text of M. Magauin's work «Kypshak beauty» is relatively analyzed within the framework of scientific-historical, socio-political, artistic-historical, and cultural discourses. The influence of a historical and artistic text on historical consciousness is studied. The article is guided by the works of such scientists as N. Fateeva, A.N. Pasco, J. Weixlmann, A.G. Mamaeva, A.A. Pelttari, A.S. Adilova on the topic of discourse. Attempts are made to identify the features of the relationship between allusion and historical discourse. In the course of the study, methods of comparison, comparison-analysis, interpretation, semantic, were used.

Keywords: allusion, historical discourse, artistic text, discourse, institutional discourse, fiction, postmodernism, literary discourse, interpretation

Introduction. The historical attitude to the work of Word Art is formed in relation to the importance of its idea in modern society, its artistic and ideological connection with various phenomena. In today's literary process, the theoretical study of one work of an individual Illustrator requires studying a whole literary trend and considering its connection with other works and literary means. While reading a literary text in an artistic work, it is necessary not only to understand, perceive, analyze and evaluate it, but also to think critically, go to monologues and dialogues, immerse yourself in the world of characters, reveal the meaning of various hints and hidden meanings. This, in turn, gives rise to a literary, cultural, and historical «discourse». The first meaning of discourse appears from the transformation of the source information into text. And its history in neomorphological consciousness, the text formed on the basis of the presentation of ancient and ancient historical information, the transformation of history, the discourse of postcolonialism, the discourse of art history, the historical discourse in genetic discourse, the influence of the historical context in the novel on the political context are evidence of the complexity of the category «historical discourse».

Connections between artistic and historical texts have common features and their own codes, i.e. similarities and differences, common internal laws of a work of art. In a work of art (fiction), not

only a historical fact reveals its content, but also literary means that give it additional meaning. This is the concept of allusion, which assesses the level of formation of the reader's consciousness, the meaning hidden under the artistic text, and hints at situations familiar to society as a whole.

There are a lot of researches on allusion. What is allusion? [1], ancient allusion, influence on fiction [2], classical allusion, literary allusion, feature of allusion [3], stichometrics and allusion, the image of death and allusion, allusion poetry [4], internal allusion, types of allusion: memorized reference; phraseological adaptation [5], intertextual structure [6], thinking mechanism [7], allusion to the archetype [8], parodies and poetic allusions [9], art and allusions, historical allusions [10] etc. although the researchers pay attention, the relationship between historical discourse and allusions is not considered.

Methods. The transformation of a text into a thought, a thought into a text, shows the close relationship between the theories of «text» and «discourse». Elements that cause additional associations in the text are very common in prose works. It is quite possible that it is a well-known historical and cultural text that affects the reader (something that comes to mind). Nevertheless, even though we observe similarities in literary tools in works of fiction, it is important to remember that each has its own characteristics and meaning. This contributes to a comprehensive analysis and disclosure of the ideas of the work of fiction by considering the internal patterns of the literary text. The use of certain words in the artistic text for special purposes, an indication of the obvious fact-means of allusion.

Allusion—creating associations with other literary works in various methods and ways that help us evaluate the source or the use of words in the work of another author. Also, irony (teasing), by anticipating events occurring or taking place in the reader's familiar society, demonstrates another new aspect of allusion-oppositional possibility [11]. One of the relevant issues will be the consideration of its interpretation in a work of fiction.

Although there is a great deal of research on allusion, nowhere does it mention the connection with historical discourse. So, we will first of all compare the historical events in Mukhtar Magauin's work «Kypshak beauty» with historical data, as well as pay attention to the peculiarities of interpretation of allusion in the fiction text. Traditional, comparative, comparatively-analytical, interpretive, semantic methods were used in the course of the study.

Results and discussion. We take Mukhtar Magauin's work «Kypshak beauty» as the object of our study. The history of the Western Kypchaks has its place in world history. The relationship between the sculptor and the writer is related to historical events and stone signs that have survived from our ancestors.

There are several articles about M. Magauin's novel «Kypshak beauty», in which scholars express scientific opinions and try to reveal its content and essence. Thus, researchers E.S. Adaeva and A. Sultanova consider the conceptual field in Mukhtar Magauin's novel «Kipchak beauty» on the basis of the concepts «art», «freedom», «man», «woman», «beauty» and consider the individual conceptsphere of the writer. Zh.K. Kishkenbayeva drew attention to the author's image in «Kypshak beauty», the concept of narrator-hero, the integrity of the author-narrator-hero. «Kypchak girl» was among the works of the postmodernist trend, sought the connection of old and new in the novels of M. Magauin, the disclosure of folklore applications and activities of traditional cognition in the novel. Literary scholar S. Zhambek considered «Kypchakbeauty» as one of the transgressive works in Kazakh literature, associated with folklore knowledge, mythopoetic knowledge, and the free movement of characters in space as a transgressive approach in postmodernism, in their articles Zh. Asanov and K. Tlemisova also used mythopoetic approach. Researcher A.D. Kabulov: «An outstanding writer M. Magauin, successfully using mythological and phantasmagoric elements in the story «Kypshak beauty» and the novel «Zharmak» are becoming a new technique of artistic image.

These works are, in fact, the first examples of Kazakh prose of the new generation, which managed to rationally combine folklore knowledge and reality. In the aesthetics of M. Magauin, «ironic cognition» occupies a special place. It appears as a tool of a special attitude towards birth with a grotesque-ironic (or tragic-ironic) pathos, sometimes coupled with fantasy-fantastic lyricism («Kypshak», «Zharmak»), and the scientist A. Toyshanovich writes «New composition of M. Magauin written during the years of independence became a kind of phenomenon, creating a new channel of exploration of the artistic world and shaking up the national spirit». The classic writer, who brought the breath of the Turkish spirit to the world literature, especially recently noted that any work written by him is completely complex in form, methodically surprising, K. Zhanuzakova considered the stylistic features of M. Magauin's story «Kypshak beauty» in continuity with the ancient Turkic idea.

In this study, as we have already mentioned, we will compare historical events in a work of fiction with real historical data, and relate indirectly to the past and to commonly known circumstances in society, look for hidden meanings, irony, mockery.

Since the historical facts in the work of fiction is more common, we have presented only some historical events and specific historical facts in the table below.

№	The historical text in a work of fiction	Historical fact
1	<i>...If in Moscow shhh, here we have an invasion. You know the chaos in the manege. All world art news is foreign to us. No search allowed. Even though Khrushchev is gone, everything remains the same. The whole front and back part... closed [12, 14].</i>	The Moscow Manege (Central Exhibition Hall) is a historical building. The history of the manege construction is connected with the fire in Moscow in 1812. In the 1830s, concerts and exhibitions began to be organized regularly in the Moscow Manege. After the Revolution, the Manege is used instead of a prison. Then the Manege will turn into a parking lot for the State Automobile Inspectorate. Since 1957 the Manege has been regularly used for exhibitions, concerts, and other public events. On December 1, 1962, the world-famous avant-garde exhibition «30 Years of the MOSH» of the studio «New Reality» (1960) was held here, which Nikita Khrushchev was visited and criticized. In 1967, the manege was awarded the status of the Central Exhibition Hall of the capital. From 1967 to 1981, more than 110 art exhibitions were held in the manege, had about 22 million visitors. On the day of the presidential election on March 14, 2004 there was a serious fire in the building of the Manege, after that came other facilities on a new project [13; 14].
2	<i>Monument to the «virgin lands» [12, 17].</i>	On November 12, 1973, a closed All-Union competition was announced for creative teams to design the monument. On May 12, 1975 - the author's team of sculptor from

		Moscow, Mikhail Smirnov, architect Anatoly Semenov and Kustanai architect Alexander Timoshechkin was declared the winner. In 1976, the Art Expert Council of the USSR Ministry of Culture approved the main provisions of the monument. On October 13, 1984, the monument to the «virgin workers» was unveiled with the participation of party and Soviet officials, foremost workers, Komsomol and virgin workers [15].
3	<i>...The Monument to October Revolution Fighters in Almaty [12, 18].</i>	The Monument to the Fighters of the October Revolution was established in Almaty in 1967 in honor of the 50th anniversary of the revolution. Designed by sculptor Nikolai Zhuravlyov, architects I. Tokar and B. Voronin. Height 5.9 m. [16].
4	<i>...Another thousand years, a thousand and a half years ago Ordos, the direct heir of the great Turkish people, who preserved until the twentieth century the ancient life, traditions and customs of the great Turkic people, occupying all the distance from the Chinese mound to the Danube, the last remnant-we will be. ... –And where is the former Kipchak? who created sculptors, excelled in luxury, and annoyed the Russians - the Kipchak in West Dashti? ...First evolved into the Altyn Horde, then degenerated, diminished, the last race was shifted to each side, the main part survived and joined the Kazakh Horde[12,35-36].</i>	Here is how L.N. Gumilev writes: «The steppe between the Altai and the Caspian Sea was a field of constant clashes between the three ethnic groups: the Oguzes (Thors), Kangls (Pechenegs) and Kumans (Polovtsians). Until the 10th century, the forces were equal, and all rivals held their territories. When in the 10th century a severe centuries-old drought struck the steppe zone, the Oguzes and Kangls, who lived in the Aral dry steppes, suffered from it much more than the Cumans who lived in the foothills of the Altai and on the banks of the high-water Irtysh. The streams flowing down from the mountains and the Irtysh allowed them to preserve the livestock and horses, i.e., the basis of the military power of the nomadic society. When, at the beginning of the 11th century, the steppe vegetation (and pine forests) began to spread south and southwest again, the Cumans followed it, easily breaking the resistance of the drought-weary Oguzes and Pechenegs. Their way south was blocked by the Betpak-Dala desert (modern Kazakhstan), while to the west they found their way to the Don and Dnieper, where there are cereal steppes just like in their native Baraba (modern Barabinsk steppe, Russia). By 1055 the victorious Polovtsians had reached the borders of Rus. The Kipchaks did not all migrate to the west. Their main settlements remained in Siberia and Kazakhstan, to the shores of the lakes

		<p>Zaisan and Tengiz. But as always happens, left the most active part of the population, which after victories over the Oguzes and Pechenegs faced Russia [17].</p> <p>In the 13th century, the Desht-i Kipchak was conquered by the Mongols and became part of the Ulus Juchi (The Golden (Altyn) Horde), comprising its main part. Having lost its ethnic meaning, the term «Desht-i Kipchak» sometimes served as one of the unofficial designations of the Golden Horde. In the 16th-17th centuries, the name Desht-i Kipchak more often referred to the territory of the Eastern Kipchak only. Later the names «Turkestan» and «Kazakhstan» were applied to it [18].</p>
5	<p><i>...- I will make a sculpture, and then we will go back to the old times. Exactly by 1173. Aisulu clarified, and I double-checked today's history. It turns out that not a thousand, but eight hundred years ago.</i></p> <p><i>... And in fact, until 1787, until we split, we go through another six centuries without old age or care[12,49].</i></p>	<p>Kobyak (? - after 1184) - the Polovtsian Khan, who repeatedly made raids on Russia in 1170-1180, also participated in the internecine wars of the Russian princes [19]. Academician Zuev, who traveled through Russia in 1781 and 1782, speaking of a woman he saw in the vicinity of the Dnieper rapids, notes that «there are many of these stone goons, both male and female, in both Novorossiysk and Azov provinces, where they are generally called stone broads» [20]. In 1787, Turkey, with the support of Britain, France and Prussia, delivered an ultimatum to the Russian Empire, demanding a restoration of vassalage of the Crimean Khanate and Georgia, and also sought permission from the Russian Empire to inspect the ships passing through the straits of Bosphorus and Dardanelles. On August 13, 1787 the Ottoman Empire, having received a refusal, declared war on the Russian Empire, but the Turkish preparations for it were unsatisfactory, and the timing was not right, since the Russian Empire and the Holy Roman Empire had just before that concluded a military alliance, of which the Turks learned too late. The initial successes of the Turks against the Austrians in Banat were soon replaced by failures in military operations against Russia [21].</p>
6	<p><i>It is said that the Emperor Nero set fire to the city of Roma in order to provoke inspiration[12,70].</i></p>	<p>The Great Fire of Rome (Latin: <i>Magnum Incendium Romae</i>) was a fire that devastated eleven of the fourteen quarters of Rome</p>

		<p>under Emperor Nero, in July 64. The fire began on the night of July 18 to July 19 in shops located on the southeast side of the Great Circus, by morning the flames had engulfed most of the city, and only six days later it was possible to stop the spread of the flames. Suetonius says that the initiator of the fire was Nero himself and that arsonists with torches were seen in the courtyards. According to legend, when the emperor was informed of the fire, he rode out toward Rome and watched the fire from a safe distance. Nero wore a theatrical costume, played the lyre, and recited a poem about the destruction of Troy [22; 23].</p>
7	<p><i>...Kayak and Konchak-dog and bitch. Kobyak, that is, Kobek is a cobet, and Konchak is the name of a man, not a bitch, but a Bear cub.</i></p> <p>...</p> <p><i>...Our great-grandfather Khan had already defeated the imaginary Russians many times, destroyed the wooden ramparts, struck down the inhabitants of the capital city with its golden church, averted the face of the enemy and established peace in the country. After that, our brother Khan and our brother Bahadur drove the Russians out of the forest into the snowy valley, and the whole district was peaceful. Brotherly relations with the Bulgarians and sisterly relations with the Mazhar were established[12,42].</i></p>	<p>Kobyak (? - after 1184) - the Polovtsian Khan, who repeatedly made raids on Russia in 1170-1180, also participated in the internecine wars of the Russian princes. The Khan(King) of the Lukomor Cumans, who roamed southeast of the lower reaches of the Dnieper. It is believed that he was the second, after Konchak, in authority and power of the Kypchak Khan in the 80s of the XII century [19].</p> <p>In 1184 Svyatoslav (the Prince of Kiev since 1180) with the participation of other princes defeated the Polovtsy, and captured the Polovtsy prince Kobiak, his two sons and 7000 Polovtsy.</p> <p>The name «Kobyak» is also found in the Russian chronicles and the famous work of ancient Russian literature «The Lay of Igor's Campaign». Thus, Kobyak (Kobyak Karlyevich) was considered one of the leaders of the Dnieper Cumans. He was the father of the famous Polovtsian khan Danila Kobiakovich, who along with other Polovtsian princes resisted the Mongols in the battle on the Kalka in 1223. Kobyak, a permanent ally of khan Konchak, was considered the leader of the so-called Lukomor Cumans grouping and is mentioned in the sources as one of the main opponents of the Russian princes. Kobiak – a permanent ally of Konchak Khan - was considered the leader of the so-called Lukomor Cumans and is mentioned in the sources as one of the main opponents of the Russian princes [24].</p>

	Konchak (? - after 1203) - Cuman Khan (of the Don and Dnieper Cumans, ruled in 1170 - after 1203), the son of khan Atrak (Otrok), grandson of Khan Sharukan. Konchak's politics is characterized both by raids on Kiev and Pereyaslavl, and by interference in internecine strife of Russian princes, who attracted the military force of the Polovtsians. In 1171 he organized the first campaign to Russia, concluding an alliance with the Khan of the Lukomor Polovtsians Kobiak [25].
--	--

The table shows how specific historical data are interpreted in a fiction text.

One of the literary means of influencing the reader's consciousness is allusion, which gives a work of fiction an additional nuance and full and comprehensive disclosure of meaning.

Allusion (Latin *alludio* means joke, jest, admonition (hint)) – reference to historical circumstances, suggestion to the reader and known everyday literary evidence (fact) [26, 459].

The scientist A. S. Adilova, comparing the definitions given by many researchers to the terms allusion and reminiscence, expresses her opinion: «it is difficult to distinguish between the terms Allusion and reminiscence, although reminiscence recalls another literary work, allusion is an element that adds an additional message, meaning to the semantics of this work of fiction, caused mainly by a well-known socio-cultural fact». Reminiscence is an extra-linguistic factor freely verbalized in a text when it is introduced into another text exactly, unchanged, or transformed by the principle of quotation. These two intertexts occur in both prose and poetry and convey additional meaning [27, 52].

We have already mentioned the large number of works on the theory of allusion in world science. Although there are many signs of allusion in a fiction text, the main difference from other literary means is a known (bush) word used in speech or in a work of fiction as a reference to a known historical or everyday fact. , «a hint of a certain place», «a social and cultural fact known to the public.

General allusions can be thematically-semantically classified into several groups: a) allusions to historical data; b) a «llusions to political events; c) allusions to social conditions; c) allusions to cultural events; d) allusions to everyday life [27,55].

Note the allusions in M. Magauin's novel «Кыпшак beauty».

«The next book that collected all this work went through the publisher and was captured at the point of distribution». By special order of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan. After that, systematic persecution began on the existing side of the. My new novel, which describes ancient history and modernity, was discussed and barely published for two years. After its publication, the literary council was widely denounced in the current press. Another one of my collections were not included in the publishing plan for the coming year. There is no hope for the next year. The external pressure, the removal from the literary front, the obstruction of the existing cause, and, to put it mildly, the fact that he had passed through the country was an advertisement not only for a nationalist evil, but also for an incompetent weed... – it was clear that he wasn't going to stop anytime soon...

How will the hard one go on, from which edition? He dies of asphyxiation without coming out. How do I write now? If you turn one way, the bull dies; if you turn the other way, the cart breaks (about a desperate situation)

...

Of course, no one can stop you from writing. Perhaps you will write. Obviously, this record was extremely difficult to access.

...
- «And we can't get more from the West», Sarzhan said.. – A degenerate form of bourgeois art...so-ism... We live with Social Realism as a bourgeois, as a child, bottom, in the old pot.....

...
World literature that was banned during the Soviet era» [12].

Note that the text in the examples given conveys the context from the socio-social, political-ideological, cultural premises of the period in which the writer lived, witnessed. That is, under the Soviet government there was no freedom of speech, no science, no knowledge, no literature, no history, even that world literature was often used in the novel, when its works about the history of his country were shredded and doomed.

The writer continually used events familiar to many people related to cultural events in order to provide additional expressive and emotional impact on the main idea, since the text of the work of fiction was on the scale of art and history.

«There are two Abay's in one Almaty, so they put small portraits of Zhambyl and Auezov in front of the poet's Opera and Ballet Theater, not opposite it, but on both sides. The statue did not pass and in Semipalatinsk. Installed one of Abay, who took second, third place and probably did not get into any competition».

...
...Мәскеуде шәйт десе, мұнда ойбай атман. You know the confusion in the arena. All innovations in world art are alien to us. Search is prohibited. Although Khrushchev left, everything is still the same. All in a row. closed.

...
As proud as you are that we have such literature, such history....there was no sculptural Art!..

- Why?, - I asked. – What about Ancient Turkish, Old Kipchak Era?

- The stone women?

- Not woman, baba! - I exclaimed. – In Russian, a grandfather, an ancestor – statue of an ancestor. Of course, there are also female statues. A Mother. Sometimes the Russian brothers who owned the land were called by the ancient, Turkish name «Baba» – «Ancestor», and during the advance of time homonyms meant in their language.

- That's the way it is. That is, the image of the ancestor...

- Right. The common name is balbal.

...
...Ancient Western Kipchak settlements-colonizers who conquered the Don, the Dnieper, the Terisik Kapkaz, and the Volga. «The vile Polovtsi» are the disgusting Kipchaks, ruined to the monument. That's thousands of all-variant survivors in different situations, mostly by accident....

- First, the history of the Kipchak. Settlements, customs and traditions. Have you seen Borondin's opera «The prince Igor?» [12].

In the first example, the closed competition event associated with the sculpture of Hakim Abay. Another statue was supposed to replace the stucco sculpture of the winner of the competition, and in a later example, the Central Exhibition Hall in Moscow, built more than 200 years ago, reflected the colonial government's resistance to world art by locking the event in the Manege (subsequent inspections were pre-arranged). The novel's focus on «balbal» stones clearly shows another visible color of how the USSR, by distorting history, formed a dislike (slavery) of their country's past. A situation familiar to the general public, including those with a message from the origin of the words, is the root meaning of the Russian word «baba (women)» and our word «Baba». And in the Ancient Western Kypchak settlement, the balbal was destroyed and towns were erected in its place, and later in the twentieth century it

was appropriate to perpetuate the application of this action to our country. Undoubtedly, the power of our history is demonstrated by the staging of Borondin's opera Prince Igor, which has its place in world art, with its premiere at the Mariinsky Theater in St.Petersburg on October 23, 1890, which recounts Prince Igor's unsuccessful campaign against the Kipchaks.

33 – gives the concept of «mature age» in the West. It was at this age that Jesus Christ was crucified, as given in the holy book. According to al-Ghazali, the inhabitants of Paradise live forever at the age of 33. The sacred age of the representatives of Christianity M.Magauin in the novel coincides with the hero's words: ...*Do you ever have that feeling? Jesus says that the age of Christ in the West ...* [12]. Why with the words of a hero? Sarzhan also moved into the ancient era when he was 33 years old. Is it because the settlement of the Western Kipchaks is now home to other people? Or maybe it's because one wants to look into the secrets of the eternal paradise.

However, in the X century, the Kipchaks were not in the religion of Islam, but in the religion of God, as you can see from the dialogue of characters in the text.

«- *How, say, a bismillah?*

- *«In the tenth century, the Western Kipchaks had not yet converted to Islam», I said. - In the religion of God.*

- *Then let's say God supports.*

- *It's not much different from today's situation, though,» I said.– For us, later God is a new image of the Allah» [12].*

The interpretation of historical data, which implies understanding the main idea of a work of fiction, is very common in the Kipchak Girl.

«I have the blood of my ancestors in the time of Elteris, Estemiler».

...

...Our Khan, who has repeatedly defeated the Russian, destroyed the wooden mounds, destroyed the people of the capital with a golden church, buried a stubborn enemy and brought peace to the country. Then our brothers Khan and Bahadur outnumbered the Russians in the woods in the snow massif, and nearer to it came peace. Brotherly relations were established with the Bulgarians and sisterly relations with the Mazhar

...

...The black enemy that poured into the Kypchak field in great numbers is a ruthless foe, who yesterday was less numerous and less brave, who trembled at the sound of your name, but now he is full of energy, and completely strong. Your folks are defeated, your land is dark. The few survivors of bullets and fire left Uze-darya and Tandarya in chaos. A small group first went to the Crimea and then came out to the White Sea. Only a small part. Many people moved to the settlement of East Kipshak, where they crossed the Volga River. Thus, the ancient place, a hushed, dark desert valley, fell into the hands of the enemy.

...

Worn out, ruined, handicapped, unsighted, stony history, the spirit of singing, today's indifference - passed before me. A very hard and sad situation» [12]. Who are Yelteris, Estemiler? The batyr-leaders of the Turkic army h m kagans. Bahadur, who owned the lands of eastern Tien Shan and northeastern India from the Black Sea to the Don. You had a strong spirit, a cunning spirit. You have not lost in conflicts with the Russians. The Enraged Enemy was cunning. Your gullibility, naivety hurt you. The country was destroyed, people fled, and the land was in the hands of the enemy. It is worn out, destroyed, trampled. Here are the above texts, linking the state of your entire history to your stone history.

The question of whether the spirit of desht-i-Kipchak will return is answered by novel. Yes, it will come back. But not in the same position. In Science, Art, Literature, and History. The vision, the realization, the return of the spirit will be measured by today's level of

knowledge. Why is the spirit of the hero (the spirit of the trampled Kipchaks) wandering in the middle of two worlds? Will you pass from century to Century The Immortal history and immortal heritage of the ancient people of bagzygy? Is it safe to relive the years you have lived through? Mythological intentions, however, suggest that there is some power, a spirit invisible to the human eye.

The allusions presented in M. Magauin's novel *Kypshak beauty* cannot be considered as a whole in a single article. Nevertheless, the allusions in this work can be immediately noticed and studied by the reader who is familiar with the circumstances of society in the twentieth century, rather than perceived by the reader who is not familiar with the actions of the USSR. «It is the power of influence that the work loses from the author to the reader due to various objective and subjective reasons, such as the national, social, confessional significance of cultural data, the remoteness of the time in which the data is recorded and the allusion verbalized by it, and the duration of access to the text to the reader, the ideology preached in society, the knowledge sphere of the reader, but it is not exhausted will not disappear». If at a certain point in time in the perception of a particular reader the potential to recognize allusions is not relevant, then another reader after some time will recognize, appreciate, accept their informativeness, the possibility of creating subtext, correlate with the semantics of the whole text and use to create their own thinking» [27].

Conclusion. Both historical discourse and allusions are determined by the specifics of information perception in the text. The meeting of historical discourse and allusion in a fiction text, the different perception of its readers generates a polyphony of these categories.

The basic criteria for the typology of historical discourse, such as the analysis of historical events, assessment of the role of the individual and the state in world history, are found in «*Kypshak beauty*».

In the historical text the value of creativity M. Magauin and the basis of its deep, adventurous nature. The artistic text does not respond in which directions it is actualized, how realistic it is. And the more we try to understand the essence of the novel, the more discourse (Historical) will be born. Assessing that the historical discourse in «*Kypshak beauty*» reflects the specific traditional features of our nation, we noticed a connection not only with artistic discourse, but also with traditional discourse. We also encountered postcolonial discourse in the course of our study of historical discourse in the novel. We also want to say that going through this stage remains an intentional discourse.

In the article we considered the novel of the writer Mukhtar Magauin «*Kypshak beauty*» as the main object of research, analyzing the role of one of the historical texts and literary tools in fiction - allusion in the creation of historical discourse. In subsequent research, we will focus on certain types of allusions and consider them in detail.

References

- 1 Irwin, William. What Is an Allusion? *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 59, no. 3. 2001.– 287-97 p. // <http://www.jstor.org/stable/432325>
- 2 Miner, Paul. William blake's creative scripture. *Literature and Theology* 27, no. 1. 2013. – 32-47 p. // <http://www.jstor.org/stable/23927441>
- 3 Stephens, Cynthia. Allusion in the work of jorge luis borges. *Hispanófila*, no. 111. 1994. – 47-56 p. // <http://www.jstor.org/stable/43808379>
- 4 McSweeney, Kerry. Literary Allusion and the Poetry of Seamus Heaney. *Style* 33, no. 1. 1999.– 130-43 p. // <http://www.jstor.org/stable/10.5325/style.33.1.130>.
- 5 Menken, Maarten J.J. Allusions to the minor prophets in the fourth gospel. *Neotestamentica* 44, no. 1. 2010. – 67-84 p. <http://www.jstor.org/stable/43048737>.
- 6 Kalimi, Isaac. Allusion. *The Reshaping of Ancient Israelite History in Chronicles*, Penn State

University Press. 2012. – 194-214 pp. // <http://www.jstor.org/stable/10.5325/j.ctv1bpw6gf.15>. Accessed 3 Jun. 2022

7 Minas, Steven Aaron. The Heat of Milton's Mind': Allusion as a Mode of Thinking in Paradise Lost." *Milton Studies* 61, no. 2. 2019. – 186-211 p. // <https://doi.org/10.5325/miltonstudies.61.2.2019.0186>.

8 Dearlove, J.E. Allusion to Archetype. *Journal of Beckett Studies*, no. 10.1985. – 121-33 p. // <http://www.jstor.org/stable/44782854>.

9 Wunnington, G. Peter. Parodies and Poetical Allusions. *Peake Studies* 7, no. 4. 2002. – 25-29 p. // <http://www.jstor.org/stable/24776146>.

10 Russell Gmirkin. Historical Allusions in the War Scroll. *Dead Sea Discoveries* 5, no. 2. 1998. – 172-214 p. // <http://www.jstor.org/stable/4193090>

11 Pasco, Allan H. Allusion: A Literary Graft. University of Toronto Press, 1994. – 264 p. // <http://www.jstor.org/stable/10.3138/j.ctvcj2q1t>

12 Magauin, M. Kypchakbeauty. – Almaty, 2007. – 256 p.

13 Veksler A. G. Manege and Manezhnaya Square of Moscow: horizons of History. – Moscow: Veche, 2012. – 143 p.

14 Vaskin A. A. Manege – what was not in it ... // *Discovering Moscow: walking through the most beautiful Moscow buildings*. – Moscow, 2016.

15 Monument to the "Conquerors of virgin lands" // <https://kraeved-kst.kz/ru/pamyatniki-mestnogo-znacheniya/o-regione/pamiatniki-istorii-i-kultury-goroda-kostanaia-mestnogo-znachenia/monument-pokoriteliam-tceliny.html>

16 Monuments of Alma-Ata. Kazakhstan Encyclopedia // <http://ru.encyclopedia.kz/index>

17 Gumilev L. N. Ancient Russia and the Great Steppe. – Moscow: AST Moscow, 2008. – pp. 504, 578, 718-839 p.

18 Trepavlov V. V. Desht-i-kipchak // *The Great Russian Encyclopedia*. Electronic version (2016); // https://bigenc.ru/domestic_history/text/1950866

19 Pletneva S. A. Don Polovtsy // *Word. Sat.* – 1985. – 266-269 pp.

20 Travel Notes of V. Zuev. St. Petersburg, 1787. – 261. p.

21 Oreus, I. I. Turkish Wars of Russia // *Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary*: in 86 volumes (82 volumes and 4 supplements). – St. Petersburg, 1890-1907

22 Grant, Michael. Chapter 9. The Great Fire and Christians // *Nero. The Lord of the earthly hell*. – Moscow: Tsentrpoligraf, 2003. – 336 p.

23 Tits, Eugene. Fire in Rome // *Nero*. – Rostov-on-Don: Phoenix, 1998. – 448 p.

24 Pletneva S.A. Polovtsy. – Moscow: Nauka, 1990.

25 Berezhkov N. G. Chronology of the Russian chronicle. – Moscow, 1963. – 87 p.

26 Introduction to literary studies. Literary work: Basic concepts and terms: Textbook.manual/ L.V.Chernets, V.E.Khalizev, S.N.Broitman, etc. / Edited by L.V.Chernets. – Moscow: Higher School, 1999. – 556 p.

27 Adilova A. S. The phenomenon of quotations in modern Kazakh artistic texts or text within the text: monograph. Karaganda: karsu publishing house, 2012. – 262 p.

А.М. ЖАКУЛАЕВ, С.У. ТАКИРОВ

Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

О. СОЙЛЕМЕЗ

Университет Кастамону, Кастамону, Турция

ИСТОРИЧЕСКИЙ ДИСКУРС И АЛЛЮЗИЯ

Аллюзии посвящено множество исследований, но данный термин не утратил своей актуальности. Пути передачи аллюзии в художественном тексте разные. В художественном тексте выражается опосредованное отношение к историческим источникам. В данной статье рассматриваются особенности категории исторического дискурса, аллюзии и интерпретация исторических фактов в художественном тексте.

Ученые при изучении аллюзии уделяют большое внимание ее функциям, типологии, видам и специфическим особенностям. Если рассматривать историю и аллюзию в очень тесном взаимодействии, то очевидно, что в представлении исторического дискурса в тексте художественного произведения проявляется своеобразие аллюзии. В данной работе анализируются исторические сведения в тексте произведения М. Магауина «Қыпшақ аруы» в рамках научно-исторического, общественно-политического, художественно-исторического, культурного дискурса. Изучается влияние историко-художественного текста на историческое сознание. В статье использованы труды таких ученых, как Н. Фатеева, А.Н. Pasco, J. Weixlmann, А.Г. Мамаева, А. Peltari, А.С. Адилова. В исследовании была попытка определить особенности связи аллюзии и исторического дискурса. В ходе исследования использовались методы сравнения, интерпретации, семантики.

Ключевые слова: аллюзия, исторический дискурс, художественный текст, дискурс, институциональный дискурс, художественная литература, постмодернизм, литературный дискурс, интерпретация.

А.М.ЖАКУЛАЕВ, С.У.ТАКИРОВ

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

О.СОЙЛЕМЕЗ

Кастамону университеті, Кастамону, Түркия

ТАРИХИ ДИСКУРС ЖӘНЕ АЛЛЮЗИЯ

Аллюзия мәселесі төңірегінде әлемде көптеген зерттеулер жүргізілді және әлі де өзектілігін жойған жоқ. Аллюзия өте күрделі, әрқилы, көркем мәтінде берілу жолдары әртүрлі. Тарихпен тығыз байланысты. Яғни, көркем мәтінде тарихи деректерге жанама меңзеу арқылы көрініс табады. Бұл мақалада тарихи дискурс категориясы мен аллюзияның ерекшеліктері мен тарихи фактілердің көркем мәтінде интерпретациялануы қарастырылады.

Ғалымдар аллюзияны зерттеуде оның атқаратын қызметіне, типологиясы мен түрлеріне, өзіндік ерекшеліктеріне мән береді. Тарих пен аллюзияны өте тығыз қарым-қатынаста қарастыратын болсақ, онда көркем мәтіндегі тарихи дискурстың көркем шығармада берілуінде аллюзияның өзіндік орны пайда болатыны айқын. Бұл жұмыста М. Магауинның «Қыпшақ аруы» шығармасы мәтіндегі тарихи жазбалар ғылыми-тарихи, қоғамдық-саяси, көркем-тарихи, мәдени дискурстар шеңберінде салыстырмалы түрде талданады. Тарихи-көркем мәтіннің тарихи санаға әсері зерделенеді. Мақалада дискурса қатысты Н. Фатеева, А.Н. Pasco, J. Weixlmann, А.Г. Мамаева, А. Peltari, А.С. Адилова сынды ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынған. Аллюзия мен тарихи дискурс байланысының ерекшеліктерін анықтауға талпыныстар жасалады. Зерттеу барысында салыстыру, салыстыру-талдау, интерпретациялық, семантикалық, әдістері қолданылды.

Түйін сөздер: аллюзия, тарихи дискурс, көркем мәтін, дискурс, институционалдық дискурс, көркем әдебиет, постмодернизм, әдеби дискурс, интерпретация.

Авторлар жайлы мәлімет:

Жакулаев Адил Муратович – Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің докторанты, Қарағанды, Қазақстан.

Жакулаев Адил Муратович – докторант Карагандинского университета имени Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Zhakulayev Adil Muratovich – doctoral student of Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

Такиров Саржан Уахитович – филология ғылымдарының кандидаты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің қауымдастырылған профессоры, Қарағанды, Қазақстан.

Такиров Саржан Уахитович – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Карагандинского университета им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Takirov Sarzhan Uahitovich – candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the E.A.Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan.

Орхан Сойлемез – философия докторы (PhD), Кастамону университетінің профессоры, Кастамону, Түркия.

Орхан Сойлемез – доктор философии (PhD), профессор Университета Кастамону, Кастамону, Турция.

Orhan Soylemez – PhD, Professor at the University of Kastamonu, Kastamonu, Turkey.

Р.Қ. ЖЕТІБАЙ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(e-mail: zhetibayrakymberdi@gmail.com)

Ж. НӘЖІМЕДЕНОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Ж. Нәжімеденов прозасы осы күнге шейін жан-жақты талданып зерттелмеген тың тақырып. Мақалада Ж. Нәжімеденовтың «Бетпе-бет» повесі психологиялық тұрғыда талданады. Себебі көркем шығармадағы психологизм – күрделі мәселе. Көркем шығармадағы психологизм туралы зерттеулер ілгеріде бастау алған. Одан бері психологизм қоғамдық сананың жаңа бір белесі сипатын алған.

Мақаланы әлеуметтік психологияның үш түрлі мәніне ажыра отырып талдау жасалынады. «Бетпе-бет» повесін психологиялық тұрғыдан талдауымыздың негізгі мәні – повестің тілі, көркемдігі, оқырманмен кейіпкердің арақатынасы шебер берілген. Кейіпкерлердің ішкі және сыртқы жан күйзелісін атап айтқанда психикалық эволюцияны жазушы өзіндік контекстпен үйлестірген. Соның нәтижесінде көркем туындыдағы образдардың жан әлемі тереңінен танылған.

Мақалада жүргізілген зерттеу – повестегі мәтін құрылымына, баяндау ерекшеліктеріне байланысты түрлі аспектілерді анықтады. Ж. Нәжімеденовтың шығармашылық тұлғасы жекелеген қаламгерлік ізденістер тұрғысынан талданды. Сонымен қоса повестердегі автор мен қаһарман арақатынасын, баяндау құрылымындағы стильдік ерекшеліктерді саралау негізінде Ж. Нәжімеденовтың шығармашылық тұлғасы анықталып, мұндағы психологизмнің өзіндік қыры танылды.

Повестегі психологизм амал-тәсілдері әрекет психологиясын, тартыстың шымырлығын, оқиға қоюлығын суреттеуге негізделген. Ал мұндай шығармаларда психологияны ашуда шығармашылық тұлғаға тән мінезтаным қырын бейнелеуде психологиялық кесікндеме айтарлықтай маңызды рөл атқарады. Демек, бұл жағдайда Ж. Нәжімеденов кейіпкерімен психологиялық үндестік тапқанын баса айтуға болады.

Ғылыми мақаладағы тұжырымдар мен ойқортулар әдебиет теориясына негізделіп, объективті бағалау өлшемдеріне сүйенеді. Нәтижесінде жазушының повесі психологиялық көрініске бай екенін дәлелдейді.

Түйін сөздер: повесть, Жүмекен, психологизм, кейіпкер, психикалық эволюция, стиль.

Кіріспе. Көркем шығармадағы психологизм – ғылыми, әдеби мәні жоғары күрделі мәселе. Бұл жайында зерттеу жұмыстары Н.Г. Чернышевский, Л.Н. Толстой шығармашылығына қатысты бастау алған тәрізді. Содан бері біраз уақыт көлеңкеде қалған психологизм бағдары қазіргі кезде қоғамдық сананың жаңа белесіне көтеріліп, өмірлік-эстетикалық реңк алып, әдеби процесте қайта қуаттанып отыр.

Әлеуметтік психологиялық талдаудың мәнін үш түрлі келтіретін А. Иезуитов: «Біріншіден, психологизм сөз өнерінің тектік белгісі, ажырамас қасиеті, көркемдік кепілі есебінде көрінеді» [1, 39] – деп, мәселені анықтап береді. Шындығында, саясат пен ғылым, әдебиет, қоғам, жеке адамдар тіршілігін бақылау, оларды өзгерту, жаңарту ниетінде болатыны даусыз. Сондықтан көптеген салалық ерекшеліктерге қарамастан, белгілі бір әлеуметтік топтардың мақсат-мұратын білдірмек. Көркемөнер, әрине – сезім мен ойдың ажырамас одағы. Әр туынды, ол жерде бейнеленетін өмір суреттері, оның шынайылығы бағалануы тиіс.

Көркемдік – шынайылық десек, оны ұғындыратын әрі ұғатын адамдар жалпы үрдістерден өзгеше, жеке сезімге тән әуендерді тыңдайға бейім. Сондықтан көркем шығармадағы өмір шындығының ең жоғарғы сатысы психологиялық иірімдермен сабақтас жатады. Ғалым Б. Майтанов: «Қаһарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізу амал-тәсілдерінің жиынтығы немесе идеялық-эстетикалық, шығармашылық феномен – психологизм» [2, 4]. – деп, топшылайды. Әрине бұл топшылау өте орынды. Әр кейіпкер немесе әрбір мағыналы сюжет психологиямен астарласып жатады. Себебі, табиғаттың төл туындасы – мадамның көңіл-күйі, ой – толғаныстары, болмыс-бітімі төңірегінде нақты материалдық құбылыстар құпиясын түсінуге ұмтылу, оларға қарсы іс әрекет іздестіру немесе бүкіл тіршілік схемасын объективті стихияларға бейімдеу деңгейіне байланысты. Психикалық эволюция үшін жабайы инстинктен пайда болған ұғым биігіне өсу арасындағы жалғастырушы буын – нақты іс-іріктермен сабақтас сана ұшқындары болып табылады. Ғалым З. Фрейд «Біздің барша біліміміз санамен байланысты. Тіпті ырықсыздықтың өзін біз оны саналылыққа айналдыру арқылы топшылай аламыз» [3, 144] – деген қағиданы айқындай түседі. Осы пікірге қарап отырып адамның жан әлемі мен ұғым, көзқарастарының ажырамас тұтастығын көруге болады. Орыс ғалымы Л.С. Выготский: «Біздің санамыздың қос сферасы арасында бір минутке де тоқтамайтын, тұрақты, жанды динамикалық арна бар. Ырықсыздық біздің іс-әрекетімізге әсер етеді, біздің мінез-құлқымыздан байқалады және осы іздердің сорабымен біз ырықсыздық пен оны уысында ұстайтын заңдарды тани түсуді үйренеміз» [4, 24] – деп, жұмбақ дүние сырын меңгеру барысында әрқашан жетіле түсетін адамдарға тән белгілі бір индивидуалдық қасиеттер тұлғаның ішкі жан дүниесінде жинақталған рефлексологиялық құбылыстардың психологиялық объект ретінде таныта түседі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында түпнұсқа мәтіндері мен Ж. Нәжімеденовтың көптомдық жинағындағы мәтіндерді салыстыру, түсіндіру, топтау мен теориялық талдау әдістері қолданылады.

Талқылау мен бақылау. Жалпы алғанда әдебиеттегі психологизм дегеніміз не деген сауалға бірден нақты жауап беру оңай шаруа емес. Жоғарыда келтірген ғалымдардың пікіріне сүйене отырып, әрі қарай зерделеу жұмыстарын жалғастырамыз. Әдебиет энциклопедиясы термин және түсінік еңбегінде «Әдебиеттегі психологизм – шығарманың эстетикалық әлемін құрайтын кейіпкердің ішкі ойын, толғанысын, рухани күйзелісін терең әрі детальді түрде бейнелеу» [5, 415] – деген анықтама берілген. Әдебиет адамтану ғылым екендігін ескерсек, адамның сүю, азап шегу үшін жаралған жұмбақ әлемі әдебиетпен бірге өріліп өмір сүруі заңдылық. Олай болса, әдебиеттің ұғымында кез-келген сөз өнерінің шебері – психолог-жазушы. Бұл сөзімізді М. Әуезовтің сөзімен бекітіп қоямыз: «психология араласпаса өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жолы» [6, 12]. Шынында да көркем шығармада кейіпкер әр түрлі жағдайдағы ой-толғанысы үнемі өзгеріп, іс-әрекет, сезім қайшылықтарын туындататын психологиялық құбылыстарды тереңдетіп, кәдрелестіре бейнелеу психологизмнің табиғатын айқындап береді. Ғалым Б. Майтанов: «...психологизм сөз өнерінің текті белгісі ... қаһарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізудің амал-тәсілдерінің жиынтығы» [7, 174] – дейді. Осы пікір жоғарыдағы ғылыми сөздіктің анықтамасын толықтырады. Бұған қоса ғалым Г. Піралиева: «Психологизм көркем әдебиеттегі психологиялық талдау өнері өрісінде жинақталған арнайы (специфических) бейнелеу құралдарының көмегімен кейіпкердің сезімін, ойын, толғанысын тереңдетіп, жан-жақты суреттеп, оны эстетикалық биік деңгейге көтеріп, көркемдік, эстетикалық құндылыққа қол жеткізу болып табылады.» [8, 101] – деп шашыраған ойымызды бір арнаға жинайды.

Жалпы адамның ішкі жан дүниесін суреттеу бір ғана жанрлық түрдің немесе бір ғана бағыттың мәселесі емес. Көркем әдебиеттегі кейіпкердің ішкі жан дүниесін беру

барлық шығармаға тән. Мұның өзін кең психология тар психология деп бөлу де кездеседі. Түптеп келгенде барлығының берері бір мағына. Мәселен, Л. Гинзбург: «Әдеби психологизм әдетте кейіпкердің іс-әрекеті оның ойымен сәйкес келе бермейтіндігімен ерекшеленеді» [9, 87]– деп өзіндік аксиомасын айтады. Бұл да прозадағы психологизмнің өзіндік айрықшылығын көрсетеді.

Қысқасы, кейіпкердің әрбір әрекетінен әлеуметтік, драмалық коллизияның икілігін іздеу психолог-жазушының суреткерлік шеберлігінің тылсым сырын, стильдік ерекшелігін көрсетеді. Көркем прозадағы психологизм поэтикасы, қаламгерлердің ұлттық-рухани құндылықтарын жетілдіру барысындағы суреткерлік машығы мен кәсіби шеберліктері психологизмнің негізгі көрсеткіші ретінде қалыптана береді.

Нәтижелер. «Арқасына салмақ бата бастаған кер байтал бірер шұлғып, шыбынын қағып тастады да, аяндап жүре берді Алдағы шағыл үрпекке шыға беріп, ішегін үзе, өксіп-өксіп жіберді.» [10, 250]. Осы жолдардағы байталдың бойына батқан ауырлық не еді? Автор көркем астармен мұны әдемі жеткізіп отыр. Бір қыздың байталдың белін сындырардай қауқары жоқ әрине. Мұндағы ауырлық сипаты - Ханшәйінің ішіне толған қасіреті. Оның бойында жиылып, ешкіммен бөлісе алмаған мұңы мен шері. Ішегін тартып тұрып көмейге толған өксіктің тамағыңды қырып шыққаны ол іште айтылмай жатқан зор қайғының белгісі. Автор өзінің суреттеуінде мұны астармен дәлірек айтқанда байталдың беліне түскен салмақпен беріп отыр. Осы арда Ханшәйінің мінезін ашудың алғашқы қадамын жасады. Себебі, «Мінездің әрбір қасиеті белгілі бір жағдайдағы белгілі бір әрекет жасауға дайындық» [11, 68]. Әліз, қорғансыз шарасыз қыз мінезі. Бар қолынан келетіні жылау ғана. Бірақ санасында зіл батпан қайғы жатыр. Ата-ана алдындағы ұят, намсының бұзылғандығы, некесіз туылған бала. Оны бұның бауырынан тартып алынуы бәрі-бәрі қыз бала үшін өте ауыр әм қасіретті еді. Автор осы ауырлықты байталдың беліне салып берді де осы әрекетпен кейіпкерін жапан далада жылатып бір босатып алды.

Автор Ханшәйіні аттандырып жіберіп, оның шешесінің ахуалын ашуға бет алады. «...Әйтеуір біреуді, жанды бірдемені ұрғысы, қақсатқысы келеген, кесек дарытар қара таппады. Сосын, қауқарсыздығын, ешкімге керегі жоқ тұлдығын, тіпті біреуге зиян да жасай алмайтын жалғыздығын біржола мойындады, әбден жеңілген кейіпте терең бір күрсінген...» [10, 252]. Кемпірдің қайғысы мен күйінішін автор өзінің тарапынан бейнелеп, алдағы ішкі ойға алышарт жасап отыр. Жапан далада жалғыз үйде жалғыз қалған төрінен көрі жақын кемпірдің күйі жақсы болсын ба? Әрине жоқ. Оның дәл мұндай күйге түсуіне кім кінәлі деген заңды сауал туындайды. Осы сауалға аитор кейіпкерінің мидағы күйзелісі арқылы жауап береді. «Ал осы ойына оралған күнәкар – Құдай. Осы мезетте бәрін бүлдірген сол көрінді. Адамды жаратпа, жаратқасын үбір-шүбір, бала-шағасымен қосып жаратпайсың ба?» [10, 252]. Кемпірдің бойындағы бар күйік осы еді. Шалы екеуі перзент сүйе алмай арманда кеткен. Ақшәйі де Ханшәйі де асырап алған қыздары. Бүгінде бірі тұрмыста болса, бірін оқуға аттандырған. Шалын о дүниеге жіберген кемпірдің жан айқайы, Құдайды кінәлауы қалыпты психологиялық ахуал. Өйткені адам баласының әдетінде бұл құбылыс жиі қайталаынады. Өйткені психология заңдылығында «Адам әрекеттенудегі айыптарын біреуге (Құдайға) арту белсенділігі шеңберінде сырқаттанушы» [2, 105] – деген пікір қалыптасқан. Екінші айтқан дүниесі – ұрпақ. Демек ұрпақтың болмауы адамдарды психологиялық тұрғыда өте қатты қажытады. Негізі кемпірдің бар өкініш -күйініші тек қана жалғыз қалғандығында емес. Ұрпақсыз қалғандығына тіреліп тұр. Қай ұлтта болмасын ұрпақ сую бақыттың ең жоғарғы көрсеткіші. Сондықтан да бұл психологияны автор орынды берген. Есте жоқ ескі замандарды еске алар болсақ, М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» деген әңгімесі бар. Сол әңгімеде де осы ұрпақ жалғастыру мәселесі көтеріледі. Шолпанның күнәсінің себебі де осы-тын. Бұл арада психологиялық байланысты көре

аламыз. 1920 жылдардың прозасы мен 1970 жылдардың прозасында кездесетін ұрпақ жалғау мотиві ұлттық мүдде төңірегіндегі тұтастық ретінде бағалауға болады. Ғалым Б. Майтановтың: «Бүгінгі күннің тірлік тынысы күрделі өзгерістерге түскенімен, қара сөздің дәстүрлі құрылымынан алшақтап кеткен жоқ» [12, 536] – деген пікірі сөзіме тұздық болады.

Қасымжанның бар қылмысты істеп алып темір торға барғанын, ол жердегі Қасымжанның ішкі үрей аралас дірілін былайша суреттейді: «Тұңғыш рет тізеснің дірілдегенін байқады. Неткен ауыр минут мынау! Шамасы кібіртіктеп қалса керек, айдаушы арқасынан алақан сыртымен демеп жіберді. Онысы анау-мынау итергенге, тіпті ұрғанға бергісіз тиді. «Қақпаңдар, әй Қасымжанды!» Әу баста бұ сөздер неге айтылды, не білді? Әмме ауылды аузына табынтқан қария байқап сөйлесе етті?!» [10, 263]. Адам баласы бар қылмысты істеп болған соң өкінуші ғой. Осы арада автор адамның осы кредосын сақтап суреттеген. Өмір шындығынан алыстамаған. Әлгі түрме әскернің артыңнан жүр деп түртіп қалғанының ақылы айран-ойы ойран болып бара жатқан адамға қандай әсер ететінін келтірген. Тап сол мезетте Ақпан шалдың сөзін есіне түсіруі де қалыпты психологиялық жағдай. Бұл арада Қасымжанның есіне атасы сағынғандықтан емес, құдды бір осы күйіне кәнілі секілді түсіп отыр. Бұл не бұл да сол баяғы пенделік кредоның көрсеткіші. Автор көркемдікке қанша барғанымен өмір шындығынан аса қатты алыстай қоймаған. Бұл жайында ғалым Б. Майтанов: «Көп нәрсе жазушының көркемдік-дүниетанымдық бағдарына, талант ерекшелігіне байланысты.» [12, 196] – деп айқын көрсетіп береді. Қасымжанның ойында «мені қақпай өсірген Ақпан шал кінәлі ме? Дұрыс тәрбиеге салса бұл жерден табылмас ем ғой» осындай сауал пайда болғанын әдемі астармен жеткізген. Бұл да адам психологиясын берудің өзіндік тәсілі.

Ханшәйінің баласы туралы ойлап, ол шындық ашылуға жақын қалғандағы күйді де автор қалыпты психологиялық тұрғыда суреттейді. «Бір уақытта өзі безген, қуана құтылған жаны емес пе? Кешіре сала ма? Мынаған не айтпақ? Жылдар отасқанда жүзін жел боп шарпымаған адам. Әлдеқашанғы бір шаранаға бола... соны ұмыта салса қайтеді? Өзін-өзі ақылдың, болмыстың логикасына бағындырып, иландырып-ақ баққан, жүрек өз ырқына бұрды, көнбеді. Ұмытуға, көндігуе күш салған сайын іздей, алаңдай түсті. Одан сайын жақсылығына, кешіріміне үміт артты. Ал бәрін бүлдірген өзі, өзінің әйелшілігі-тін» [10, 269]. Ханшәйінің хәлін дөп басқан. Ұлттық мүдде тұрғысынан қарасақ та айнымас қазақ әйелі. Безбүйрек емес. Сағынады. Күтеді. Айналадан кешірім, мейірім тілейді. Бұны жақтайтын қолдаушы іздейді. Бұл күйлер нағыз мейірімді анаға тін сезімдер. Егер Ханшәйі мейірімсіз болса ұмытар еді. Тіпті есіне де алмас еді. Өзінің бақытты өмірін сүріп жүре берер еді. Бірақ автор осы ойлар арқылы оның жан-дүниесін оқырманға ашып берді. Өзнің жолымен кеткенін көрсетеді. ойымызды тұздықтау үшін мына бір пікірді келтірейік: «Обыкновенный человек может переносить общее направление без ущерба для себя: но именно человеку, не способному идти по широкой дороге, аидущему окольным путем, скорее всего, откроется то, что лежит в стороне от этой большой дороги и ожидает своего включения жизнь» [3, 212]. Ханшәйі жолдарды анықтады. Бірақ оның дұрыс емес екеніне уақыт өте келе көзі жетті. Себебі адам баласының бойында түрлі сезімдер бар. Күйніш, сүйініш, сағыныш, қызғаныш секілді психо-эмоциялық күйлер адамның жүрегін тебрентпей қоймайды. Сол тебреніс Ханшәйінің де басына келді. Сан түрлі сұрақ, мың түрлі мәселе оны мазалады. Автор сол күйді қалыпты психоландытастық деңгейде көрсетті.

Соңғы төртінші тарауда көк дәптер оқылады. Көп дәптердің іші Қасымжанның монолог-хатынан тұрады. Ал сол монолог-хаттың тұтас барлығы психологиялық негізде жазылған. Қасымжанның балалық-шағы, оны өмірде істеген жамандықтары. Сүреңсіз өмірі. Сол өмірдегі қылмысының себептері. Осылардың барлығының жай-жапсары

толығымен баян етіледі. Хат арасында мынадай сөз келтіреді «...есебін тауып өзімді өзім кешіргім келеді де тұрады» [10, 279]. Бұл өте ауыр сөз. Осы сөз арқылы автор кейіпкерінің қаншалықты жазагер екенін аңдастқандай-ақ. Осы сөзге тереңірек үңілейікші. Адам қай кезде өзін кешіргісі келеді? Қай сәтте ол өзін кешіруді қалайды? Бұл ауыр психологиялық травма. Былай қарағанда біз Құдайдан үміт етеміз ғой. Кешірімді сол береді деп үміттенеміз. Ал мына жердегі Қасымжан тіпті Құдайдан да үмітін үзген. Өзін – өзі кешіргісі келеді, себебі мұны ешкімнің кешірмесін біледі. Автор осы арада кейіпкерін түпсіз терең тұңғыыққа бірақ алып барды. Оның мұңын шерін көк дәптерге төкпелеп келді де, өзінің ауыр психологиялық жағдайын одан сайын күрделестіріп жібереді. Жазушының кейіпкерін аямауы арқылы психо-аналитика жасауы өзіне тән шеберліктің бір сипаты. Сөзімзге дәлел ретінде мына пікірді береміз:

«Сонау Шекспирден бастап дүние жүзі прзасына тән қасиет те – міне осы психологизм, өмір шоғы, тағатсыз соққан адам жүрегі. Оқиға қанша қызық, дәл күйінде қағазға көшірілгенмен, адам тағдыры мен толғанысы, қоғамның шымыр тартысы тұрмаса, ондай шығарманың ғұмыры қысқа» [12, 59]. Автор шындықты айнытпай беру, сезімді дөп басып жеткізу тұрғысынан ұтымды шыға білген. Осы хатта берілген кешірім туралы

бір ауыз сөз адамның дәрменсіздігін білдіреді. Бұл жайында әлемдік әдебиет теориясында «дәрменсіздік эстетикасы» қарастырылған. Сайып келгенде осы эстетика шеңберінде Қасымжан да күн кешкенін анық көруге болады. Бұл да бір тыныс, бір сурет.

Ақиқатты шешуші соңғы бесінші тарауда Ханшәйінің жарының ішкі сезім күйлері суреттеледі. Еркекке тән бір қасиет көрініс табады. Өзінің қылмысна ұялады.

Осының барлығын автор өзінің диалог (мономолог) арқылы оқырманға көрікті жеткізеді. Ханшәйінің жары өзінің ширек ғасыр бұрынғы күнәсімен бетпе бет келгендегі

күйін, сол сәтте қалай ұялса әзіргі сәтте қаншалықта дәрменсіз болып тұрғанын сезіндіреді. Ең соңына келгенде: «Екі бірдей жанды талайдан бері босқа азаптап келгеніне өкінді ме, әлде сол өкініші мындай жайға ұласқан соң есі шығып кетті ме, кім біледі, әйтеуір, сағат жарым уақыт өткенде көзін ашып, тілге келген шешесіне екі қыз жарыса хабарлап жатты: - Машина тұр, папа жоқ!» [10, 286]– деп, оқырманына психологиялық финал сыйлап кетеді. Папа қайда кетті? Өлді ме? Өшті ме? Не болды?

Неге Ханшәйіге бармады? Неге жауап алмады? Осындай сұрақтар шеңберінде қалдырады оқырманды. Бұл әрі қызықты әрі психо-аткалық финал. Мұндай финалдар оқырманға жақсы әсер қалдырады. Кей шығармаларда «мен автордың орнында болсам» деген ойлар туындайды. Ал мұндай финалдарда ондай ойға орын жоқ. Шешімін өзің шығарып ал дегендей сол күйінде тапсырады. Ал автор іштей өзі шешіп қояды. Сол шешімге бағындарады да. Дәлел ретінде мына бір тәмсілді келтірейік: «Произведение искусства является одновременно моделью двух объектов – явления действительности и личности автора. Между моделью существует двусторонняя связь. Автор формирует модель по структуре своего сознания, но и модель, соотношенная с объектом действительности, навязывает свою структуру авторском сознанию. Из этого следует, что художник не только разъясняет действительность как определенную структуру, но и сообщает, навязывает аудитории свою структуру своего «я» структурой «я» читателя» [3, 48]. Қасымжанның ішкі тартысы повесті нәрлендіріп жібергендей көрінеді осы тұста. Оқырманның барлығы сол Қасымжанның қолдаушысына айналғандай. Ішкі тартыстың күдіреті сонда.

Тұжырымдай келе, психологизм әдебиеттану ғылымында жан-жақты зерттелмеген, нақты шығармашылық тұлғаны бейнелеудегі көркемдік қызметі қырынан да өз алдына бірқатар өзекті мәселелерді күн тәртібіне қояды. Осы ретте психологизмнің өнер адамын сомдаудағы белсенді тәсілдерін анықтау, шығармашылық тұлғаны бейнелеу ерекшеліктері, деректілік және психолгизм, жанр мен түптұлға арақатнасы

көркем туындыдағы автордың творчестволық тұлғасының көрініс табуы сияқты мәнді зерттеу объектілері анықталды.

Повестегі мәтін құрылымына, баяндау ерекшеліктеріне байланысты түрлі аспектілерде зерделеуге болады. Ж. Нәжімеденовтың шығармашылық тұлғасы жекелеген қаламгерлік ізденістер тұрғысынан талданды. Сонымен қоса повестердегі автор мен қаһарман арақатнасын, баяндау құрылымындағы стильдік ерекшеліктерді саралау негізінде Ж. Нәжімеденовтың шығармашылық тұлғасы анықталып, мұндағы психологизмнің өзіндік қыры танылды.

Тақырыптас туындалардың психологиялық аспектілері сараланып әр қаламгер өзіндік позиция танытып, түрлі амал-тәсілдер топтамасын қолданғандығына кәулік етеді. Ә. Кекілбаев өзінің кейіпкерінің импульстарын ашуды мақсат еткен. Мұндағы психологизм амал-тәсілдері әрекет психологиясын, тартыстың шымырлығын, оқиға қоюлығын, түштеп келгенде Абыл мен Еңсептің ортамен арадағы қарым-қатынас психологиясын суреттеуге негізделген. Ал мұндай шығармаларда психологияны ашуда шығармашылық тұлғаға тән мінезтаным қырын бейнелеуде психологиялық кесікндеме айтарлықтай маңызды рөл атқарады. Демек, бұл жағдайда Ж. Нәжімеденов кейіпкерімен психологиялық үндестік тапқанын баса айтуға болады. Тақырыптас туындылардағы мәнді осылайша зерделедік.

Қорытынды. «Бетпе-бет» повесінде туындының деректілік сипатын жазушының өмір шындығын қалтықысыз жеткізуге деген талпынысы деп түсінген дұрыс. Алайда күрделі кейіпкерді сомдау – тек деректілікпен толымды нәтиже бермейді. Ғаламдық деңгейдегі танымал кейіпкерлер бейнесіне үңіле отырып, түптұлғаға сай биік деңгейлі зияткерлік зерделеуді қажет етеді. Осы тақырыпқа сай көркемдік ұстаным сапасындағы деректілік және психологизм мәселелері жан-жақты зерттеліп, олардың өзара идеялық-эстетикалық сабақтастығы айқындалды.

Әдебиеттер

1. Иезуитов А. Проблема психологизма в эстетике и литературе // Проблема психологизма в советской литературе. – Л.: Наука, 1970. – С. 39.
2. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 336 б.
3. Фрейд З. Труды разных лет. Кн. I – Тбилиси: Мерани, 1991. – С.257
4. Выготский Л. Психология искусства. – М.: Искусство, 1965. – С. 94.
5. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М., НПК, Интелвак. – 2003. – С.1594
6. М. Әуезов. Анкетаға жауап //Жұлдыз. – Алматы, 1991. – №10. – 12 б.
7. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы, 1987. – 232 б.
8. Пірәлиева Г. Қазақтың көркем прозасындағы психологизм табиғаты және оның бейнелеу құралдары. – Алматы: 2007 – 359 б.
9. Гинзбург Л. О психологической прозе. Художественная литература. – Ленинград, 1977. – С. 286
10. Нәжімеденов Ж. Толық шығармалар жинағы/ Жұмекен Нәжімеденов. – 6 том. Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2012. – 488 б.
11. Рубинштейн С. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – С. 248.
12. Майтанов Б. Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер: зерттеулер, эсселер.– Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2009. – 544 б.

Р.К. ЖЕТЫБАЙ

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан.

ПРОЯВЛЕНИЕ ПСИХОЛОГИЗМА В ПРОЗЕ Ж. НАЖИМЕДЕНОВА.

Аннотация. Проза Нажимеденова до сегодняшнего дня не подвергалась всестороннему анализу и изучению. В статье рассказ Нажимеденова «Лицом к лицу» анализируется с психологической точки зрения, так как психология в художественной литературе является вопросом сложным и спорным. Исследования о психологии в произведениях искусства были начаты в прошлом веке. С тех пор психологизм приобрел характер новой вехи общественного сознания.

В статье анализируется выделение трех разных смыслов социальной психологии. Главный момент нашего анализа рассказа «Лицом к лицу» с психологической точки зрения заключается в том, что искусно представлены язык рассказа, т.е. взаимодействие читателя и героя. Писатель сочетает внутреннее и внешнее напряжение героев, в частности психическую эволюцию с собственным контекстом. Глубоко анализируется духовный мир образов художественного произведения.

Проведенное в статье исследование выявило различные аспекты, связанные со структурой текста в рассказе, особенностями повествования. Творческая личность Нажимеденова проанализирована с точки зрения индивидуальных литературных исканий.

Приемы психологизма в рассказе основаны на описании психологии действия, накала конфликта. В таких произведениях очень важную роль в раскрытии психологии творческой личности играет психологический образ.

Выводы и размышления в научной статье основаны на теории литературы и основаны на объективных критериях оценки. В итоге рассказ писателя доказывает, что он богат психологическими аспектами.

Ключевые слова: повесть, Жумекен, психология, персонаж, психическая эволюция, стиль.

R.K. ZHETYBAI

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

THE MANIFESTATION OF PSYCHOLOGISM IN THE PROSE OF ZH. NAZHIMEDENOV

Abstract. The prose of Zh. Nazhimedenov is a new topic that has not been comprehensively analyzed and studied so far. In the article, Zh. Nazhimedenov's story "Betpe-bet (Face to Face)" is analyzed from a psychological point of view. Because psychology in fiction is a complex issue. Researches about psychology in works of art have been started in the long past. Since then, psychologism has acquired the character of a new landmark of public consciousness.

The article is analyzed by separating three different meanings of social psychology. The main point of our analysis of the story "Betpe-bet" from a psychological point of view is that the language of the story, art, and the interaction between the reader and the character are skillfully presented. The writer combined the internal and external stress of the characters, in particular the mental evolution, with his own context. As a result, the soul world of the images in the work of art is deeply recognized.

The research carried out in the article revealed various aspects related to the structure of the text in the story, features of the narrative. The creative personality of Zh. Nazhimedenov was analyzed from the point of view of separate literary pursuits. In addition, on the basis of analyzing the relationship between the author and the hero in the stories and the stylistic features of the narrative structure, the creative personality of Zh. Nazhimedenov was determined, and the original aspect of the psychologism here was recognized.

The methods of psychologism in the story are based on describing the psychology of action, the intensity of the conflict, and the intensity of the story. And in such works, the psychological image plays a very important role in revealing the psychology of the creative personality. Therefore, in this case, it can be emphasized that Zh. Nazhimedenov found a psychological harmony with his character.

Conclusions and reflections in the scientific article are based on the theory of literature and are based on objective assessment criteria. As a result, the story of the writer proves that it is rich in psychological aspects.

Keywords: story, Zhumeken, psychology, character, mental evolution, style.

References

1. Iezuitov A. The problem of psychology in aesthetics and literature // The problem of psychology in Soviet literature. – L.: Nauka, 1970. – S. 39.
2. Maytanov B. Kazakh novel and psychological analysis. – Almaty, "Sanat", 1996.–336 p.
3. Freud Z. Work for different years. Kn. I.– Tbilisi: Merani, 1991. – P.257.
4. Vygotsky L. Psychology is an art. – M.: Art, 1965. – S. 94.
5. Literary encyclopedia of terms and concepts. – M., NPK. Intelvac, 2003. – S.1594.
6. M. Auezov. Answer to the questionnaire. – Almaty, 1991. –P. 12.
7. Maytanov B. The spiritual world of the hero. – Almaty, 1987. – 232 p.
8. Pirálieva G. The nature of psychologism in Kazakh artistic prose and its means of representation. –Almaty, 2007.– 359 p.
9. Ginzburg L. About psychological prose. – Leningrad, Fiction. – 1977. – S. 286.
10. Nazhimedenov Zh. Complete collection of works/ Zhumeken Nazhimedenov. - 6 volumes. – Almaty: «Kazygurt» publishing house, 2012.– 488 p.
11. Rubinshtein S. Problems of general psychology. – M.: Pedagogy, 1976. – s. 248.
12. Maytanov B. Mukhtar Auezov and national literary trends: studies, essays.– Almaty: "Silk Road" publishing house, 2009. – 544 p.

Автор жайлы мәлімет:

Жетібай Рақымберді Қажығалиұлы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Жетібай Рақымберді Қажығалиевич – докторант Казахского национального педагогического университета им. Абая, Алматы, Казахстан.

Zhetybay Rakymberdi Kazhygalievich – doctoral student of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

МРНТИ 17.71.91

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-4.16>

А.З. КЕНБАЕВА¹

А.Ш. ПАНГЕРЕЕВ²

Г.Ж. МАМБЕТОВА³

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актюбе, Казахстан^{1,2}
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза,
Нукус, Каракалпакстан³
(e-mail: takeshi_aynur@mail.ru¹, pan.abat@mail.ru², gulnaz.mametova.76@mail.ru³)

ФУНКЦИИ ТОПОНИМОВ В ЭПОСЕ «ЕДИГЕ» (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСКОЙ, КАРАКАЛПАКСКОЙ И ТАТАРСКОЙ НАЦИОНАЛЬНЫХ ВЕРСИЙ)

Аннотация. В данной работе выявляются художественные особенности и функции топонимов как исторического факта в эпосе «Едиге». Материалами исследования послужили казахская, каракалпакская и татарская национальные версии эпической поэмы «Едиге», которые являются носителями исторической памяти тюркских народов.

Целью настоящего исследования является рассмотрение топонимов в эпосе «Едиге» не только как свидетелей исторических событий, но и как ориентиров во времени и пространстве. Основными методами исследования являются описательный, сравнительный и сравнительно-исторический методы.

Выявлено, что в эпосе «Едиге» используются названия реальных географических объектов, описание которых и ныне соответствует действительности. Это свидетельствует о том, что большинство событий, которые описываются в исследуемых национальных версиях эпоса, в значительной степени являются отголосками реальных исторических событий, имеющих место в далеком прошлом тюркских народов в эпоху Золотой Орды. С другой стороны, названия географических объектов в эпосе также могут иметь мифологическую основу, являясь иногда плодом фантазии самих сказителей.

Изучение связи топонимики и фольклора, который содержит исторические реалии, культурные ценности и национальное своеобразие казахского, каракалпакского и татарского этносов, позволяет открыть уникальное мировидение в фольклорно-языковой картине мира тюркского народа.

Ключевые слова: топоним, фольклор, эпическая поэма, картина мира, казахский язык, каракалпакский язык, татарский язык.

Введение. Среди фольклорных жанров героический эпос является самым объемным. В нем проявляется единство одного большого сюжета, а также изображается героизм, созданный народом на историко-легендарной основе [1, 1332]. События в героическом эпосе передают память о народе, охватывая лишь явления, рожденные в контексте этнического сознания. Топонимы же, которые широко используются в песнях, считаются его главным атрибутом.

Любое фольклорное произведение, будь это эпические поэмы, сказания или предания, начинается с описания окружающего пространства. Для этого народ использует разные названия географических объектов. Топонимы – это исторические памятники, отражающие

особенности истории, общественной жизни и материальной культуры каждого народа [2,189]. Являясь важнейшим элементом картины мира, топонимы встречаются практически во всех текстах культуры.

Источником для настоящего исследования выбрана одна из жемчужин словесного творчества тюркоязычных народов – героический эпос «Едиге», который на данный момент еще не подвергался изучению с позиции лингвокультурологии. Научная новизна настоящей работы заключается в том, что впервые методами сравнительного, сравнительно-исторического и сопоставительного анализа осуществляется попытка изучения топонимов в исследуемом эпосе. Данные методы позволят сделать выводы о национально-культурном своеобразии представлений о пространстве, которые могут быть преобразованы по топонимическим данным. Ценным материалом для данной работы послужили: казахская версия эпоса (вариант Ш. Валиханова) из 39-го тома стотомника «Бабалар сөзі» [3], каракалпакская версия эпоса (вариант сказителя Жумабай) из 12-го тома стотомника «Каракалпакский фольклор» [4] и татарская версия из книги «Татарский народный эпос» в переводе С. Липкина [5].

Методика и методы исследования. Огромный вклад в исследование казахской версии эпоса «Едиге» внесли Ч. Валиханов, В.В. Жирмунский, П.М. Мелиоранский, А. Конратбаев, К. Сатбаев, М. Ауезов, Р. Бердибаев, С. Каскабасов, С. Садырбаев, Ш. Ыбыраев, М. Габдуллина, Т. Сыдыкова, Н.С. Смирнова и др. Ученые в своих работах не только убедительно раскрывали архаический характер эпического памятника и убедительно представляли историю его становления, но и подробно анализировали художественные и поэтические особенности разных вариантов.

Эпос «Едиге» впервые был издан в 1905 г. в Санкт-Петербурге профессором П.М. Мелиоранским под названием «Сказание об Едиге и Тохтамыше». Самая древняя версия эпоса была записана Чингизом Валихановым, отцом Чокана Валиханова, со слов сказителя Жумагула. У Чингиза было три варианта данного эпоса. Объединив все три версии, Чокан, посоветовавшись со своим отцом, создает одну версию эпоса и переводит на русский язык [6, 145].

В настоящее время в работах современных казахских ученых, таких как М. Мырзахметов, Т.Т. Аршабеков, А.Ш. Пангереев и др., топонимы стали объектом исследования в фольклорном тексте. В своих научных исследованиях авторы доказывают связь фольклора и топонимики, которая включает в себя культуру казахского народа, традицию кочевнической жизни, поэтику, эстетические ценности и общенациональные особенности.

Самую первую запись каракалпакского варианта эпоса «Едиге» сделал И.А. Беляев из уст каракалпакского сказителя Бекимбета. Однако запись была утеряна. Вторая запись была сделана К. Айымбетовым из уст сказителя Ерполата [7, 532].

Научное изучение каракалпакского варианта эпической поэмы «Едиге» достигло существенных успехов благодаря целому ряду солидных статей и монографий каракалпакских ученых, таких как К. Айымбетов, Н. Жапаков, К. Жаримбетов, С. Камалов, С. Бахадырова, К. Мамбетназаров, А. Шамуратов, К. Алламбергенов и др.

В годы независимости каракалпакская ономастика прогрессирует в изучении региональной топонимики. Однако результаты по исследованиям фольклорной топонимики опубликованы лишь на уровне научных статей, авторами которых являются Г. Абишев, М. Курбанов, К. Сейназаров, К. Абдимуратов, А. Есемуратов и др. Несмотря на имеющиеся труды вышеуказанных ученых, в каракалпакском языкознании до сих пор мало работ, посвященные анализу названий географических объектов в фольклорных произведениях каракалпаков.

Наименее опубликованными и изученными в научном плане оказалась татарская

версия эпоса «Едиге». Первые исследования произведений устного народного творчества татар принадлежит И.Н. Березину, который изучал содержание фольклорных произведений и их художественные особенности [8, 14]. Несмотря на то, что изданием и изучением отдельных наиболее значимых образцов эпических поэм татарского народа в целом занимались давно, первые монографические исследования появились только к концу XX века. Принадлежат они Х. Ярми, Ф. Ахметовой, М. Бакирову и др.

Активно занимаются исследованиями тюрко-татарской ономастики, в частности топонимики, Х.В. Юсупова, Л.Ш. Арсланов, Г.К. Хадиева, О.Р. Хисамов, Р.Ш. Шагеев, Г.Р. Галиуллина, Р.И. Хазиев и др. Однако исследования топонимов в фольклорных текстах татар остаются малоизученными. Исследованиями топонимов в эпосе «Едиге» занимались Л.Х. Мухаметзянов, О.Р. Хисамов, И.Г. Закирова и др.

Научные исследования всех упомянутых нами ученых хорошо известны и не нуждаются в дополнительном освещении. Гораздо менее известны работы, выполненные в русле когнитивного подхода, который, как показывает анализ литературы, открывает новые возможности в изучении фольклорных топонимов.

Обсуждение и наблюдение. В настоящее время мы знаем, что эпос «Едиге» сохранился среди тюркских народов на юге от республики Туркменистан и Узбекистан до сибирских татар, далее у тюркских народов дальнего зарубежья на территории Турции и Румынии. Существует более сорока вариантов данного эпоса. Удивительно то, что объем некоторых из них достигает до шестнадцати тысяч строк. Чтобы глубоко понять и изучить природу этого эпического произведения, недостаточно рассматривать его только в рамках наследия казахского народа. Кроме того, наличие архаических вариантов и более поздних классических версий эпоса вносят большой вклад в познание динамики развития, раскрытие особенностей тюркской эпической традиции. Это связано с тем, что в науке сравнительное изучение общего явления у разных народов определяет общую закономерность. Поэтому мы считаем, что наиболее актуальным представляется сопоставительный анализ топонимов из национальных версий эпоса, который до настоящего момента не проводился другими исследователями.

Генезис всех рассматриваемых национальных вариантов восходит к единому источнику. Основой сюжета, отражаемого в указанных выше версиях, послужили события одного и того же исторического периода XIV-XV веков: кровавые события между ханами Золотой Орды и правителями Мавереннахра, бескомпромиссная борьба Амира Темура и Едиге за создание Тюркского Каганата против Тохтамыса [9]. Топонимы, рассмотренные нами из эпоса «Едиге» на основе казахской, каракалпакской и татарской версий, складываются из реальных названий географических объектов.

В казахской национальной версии топонимические названия связаны с местом рождения героя и вносят ясность в сюжет эпоса. Согласно легенде и сюжету, Едиге родился от союза человека и пери (феи). После рождения героя, фея завернула его в платок и оставила в местности недалеко от города *Кумкент*. Поэтому город *Кумкент* отражен в эпосе в виде места рождения Едиге.

Помимо топонима *Кумкент* ядро эпоса составляют реки *Еділ* (Волга) и *Жайық* (Урал). Тот факт, что эти два гидронима широко используются не только в эпосе «Едиге», но и в других эпических поэмах, подтверждает, что они являются неотъемлемой частью народного творчества.

Несмотря на то, что названия этих рек упоминаются в эпосе по отдельности, нами они были рассмотрены как единый образ. В эпосе функции этих рек связаны с действиями Едиге, которые описываются следующим образом: «*Осылайша Едиге ел арасында жүріп, Тоқтамыс ханның өзіне деген қастандығын есітіп, Еділ мен Жайық арасынан өтіп, кете барады*» // «Таким образом, Едиге, узнав о заговоре Тохтамыс хана

против него, уходит через **Едиль и Жайык**» (Перевод наш – авторов).

Частое использование названий водных объектов *Еділ* и *Жайық*, свидетельствует о том, что они служат общей праформой, прообразом тюркского мира [10, 72]. Также данные гидронимы привносят реальности происходящему событию и придают информативное значение.

Еще две крупные реки, упомянутые в эпосе от начала до конца, – это *Есіл* (Ишим) и *Ертіс* (Иртыш). В эпосе гидронимы *Есіл* и *Ертіс* подсказывают нам, что Едиге путешествует по северо-восточной части страны. Приведем еще отрывки из эпического текста, где описываются интересующие нас гидронимы: «*Есілдің екі жағы қызыл жар. Ертістің басы қара дөң.*» // «*По обе стороны Есіл – красный яр. Вершина Ертіс черный холм*» (Перевод наш – авторов). Здесь существенно то, что в эпосе долина этих двух рек описывается как пространство, где происходит действие героев, где разворачивается главное событие.

Как мы уже упоминали ранее, Едиге рождается в качестве сына мифологических героев – Баба Тукты Шашты Азиза и пери. Однако в казахской версии в воспитании героя не указывается роль Баба Тукты Шашты Азиза. Баба Тукты Шашты Азиз приводит ребенка в страну Токтамыс хана. До трех лет маленький Едиге воспитывается у муллы (исламского священнослужителя), а когда Едиге исполнилось 8 лет, Баба Тукты Шашты Азиз исчезает.

Нетрудно найти в эпосе «Едиге» топонимы, ассоциирующиеся с дальними землями, которые не имеют отношения к месту событий. Описание нереальных событий через таких топонимов придают эпосу мифический характер. Рассмотрим следующий отрывок:

*Ніл дариясының басында, Құмкент қасында
Мені сонда Баба Түкті Шашты Әзіз атам тауып алып...
На истоках реки Нил, рядом с городом Кумкент
Нашел меня отец Баба Тукти Шашты Азиз...*

(Перевод наш – авторов)

В приведенном контексте заслуживает внимания вопрос об изображении в эпосе нереальных событий (рождение от пери) через название гидронима, который находится совсем далеко от места рождения героя. На наш взгляд, большое количество названий водных объектов в эпосе и тот факт, что большая часть событий связана с их названиями, свидетельствуют о том, что Едиге является представителем племени, проживающего на территории водных объектов. Отсюда мы видим бесконечный и безграничный характер ареала распространения топонимов в эпическом пространстве.

Сравнительное исследование различных версий эпоса «Едиге» показывает, что на фоне общей традиции сюжета каждая из них имеет свою национальную оригинальность, отражает исторически сложившийся социальный уклад, психологию и общественные идеалы создавшего ее народа [11, 40].

Каракалпакская национальная версия эпоса «Едиге», записанная из уст Жумабай-сказителя, изобилует большим количеством топонимов. В данной версии эпическое повествование начинается с генеологического родословного происхождения Токтамыс хана, которое описывается обобщенно: «*Ойыл менен Қышылда, Қарғалы-Елек бойында, Едил менен Жайықта Шыңғыз дейін хан өткен. Шыңғыз дейін патшадан Тоқтауылдай ұл өткен. Тоқтауылдың перзенти Тоқтамыстай хан өткен. Заманында Тоқтамыс бийперзент болып кешкен. Заманында Тоқтамыс бийперзент болып ол кешкен.*» // «*Прожил свой век хан Чингиз, вдоль рек Ойыл и Кыыл, Каргалы и Елек, Едиль и Жайык. Вслед за Чингиз ханом прожил свой век и сын его Токтауыл. За Токтауыл ханом последовал сын его Токтамыс хан. Однако век свой проживает Токтамыс хан без*

детей» (Перевод наш – авторов).

Топонимы в данном отрывке выступают как конкретные географические названия и используются сказителями для обозначения места эпического действия. Гидронимы *Ойыл* и *Қиыл*, *Қарғалы* *Елек*, *Едил* и *Жайық* свидетельствуют о том, что в этих местностях происходили исторические события эпохи Золотой Орды. Еще одна причина, по которой *Ойыл* и *Қиыл*, *Қарғалы-Елек*, *Едил* и *Жайық* употребляются вместе, заключается в том, что они являются параллельными топонимами, текущие без каких-либо препятствий, поэтому в народе их называют «двойными реками» или «близнецами».

Весьма примечательна последняя строка приведенного отрывка, где ясно проявляется мотив бездетности. Данный мотив чрезвычайно популярен в эпическом наследии тюркских народов. В.Я. Пропп считает этот мотив бездетности особым эпическим элементом в эпических или дастанных произведениях [12, 29]. В каракалпакской версии эпоса Едиге растет в качестве сына Туман хожа и Токтамыс хана. Хан сам дал мальчику имя Едиге.

Как в казахской, так и в каракалпакской национальных версиях даются сведения о мифологической родословной героя, которые частично разбросаны по всему эпическому произведению. В обеих версиях Едиге упоминается как сын Баба Тукли Шашлы Азиза. Думается, сказители предполагали, что слушатель хорошо знает содержание эпоса или, по крайней мере, многочисленных легенд о происхождении Едиге. Однако место рождения эпического героя употребляется как своеобразный ориентир в пространстве. Об этом определенно говорит, например, одно из подробных описаний местности, которое дает Жумабай-жырау:

«Кумкенттиң қара алдында, Қубакөлдиң шөлинде, Босагалы төбеде, жети патша жәм болған, мәжиліс қурып отырған. Сол төбениң тусында бийік бір шынар бар шығар, сол шынардың түбінде, екинші айдың күнінде, ай ортадан өткенде перзентің келер дүньяға сол ағаштың түбінде, бизге тәңір аманаты.» // *«Рядом с городом Кумкент, в пустыне Кубакол, на холме Босагалы, где объединились семеро царей. На этом холме, растет высокий чинар, под этим чинаром, в день второго месяца, когда настанет полумесяц, родится твой сын, Богом данный нам»* (Перевод наш – авторов).

В приведенном отрывке не указывается подробное описание происхождения Едиге, а мотив чудесного рождения героя в казахской и каракалпакской версиях почти одинаковы: родословная предков в этих версиях берется от мифо-фольклорного направления. Чудесное рождение, и то, что герой обладает несравненной мудростью, и само его происхождение не похоже на других, все это упрочняет идеальный образ Едиге [13, 774].

Согласно легенде из каракалпакской версий, перив обличия голубя улетает, при этом сообщает, что она беременна младенцем – будущим Едиге, которого после рождения Баба Тукли Шашлы Азиз может найти по указанному месту. В дальнейшем все так и происходит. По сюжету ребенка, родившегося у большого чинара, находит и забирает с собой слуга одного из подчиненных Тохтамыс хана – Туманхожа. Так как Едиге родился в стране Тохтамыс хана, Туман хожа приносит ребенка хану, чтобы тот сам дал ему имя. Тохтамыс хан не только дает имя ребенку, но и сам воспитывает Едиге.

Топонимическое название *Кумкент* широко используется в обеих национальных версиях эпоса. Здесь указывается на родину героя, а также на историчность сюжета произведения. Поэтому среди главных мотивов эпоса – любовь, патриотизм к родному краю познаются через топонимы. Таким образом, топонимы не только являются свидетелями исторических событий, но и создают впечатление, что они стали символом

необъятности и бесконечной шири эпического пространства.

Татарская версия эпоса Едиге отличается от вышеуказанных казахской и каракалпакской версий большим объемом, а также композиционными, сюжетными особенностями. Еще одно отличие в татарской версии заключается в том, что от начала до конца песня представлена в виде стиха. Кроме того, если в каракалпакской версии повествование начинается с описания родословной Токтамыс хана, то в данной версии с описания границы земель Токтамыс хана.

Борын уткән заманда

Болгар белән **Сарайда**,

Жаек белән **Иделда**,

Алтын Урда, Ак Урда –

Данлы Кыпчак жирендә,

Татардан туган Нугайшендә

Туктамыш дигән хан булды;

В стародавние времена,

Там, где Болгар и Сарай блистал,

Где текли Жаек и Идель вода

Там, где была Золотая Орда,

На славной кипчакской земле,

Там, предком нугая был татар

Жил хан по имени Токтамыс.

(Перевод наш – авторов)

Из содержания эпоса видно, как в то время *Болгар* была страной, а *Сарай* был столицей Золотой Орды, которые в истории упоминаются как крупные торгово-экономические центры. По мнению историков *Болгар* – это столица Волжской Булгарии, которая вошла в состав Золотой Орды. Болгар находился на высоком берегу Волги у слияния ее с Камой. Город *Сарай* был столицей Золотой Орды. Однако город *Болгар* остается зимней кочевой ставкой ханов. В данной версии *Болгар* упоминается неоднократно и выступает как страна, как определенное географическое понятие. В седьмой песне Идегей рассказывает, как в *Болгаре* чеканят монеты и казна страны полна золотыми монетами. Одновременное упоминание *Болгар* и *Сарай* предстают как исторические топонимы, которые в данном эпическом повествовании приобретают символическое значение.

Помимо названия города, *Сарай* встречается в эпосе в качестве наименования резиденции Токтамыс хана, о чем упоминается в следующем отрывке:

Хан сарае ак ишек

Иртә булса ачылып,

Туктамыш хан килгәндә,

Ал тахеткә менгәндә,

Белые врата Хан-Сарая,

Открываются поутру,

Когда Токтамыс хан приходит

И на престол свой восходит

(Перевод наш – авторов)

В татарской национальной версии эпический дворец *Хан-сарай* является своеобразным местом, где находился золотой ханский трон, которого украшал попугай, а перед ханом отчитывались сорок биев (глав родовых племен).

Если подойти к вопросу родословной главного героя в татарской версии, то здесь Едиге является сыном реального героя Кутлы кыя. Тем не менее, Едиге в данной версии по линии матери рождается от пери. Отец Едиге – Кутля кыя был одним из подчиненных Токтамыс хана, который был обвинен в предательстве. Когда Токтамыс хан угрожает убить Кутля кыя, тот начинает обвинять хана, что его племя разорилось из-за него. Сказители через свою творческую фантазию идеализируют поступок Кутля кыя, чтобы показать его заботу к своему народу. Несмотря на то, что в татарском варианте нет прямого указания на место рождения Едиге, существует связь между родиной Едиге и городом *Кумкент*. Рассмотрим следующие строки:

*Янә торып янә әйтсәм,
Идел сырты Сары Тау
Илем кунган йортиде;
Илем йортта куймадың,
Иделне ике кичердең,
Андада аны куймадың,
Кырлы курай, шур татыр
Кола чүлгә китердең,
Комкәнт дигән каламны
Комга түгеп бетердең!*

*Скажу, не страшась твоей руки:
Сары-Тау, хребет реки,
Был домом, где обитал мой народ.
Мой народ убавил ты.
Дважды переходить Идиль
Мой народ заставил ты,
И там его не оставил ты:
В бестравные солончаки,
В бурые, глинистые пески
Мой народ отправил ты,
Мой многоглавый город Кум-Кент
Сделал песком*, обезглавил ты!*

(Перевод С. Липкина)

В эпизоде описывается место обитания племени мангит, от которого произошел род Едиге, что значительно усиливает достоверность эпоса. Однако, в татарской версии топоним *Кумкент* встречается только один раз.

Как мы заметили, гидронимы во всех изучаемых нами версиях встречаются достаточно много раз. В эпосе «Идегей» названия водных объектов употреблялись, чтобы приурочить действие к определенному месту для большей достоверности эпического повествования. Также в татарской версии мы заметили мотив разделения эпического пространства на четыре части, которые определялись через реки. Рассмотрим эпизод, где жена Токтамыс хана Джаника обращается к мужу:

*Пычагын алып кынаптан,
Безе белән болгавы –
Ил түгел, яу булганы.
Дүрт кисәккә бүлгәне –
«Идел, Жаек суларны,
Иртеш белән Чулманны,
Дүрт даръялы йортыңны
Дүрт бүләрмен», – дигәне;
Если он вверх взмахнул острием,
Он оказался нашим врагом.
Разделил на четыре части мед.
Кто его замысла не поймет?
Четыре части – ты понял, мой хан?
Иртыш, Яик, Идиль, Чулман,
На четыре части разрежет край.* (Перевод С. Липкина)

В рассматриваемом нами отрывке через названия водных объектов *Иртыш*, *Яик*, *Идиль* и *Чулман* описываются границы правления Токтамыс хана, от востока на запад, т.е. Иртыш – это самый восточный географический пункт, а Чулман (Кама) – западный. Более того, исследователи-фольклористы утверждают, что в данных строках посредством наименования рек сказители изображают пророчество о будущем распаде Золотой Орды на четыре части.

Рассматриваемый нами эпос находится в географической целостности, потому что вся жизнь, действия главных героев не проходят в одном месте, а реально существующие топонимы вносят в фольклорный текст конкретность и достоверность.

Результаты. События, описываемые в эпосе «Едиге» глубоко историчны, однако сюжет и мотив эпоса причастны к мифологическому хронотипу. Благодаря подвигу Едиге

слушатели знакомятся с огромными просторами Евразийской степи. Его путешествия проходят по самым важным и сакральным местам обитания тюркских народов. Сказитель умудряется показать максимальное количество топонимов.

В итоге изучения, приходим к выводу, что топонимы в национальных вариантах эпоса «Едиге» являются главным ориентиром во времени и пространстве. Для более достоверности событий, происходящихся в эпосе, сказитель использует названия реальных географических объектов, которые существуют и в настоящее время.

В результате, топонимы в фольклоре являются средством передачи историко-культурного наследия тюркского народа. Через топонимов, в фольклорном тексте развивается жизненное пространство главных персонажей и маркируются самые значимые для сказителей или чем-либо запомнившиеся им географические объекты.

Заключение. Таким образом, географические реалии, зафиксированные во всех нами изученных национальных версиях эпоса «Едиге», обозначают пространство, сохранившееся в исторической памяти тюркского народа. Эпос «Едиге» – «Идегей» дает значительный материал для восстановления некоторых картин этнической истории народов. В эпосе употребляются названия реальных топонимических объектов, которые выполняют информативную функцию и связаны они с событиями, которые имели место в истории и культуре тюркских народов. Чаще всего, ими называются родные места эпического героя или сказителя.

Подводя итоги, можно сделать следующий вывод: топонимические названия во всех национальных вариантах эпоса «Едиге» следует рассматривать как особый микромир, в котором отображается реальная действительность, с которой знаком каждый этнос. Вопрос изучения топонимов в данном эпосе практически не был подвержен специальным исследованиям и требует дальнейшей комплексной доработки.

Литература

1. Kongyratbay T., Kongyratbay K. Hermeneutical aspects of Kazakh heroic epic study. Middle East Journal of Scientific Research. 2013, no. 18 (9), pp. 1330-1334. DOI: 10.5829/idosi.mejsr.2013.18.9.12373
2. Пангереев А.Ш. Жер-су атаулары және ұлттық руханият. – Монография. Ақтөбе, 2018. – 280 б.
3. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2006. Т. 39: Батырлар жыры. – 2006. – 448 б.
4. Қарақалпақ фольклоры. Т. 27-42. – Ташкент: Маънавият, 2009. – 536 б.
5. Идегей: Татарский народный эпос. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1990. – 256 с.
6. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. / Избранные труды. Л.: 1974. – 728 с.
7. Allamberganova, G. K. (2019). Karakalpak dastan “Edige” and “Sharyar” from the point of view of foreign scientists: some problems of typology of magic events of plot motives. ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (80), pp. 529–538. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.12.80.100>
8. Тюркский героический эпос / Фатых Ибрагимович Урманче. – Казань: ИЯЛИ, 2015. – 448 с.
9. Асанов Ж.А. «Едіге» жыры- тарихи-қаһармандық эпос»: автореф. дисс. к. филол. н. – Алматы, 2010. 28 с.
10. Kenbayeva A.Z., Pangereyev A.Sh., Mambetova G.Zh. The study of place names in the Karakalpak heroic epos «Yer Ziyuar». Keruen. 2022, no. 2, V. 75, pp. 72–81. DOI <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-05>
11. Лалакова З. Сравнительный анализ среднеазиатских версий эпоса «Гёроглы». Вестник северо-восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. Серия: эпосоведение, 2018, 2(10), С. 40–49. DOI: 10.25587/SVFU.2018.10.14552
12. Kenbayeva A.Z., Soylemez O. The place of toponyms in folk prose genres (on the example of regional toponymic legends) // Journal «Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL» series «Philological sciences». 2022, no. 2, V. 65, pp. 29-32. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2.022>
13. Калбаева Г.С. Мотив чудесного рождения в каракалпакских народных легендах и его исторические основы. Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2018. Т. 9(3), С. 774-786. DOI: 10.22363/2313-2299-2018-9-3-774-786

А.З. КЕНБАЕВА, А.Ш. ПАНГЕРЕЕВ

Қ. Жұбанов атындағы Ақтобе өңірлік университеті, Ақтобе қаласы, Қазақстан

Г.Ж. МАМБЕТОВА

Ажинияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты, Нөкіс қаласы,
Қарақалпақстан

**«ЕДИГЕ» ЭПОСЫНДАҒЫ ТОПОНИМДЕРДІҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ
(ҚАЗАҚ, ҚАРАҚАЛПАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ҰЛТТЫҚ НҰСҚАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа. Бұл жұмыста «Едіге» эпосындағы топонимдер тарихи факт ретінде қарастырыла отырып, олардың көркемдік ерекшеліктері мен функциялары анықталған. Зерттеу материалдары ретінде түркі халықтарының тарихи жадын жеткізуші болып табылатын «Едіге» эпикалық поэмасының қазақ, карақалпақ және татар ұлттық нұсқалары алынған.

Зерттеудің мақсаты «Едіге» эпосындағы топонимдерді тарихи оқиғалардың куәгері ретінде ғана емес, уақыт пен кеңістіктегі бағдар ретінде де қарастыру болып табылады. Зерттеудің негізгі әдістері - сипаттамалық, салыстырмалы және салыстырмалы тарихи әдістер.

Жұмыста «Едіге» эпосында нақты географиялық объектілердің атаулары қолданылатындығы анықталған, олардың сипаттамасы қазір шындыққа сәйкес келеді, бұл эпостың зерттеліп отырған нұсқаларында сипатталған оқиғалардың көпшілігі Алтын Орда дәуірінде түркі халықтарының ерте тарихында орын алған нақты тарихи оқиғалардың жаңғырығы болып табылатындығын көрсетеді. Екінші жағынан, эпостағы географиялық нысандардың атаулары мифологиялық негізге ие болуы мүмкін, кейде эпосты жеткізушілердің қиялының жемісі де болады.

Қазақ, карақалпақ және татар этностарының тарихи шындығы, мәдени құндылықтары мен ұлттық өзгешелігі бар топонимика мен фольклордың байланысын зерделеу түркі халықтары әлемінің фольклорлық-тілдік бейнесіндегі бірегей дүниетанымды ашуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: топоним, фольклор, эпостық жыр, дүние суреті, қазақ тілі, карақалпақ тілі, татар тілі.

A.Z. KENBAYEVA, A.SH. PANGEREYEV

K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

G.ZH.MAMBETOVA

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, Nukus, Karakalpakstan

**THE FUNCTIONS OF TOPONYMS IN THE EPIC “YEDIGE”
(ON THE MATERIAL OF KAZAKH, KARAKALPAK AND TATAR NATIONAL
VERSIONS)**

Abstract. This paper identifies the artistic features and functions of toponyms as a historical fact in the epic “Yedige”. The materials of the study are the Kazakh, Karakalpak and Tatar national versions of the epic poem “Yedige”, which are the carriers of the historical memory of the Turkic peoples.

The purpose of this study is to consider toponyms in the epic “Yedige” not only as witnesses of historical events, but also as landmarks in time and space. The main methods of research are descriptive, comparative and comparative-historical methods.

It was revealed that the names of real geographical objects are used in the epic “Yedige”, the description of which still corresponds to reality. This indicates that most of the events that are

described in the studied national versions of the epic are to a large extent echoes of real historical events that took place in the distant past of the Turkic peoples in the era of the Golden Horde. On the other hand, the names of geographical objects in the epic can also have a mythological basis, being sometimes the fruit of the imagination of the storytellers themselves.

The study of the connection between toponymy and folklore, which contains historical realities, cultural values and national originality of the Kazakh, Karakalpak and Tatar ethnic groups, allows us to discover a unique worldview in the folklore and linguistic picture of the Turkic people.

Keywords: toponym, folklore, epic poem, world picture, the Kazakh language, the Karakalpak language, the Tatar language.

References

1. Kongyratbay T., Kongyratbay K. Hermeneutical aspects of Kazakh heroic epic study. Middle East Journal of Scientific Research. 2013, no. 18 (9), pp. 1330–1334. DOI: 10.5829/idosi.mejsr.2013.18.9.12373
2. Pangereev A.Ş. Jer-su ataulary jāne ūlttyq ruhaniat. Monografia. /«Jūbanov kitaphanasy» seriasy. — Aqtöbe: «Jūbanov universiteti» baspasy, 2018. — 314 b.
3. Babalar sözi: Jüz tomdyq. — Astana: «Foliant», 2006. T. 39: Batyrlar jyry. — 2006. — 448 b.
4. Qaraqalpaq föklory. T. 27–42. — Taškent: Manaviat, 2009. — 536 b.
5. Idegej: Tatarskij narodnyj jepos.— Kazan': Tatarskoe kn. izd-vo, 1990. — 256 s.
6. Zhirmunskij V.M. Tjurkskij geroicheskiy jepos. / Izbrannye trudy. L.: 1974. — 728 s.
7. Allambergenova, G. K. (2019). Karakalpak dastan “Edige” and “Sharyar” from the point of view of foreign scientists: some problems of typology of magic events of plot motives. ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (80), pp. 529–538. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.12.80.100>
8. Tjurkskij geroicheskiy jepos / Fatyh Ibragimovich Urmanche. — Kazan': IJaLI, 2015. — 448 s.
9. Asanov J.A. «Edige» jyry- tarihi-qaharmandyq epos» : avtoref. diss. ... k. filol. n. — Almaty, 2010. 28 s.
10. Kenbayeva A.Z., Pangereyev A.Sh., Mambetova G.Zh. The study of place names in the Karakalpak heroic epos «Yer Ziyuar». Keruen. 2022, no. 2, V. 75, pp. 72–81. DOI <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-05>
11. Lalakova Z. Sravnitel'nyj analiz sredneaziatskih versij jeposa «Gjorogly». Vestnik severo-vostochnogo federal'nogo universiteta im. M.K. Ammosova. Serija: jeposovedenie, 2018, 2(10), S. 40–49. DOI: 10.25587/SVFU.2018.10.14552
12. Kenbayeva A.Z., Soylemez O. The place of toponyms in folk prose genres (on the example of regional toponymic legends) *Journal «Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL» series «Philological sciences»*. 2022, no. 2, V. 65, pp. 29–302. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2.022>
13. Kalbaeva G.S. Motiv chudesnogo rozhdenija v karakalpakskih narodnyh legendah i ego istoricheskie osnovy. Vestnik RUDN. Serija: Teorija jazyka. Semiotika. Semantika. 2018. T. 9(3), C. 774–786. DOI: 10.22363/2313-2299-2018-9-3-774-786

Сведения об авторах:

Кенбаева Айнур Зинеловна – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің докторанты, Ақтөбе, Қазақстан.

Кенбаева Айнур Зинеловна – докторант Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан.

Kenbayeva Ainur Zinelovna – doctoral student, K. Zhubanov Aktobe Regional University.

Пангереев Абат Шамович – филология ғылымдарының докторы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің профессоры, Ақтөбе, Қазақстан.

Пангереев Абат Шамович – доктор филологических наук, профессор Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан.

Pangereyev Abat Shamovich – Doctor of Philology, Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University named, Aktobe, Kazakhstan.

Мамбетова Гулназ Жаксымуратовна – философия докторы (PhD), Әжинияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институтының аға оқытушысы, Нөкіс, Қарақалпақстан.

Мамбетова Гулназ Жаксымуратовна – доктор философии (PhD), старший преподаватель Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза, Нукус, Каракалпакстан.

Mambetova Gulnaz Zhaksymuratovna – PhD, senior lecturer, Nukus State Pedagogical Institute named after Azhiniyaz, Nukus, Karakalpakstan.

Г.Т.КУРМАНГАЛИЕВА¹ А.М. КАРТАЕВА²

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан^{1,2}
(email: guka.185@mail.ru¹, kartaeva2011@mail.ru²)

АБАЙТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиеттану ғылымының іргелі саласының бірі – абайтану ғылымының қалыптасу тарихы сөз болады. Абайтану тарихының қалыптасу процесі мен зерттелу тарихына шолу жасала отырып, Абай мұрасын әр жылдары танытып зерттеген ғылыми еңбектер талданып қарастырылады. Негізгі бөлімде Абайды тану тарихы, жалпы ақын мұрасының зерттелу жайы қысқаша талдана отырып, көптеген ғылыми құнды, тарихи деректер сарапталып көрсетіледі. Абайтану тарихын зерттеуші ғалымдар еңбегі арқылы ақынның болмысы мен азаматтық тұлғасы айқындалады. Зерттеуші ғалымдардың зерттеу еңбектері мен монографияларындағы тың ізденістерін зерделей келе, қазіргі абайтану пәнінің маңызы, тиімділігі көрсетіледі. Абай мұрасы туралы деректердің ғылыми-зерттеу дәрежесі артып отырған қазіргі кезде абайтанудың зерттелу тарихы мен қалыптасу кезеңдері сараланып беріледі. Абайтану ісін ғылыми жүйеге түсірген М. Әуезовтен бастап, бұл салада Ы. Мұстамбайұлы, Қ. Жұбановтың, Б. Кенжебаевтың, Қ. Жұмалиевтің, З. Ахметовтің, Қ. Мұхамедхановтың, М. Мырзахметұлының тағы басқа ғалымдардың еңбектерін негізге ала отырып, абайтанудың қалыптасу тарихына көз жіберіп, тәуелсіздік кезеңіндегі еңбектерге жаңа қырынан талдау қажет екенін ұсынады.

Түйін сөздер: абайтану, абайтану тарихы, ғылыми еңбек, зерттеу, мақала, монография, ғылыми өмірбаян.

Кіріспе. Қазіргі таңда әлемге танылып отырған қазақ әдебиеті тарихы ғылымының іргелі саласының бірі – Абайтану.

«Абайтану – қазақ әдебиеттану ғылымының, әдебиет тарихының үлкен бір саласы. Абайтану кемеңгер ақынның өмірі мен шығармашылық өнері, философиялық, қоғамдық, эстетикалық көзқарастары, қазақ поэзиясындағы өлең жүйесін, ақындық тілді дамытудағы үлесі, музыкалық мұрасы жайлы сан-салалы зерттеу еңбектерді қамтиды...

XIX ғасырдың аса көрнекті демократ ақыны Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұраларын зерттейтін ғылым саласы» - деп академик З. Ахметов «Әдебиеттану терминдер сөздігі» еңбегінде анықтама берген [1, 26].

Көптеген уақыттар бойы тынымсыз жұмыстардың нәтижесінде ақын мұрасы жайлы жазылған, жарияланған, зерттеу жүргізілген әр түрлі сипаттағы ақпараттар мен деректер осы күндері шамамен төрт мыңға жуық. Абай мұрасы туралы көп деректер санымен бірге сапа жағынан да ғылыми дәрежесі артып отырған қазіргі кезде абайтанудың зерттелу тарихы мен қалыптасу жолына жақсы ықпал етері анық.

Абайтану ғылымының қалыптасу процесі мен зерттелу тарихы бар. Бұл саланың басты зерттеу нысанасы болып отырған Абай мұрасын тану, оны бағалау жайы үздіксіз зерттелу үстінде.

Абайтану ілімі негізінің қалануы мен зерттелу барысы туралы ғалым Т. Кәкішев: «Әдеби мұраны игерудің барысы тұрғысынан да, сонымен қатар, сыншылдық ой-пікірдің эволюциясы тұрғысынан да бірінші кезеңді 1917-1933 жыл аралығымен белгілеген дұрыс, өйткені осы кезеңде Абай творчествосын тану-танымау мәселесі аяқын шешілді. Абай шығарма-

ларының 1933 жылғы жинағы алғашқы кезеңінің қорытындысы болды. Демек, Абай шығармалары айтыс-тартыс, «ішке тарту, сыртқа тебу» дәуірінен өтіп, халық кітапханасынан орын алды. Алайда Абай творчествосының шын мәні, тарихи орны әлі анықталмай, келешек кезеңнің ауқымына ауысты» [2, 5] – дейді. Өйткені, бұл кезеңде Абай шығармаларының жарық көруі мен таратылуынан басқа Абайтану ілімін зерттеуге даярлық кезі болды деуге болады. Осыдан кейінгі кезеңдерден бастап қазақ зиялылары Абай өмірі мен шығармаларына байланысты деректерді жинауға көңіл бөлген еді.

Жалпы Абай шығармалары мен оның мұрасы жайлы пікірлер 1889 жылдан бастау алса, Абайтану тарихын ғылыми тұрғыдан зерттей бастау әрекеті 1950 жылдардан басталды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу мәселесі бойынша Абайтану ғылымының қалыптасу кезеңдері мен тарихы, М.Әуезовтің Абайтану саласындағы еңбектерін бүгінгі уақыт талабы тұрғысынан пайымдау. Абайтану ғылымының қалыптасуына еңбек сіңірген зерттеушілер мен олардың ғылыми зерттеулерін зер салып талдау; сайттардан ақпараттар жинақтау; ақпараттарды өңдеу, салыстыру, жүйелеу, қорытындылау әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты.

Талқылау мен бақылау. Абайтану ғылымының бастауы туралы айтқанда, алдымен Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы мақалаларын ауызға аламыз. А. Байтұрсынұлы, 1913 жылы «Қазақ» газетінде басылған «Абай- қазақтың бас ақыны» атты мақаласында: «Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ» [3, 58] – деп Абайды жоғары бағалады.

Қазақ әдебиетіндегі Абайтану ғылымының негізін салушы М. Әуезов деп толық айта аламыз. Ғалым Абайды тануға, шығармашылығын талдап, өмірі мен еңбегін зерттеуге мол еңбек сіңірді. М. Әуезов Ж. Аймауытовпен бірігіп «Абайдың өнері һәм қызметі» деген ғылыми мақала жариялады. Осы кездерде М. Әуезовтің Абайды танып білуге деген қызығушылығы басталған еді. М. Әуезов өмірінің отыз жылын Абайдың әдеби мұрасын жұмсайды. Осындай ізденістердің нәтижесінде ғалым 1940 жылы «Абай» романын жазады. Бұл М. Әуезовтің ұлы шығармасы «Абай жолы» роман-эпопеясының бастамасы болды.

М. Әуезов «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы» деген монографиялық зерттеуінде Абайдың әдеби мұрасын толық алып, ақындығы мен көркемдік қырларының даму жолдары, дүниетанымы мен рухани өсуін негізге ала отырып, өз кезеңінің тарихи шындығымен бірлікте қарап сыни түрде талдау жасайды. Ғалымның Абай шығармашылығын зерттеудегі еңбегінің жетістіктері әдебиетімізде үнемі маңызы жоғары болып табылады.

М. Әуезовтің Абайтану ғылымына қосқан үлесін кеңінен танып, бүгінгі уақыт тұрғысынан бағасын беріп, әдебиетіміздің тарихында алар орнын бағамдау маңызды.

Абайдың өмірі мен ақындық өнері жөнінде алғашқы ғылыми ой айтқан ғалымның бірі – Әлихан Бөкейханұлы. Оның 1903 жылы «Киргизский край» атты кітапқа «Қырғыз» атты зерттеу еңбегі енген еді. Бұл еңбекте Абайды поэзиядағы жаңа бағыттың өкілі ретінде жазып, жоғары бағалайды. «Өлеңдерінен көрініп тұрғандай, Абай аса талантты поэтикалық қуаттың иесі, қазақ халқының мақтанышы бола білді. Халықтың рухани шығармашылық қасиетін осынша биікке көтерген Абай сияқты қырғыз (қазақ) ақыны осы кезге шейін болған емес. Жылдың төрт мезгіліне арнаған (көктем, жаз, күз және қыс) тамаша жырлары оны Еуропаның атақты ақындарының қатарына қояды» [4, 20] – деген қорытынды жасайды.

Осы бір шағын пікірлердің өзінен Абайдың ұлылығын, қазақтың жаңа әдебиетінде алатын орнын, ақынның әлем поэзиясының биік деңгейіндегі шығармашылығын көруге болады.

Профессор Мекемтас Мырзахметұлы Абайтану тарихын танытуда Абайдың шығармашылығын зерттеушілер мен танытушыларды да атап өтеді. Олар жөнінде былай дейді: «Абай қайтыс болғаннан кейін оның әдеби мұрасын халықтық мұрасын халықтық

тұрғыдан бағалап, қолдан келгенше аянбай әрекет еткен қалам қайраткерлері де болды. Бірақ бұлар ақын мұрасын әр түрлі дәрежеде таныса да, ол дәуірдегі әдеби сынның толыспаған жағдайына байланыста үлкен талап қоярлық дәрежеге көтеріле алмады. Олар ақын мұрасын қазақ тілінде шығатын баспасөз арқылы насихаттауды Абай қайтыс болғаннан кейін-ақ көп ұзамай қолға алды. Бұл жолда азды-көпті еңбек етіп, Абай мұрасын танытуда, бағалауда өзіне тән үлес қосқан: Бөкейханов, Зейнелғабиден ибн Әміре әл-Жауһари әл-Омскауи, Кәкітай Ысқақов, С. Торайғыров, С.Әбішұлы сияқты революцияға дейінгі қазақ қауымының қоғамдық ой-санасының демократиялық-ағартушылық бағытындағы интеллигенттер тобы еді» [5, 20].

Абайдың тұңғыш өлеңдер жинағының жарық көруі Абайтану ғылымында ұлы оқиғаларының қатарына кіреді. Осы жинаққа «Абай (Ибрагим) Құнанбай ұлының, өмірі» атты мақала жазған. Кәкітай мақаласы да Абайтану тарихында көрнекті орын алатынын ғалымдар зерттеулерінен көреміз.

Бұл айтқандардан Абайтану саласындағы Абай шығармашылығына арналған алғашқы ғылыми мақалалардың тарихи маңызын ғана емес, ғылымдық пікірлер айтуы жағынан да елеулі табыстары болғанын көреміз. Ол кейінгі зерттеушілерге кемел ой салды. Ақын шығармаларының халықтық маңызы, оның қазақ әдебиеті тарихындағы орны жайлы ойлар соңғы зерттеушілер тарапынан қолдау тапты, жаңа деректермен толықтырылды, дәлелденді.

Нәтижелер. Абайтану ісін негіздеп, ғылыми жүйеге түсірген – М. Әуезов. «Абайтанудың алғашқы негізін де М. Әуезов жазған Абайдың ғылыми өмірбаянында жатқаны мәлім, Абай өмірбаянын ғылыми негізде жаза отырып М. Әуезов абайтану саласындағы бірнеше күрделі мәселелерді тұтастай қарастыруды бірден қолға алды. Себебі Абайдың жаңа типтегі ақын, қоғам қайраткері боп қалыптасқанын көрсету үшін, сол дәуірдің тарихи шындығын яғни жасаған әлеуметтік ортасы мен араласқан адамдарын, руларын, билік атаулары мен жер аттарын, ақын шығармалары нәр алған бұлақтарын, Абай мұрасындағы жаңа бағытты, Абай өлеңдерінің жазылу себептерін т.б. көптеген қосалқы мәселелерді қамту қажет еді» [6, 9]. Бұл ғалымның ұзақ жылғы қажырлы еңбегінің жемісі десе болады. Сонымен бірге Ы. Мұстанбайұлы, Қ. Жұбановтың, Б. Кенжебаевтың, З. Ахметовтің, М. Мырзахметұлының тағы басқа абайтанушылардың сіңірген еңбектерін ерекше атап айтуға болады.

Осы жылдарда Абай мұрасы туралы көптеген кереғар пікірлерге қарсы пікір білдірушілердің бірі – Ыдырыс Мұстамбайұлы. Оның Абай мұрасы туралы жазған мақалаларының сол кезеңнің ерекшелігіне сай елеулі кемшілігі бола тұрса да, Абай шығармаларын мұра ретінде қабылдау мен зерттеу туралы жақсы бағыттағы пікір болды. Ол: «Абайдың өлеңдерінің ішінде жалғыз процент ұлтшылдық не орысқа қарсы пікір жоқ, көп жолдастары Абайдың атын бүркей береді. Бұл – тарихи қиянат. Абайды апарып осы күнгі ұлтшылдарға апарып жанастырады» – деп, Абай мұрасының бұрмалануын ашып көрсетеді.

Ы. Мұстамбайұлының «Абай» деген көлемді мақаласы – сол кездегі көтерген мәселесі жағынан мәні жоғары және ғылыми құнды еңбек. Ғалым Абай шығармаларының басты ерекшелігі – оның шыншылдығы деп көрсетті. Сонымен бірге Абайдың жаңашыл ақын екендігін жазады.

«Абай – қазақ әдебиетінің классигі» - деген тұжырым жасаған зерттеушілердің бірі - Құдайберген Жұбанов. Абай туралы тұтас зерттеу еңбегі – «Абай - қазақ әдебиетінің классигі» деп аталады. Бұл ақын мұрасына берілген ерекше баға еді. Көптеген ғалымдарымыз тұрпайы саясаттың шырмауынан шыға алмай жатқан кездің өзінде өз ойын тиянақты дәлелдей білген ғалым еді. Абай мұрасы туралы Қ. Жұбанов зерттеулерінің тереңіне бойлау – бүгінгі күн мәселелерінің де ең маңыздысы.

Абайтану ғылымы үшін 1920-30 жылдар да өнімді болды деуге болады. Ақынның

өмірден өткеніне 30 жыл толуына байланысты көптеген ғалымдар мақалаларын жариялап, ақын мұрасы туралы ғылыми пікірлер жазды. Солардың ішіндегі маңыздысы Құдайберген Жұбановтың «Абай - қазақ әдебиетінің классигі» атты еңбегін бөліп атауға болады. Мақала Абай мұрасы туралы кезінде айтылған кері пікірлерге берілген жауап болғандай. «Қазақ әдебиетінің тарихындағы Абайдың ұстайтын орнын босағаға қарай ысырушылар, оған да міне тұтпай, табалдырықтан шығарып тастаушылар, менің байқауымша, даусыз бір моментті ескермей жүр. Ол - өз тұсында, жалғыз қазақ ғана емес, басқа көршілес елдерден де Абайдың әдебиеттегі үздіктігі» деген пікірі.

Осы тұста жарық көрген басқа еңбектердің ішінен М. Әуезовтің «Абай ақындығының айналасы», Ә. Мәметованың «Абай - кезеңінің дана ақыны», М. Сильченконың «Абайдың реализмі», Е. Ысмайылов пен З. Шашкиннің «Абайдың поэтикасы» атты мақалаларын айту орынды. Бұл мақалаларда Абай шығармалары жан-жақты зерттеліп, түрлі ой-пікірлер қозғалды. Кейінгі жылдары Абай шығармашылығы арнайы зерттелетін жеке объектіге айнала бастады.

Отызыншы жылдардың ішінде Абайға арналған көптеген зерттеулер жазылды. Олардың ішінде Б. Кенжебаевтың «Абай туралы пікірлер», М. Әуезовтің «Абайдың мәдени ізденулері», С. Мұқановтың «Абай — халық ақыны» сияқты ғылыми мақалалары «Әдебиет майданы» журналында жарық көріп тұрды. Кейін ақынның 95 жылдық мерейтойында да көптеген зерттеулер жарық көріп, Абай мұрасы сан-салалы зерттеулерге ұласты.

«Көркем шығармашылық тарапынан бұл тақырыпты арнайы түрде зерттеу қажеттілігі ұсынылды. Осы тұстан бастап бұл тақырып төңірегінде көптеген мақала, зерттеулер шоғырлана түсті. Х. Сүйіншәлиев университеттер мен педагогикалық институттарда оқытылып келе жатқан «Абайтану тарихынан» арнайы курс пен семинарға арнап бағдарлама жасады. Ал Т. Кәкішев қазақ әдеби сын тарихы мен абайтану тарихын жалғастыра баяндайтын «Оңаша отау» (1982ж.) кітабында көптеген тың пікірлер ортаға салды» [7, 7]. Осылайша Абайтану ғылымы кемелденіп, сан-салалы зерттеулерге ұласып жатты. Абайтану бойынша осындай құнды пікір айтып, ғылыми зерттеу жазуда ақынды тану, оның сөздерін терең қабылдау қажет.

С. Мұқанов пен Ілияс Қабыловтың Абай мұрасы туралы пікіріне қарсы пікір талас тудырып айтысқа араласқандардың бірі – Мұстамбайұлы Ыдырыс. Оның Абай мұрасы туралы жазған мақалаларының сол кезеңнің әдеби атмосферасына тән елеулі кемшілігі бола тұрса да, Абай шығармаларын мұра ретінде қабылдау оны зерттеу қажеттігі туралы бірден-бір дұрыс бағыттағы пікір еді.

Кейінгі кездегі Абайтану тарихында өзіндік орны бар ғалымдардың бірі - Бейсембай Кенжебаев. Ғалым көбінесе С. Торайғыров туралы зерттеулер жазған. Алайда осы Сұлтанмахмұт Торайғыров та Абай мұрасын тұғыш зерттеушілердің бірі еді. Бұл туралы академик Зәки Ахметов: «Сұлтанмахмұт – Абай дәстүрін дамыта түсушілердің бірегейі, әрі ақын мұрасының әлеуметтік тамырын тереңірек танығандардың бірі. Абайдың жаңа бағыттағы қазақ әдебиетінің негізін салып, классикалық дәрежеге көтерген еңбегін Сұлтанмахмұт творчестволық іздену, азабы мол ақындық жолды бастан кешіру, әдеби тілдің тазалығы туралы заман талабы күн тәртібіне қойып отырған мәселеге жауап беру тұрғысынан келді» - деген [8, 27]. Б.Кенжебаев болса өз ғылыми еңбектерінің негізінде де Абайтану арнасына көптеген құнды пікірлер жазды.

Абайтану тарихында өзекті пікір айтып, маңызы зор зерттеулер жүргізген ғалымның бірі - З. Ахметов. Абай мұрасының көрнекті зерттеушісі. Оның бір ғана «Абайдың ақындық әлемі» зерттеуін мысалға алатын болсақ, Абайдың ақындығын, адамдық мұраттарын қазіргі деңгейде терең, толық зерттеп, ақынның әдебиетке әкелген көптеген өзгерістерін көрсетуді мақсат етеді.

Абайдың қазақ әдебиетіндегі кейінгіге үлгі болған дәстүрі, оның шығыс, орыс әдебиетімен байланысы, түрлі аудармалары, Абай өлеңдерінің құрылысына арналған

З. Ахметовтің, Абайдың педагогикалық, психологиялық көзқарастары жайлы Қ. Жарықбаевтың, Абай шығармаларының басылу тарихы, текстологиясы мен оның ақындық мектебі туралы Қ. Мұхамедхановтың, Абай өмірі мен шығармашылығы жайлы тың деректер жинаған М. Бейсембаевтың көптеген еңбектері де Абайтану ғылымына қосылған еңбек деп бағалау орынды.

Абайтану тарихының дамуына зор үлес қосушы абайтанушы ғалымдардың бірі – М. Мырзахметұлы. Абайдың толық адам ілімін тереңдете зерттеген ғалым. Абай дүниетанымы мен идеяларын қоғам игілігіне айналдыруға бар күш-қуатын жұмсауда елеулі еңбек етуде.

«Толық адам» ілімі арқылы жастарды тәрбиелей аламыз. Алланың бойындағы сегіз сипат адамда да бар, бірақ Алладағыдай толық емес. Сондықтан бойымыздағы сегіз сипатты Аллаға еліктей отырып күрделендіріп, жөндеуіміз керек. Соған ұмтылуымыз керек. «Толық адам» ілімі содан барып шығады», - дейді Мекемтас Мырзахметұлы [9, 9].

М. Мырзахметұлы Абайдың 175 жылдық мерейтойы қарсаңында әрқайсысы 400 беттен тұратын Абай туралы еңбегінің он томдығын шығарды.

Ғалым Абайтанудың тарихын ғылыми түрде кезеңдерге бөліп, сипаттап ұсына білді. Абайтану тарихының үш кезеңін көрген (М.Әуезов кезеңі, М.Әуезовтен кейінгі кезең, бүгінгі Абайтану) ғалым Мекемтас Мырзахметұлының еңбегі аса биік.

Абайтанудың өткенін негізге ала отырып, өңделіп отыратын бұл сала маңызы мәңгілік. «Әр дәуір, қоғамдық өзгерістер, көзқарастардың жаңаруы оған өз міндетін жүктейді. Әр ұрпақ Абай жөнінде өз сөзін айтатын болады. Осы тұрғыдан ғылымға тек советтік ұрпақтың, ғана емес, бүгінгі өзгеру дәуірі ұрпағының да ой-пікірі, көзқарасы қажет. Абайтану есігі кімге де болса, ойы бар, пікірі бар оқырманның бәріне ашық. Ұлы ақынның 150 жылдығы алдында жүргізілетін жұмыстарға осылай көп болып, ғалымдардың әр ұрпағының өкілдері боп қатыссақ, көп көтерген жүк жеңіл болмақ» [10, 115]. Әр ғалым Абайдан өзіне қажетін біліп, ғылыми зерттеп, түрлі деңгейде Абайтану саласын дамытуда. Бұл Абайтану ғылымының өміршеңдігін көрсетсе керек.

Қорытынды. Абайтану ғылымы туралы қанша көп айтылса, алда әлі де айтылар сөз одан да көп. Ақын мұрасы ескірмейді, әр ұрпақ оны жаңадан оқып, өзінше түсінеді, өз пікірін айтады.

Әр заманның өз міндеттері болады. Қазақтың Абай мұрасындай рухани байлығы әлемдік өркениеттің төрінен орын алған бүгінгі жаңа Қазақстан тұсында Абайтануды әлемге таныту міндеті тұр. Бұрынғы айтылғандардың барлығы жарамсыз деген сөз емес, бұл жерде аталған негіздерді басшылыққа ала отырып, жаңаша ой түйіндеу дұрыс болар.

Абайдың 150 жылдық мерейтойы қарсаңында да көптеген жаңа мәліметтер, ғылыми зерттеу еңбектері жарық көрді. Ұлттық ғылым академиясының, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Абайтану бөлімі ақын шығармаларына текстологиялық зерттеу жүргізіп, екі томдық, академиялық жинақ дайындап, оның өмірі мен шығармашылығын зерттейтін жаңа еңбектер жасады. Ат салысқан ғалымдар қатарында Қ. Мұхамеджанов, З. Ахметов, М. Мырзахметұлы, Ж. Ысмағұлов, Б. Байғалиев, Қ. Сералин т.б. болды. Шығармаларының ғылыми түсініктері қайта жазылып, толықтырылды. Естеліктер жинағы жарық көрді. Бұл жинақ Абайтану тарихында бірінші рет басылған еді. Б. Байғалиевтың «Абай өмірбаянының деректі көздері», З. Ахметовтің «Абайдың ақындық әлемі», М. Мырзахметұлының «Абайдың адамгершілік мұраттары», «Абайтану тарихы», Қ. Мұхамедхановтың «Абайдың ақын шәкірттері», Ж. Ысмағұловтың «Абай: ақындық тағылымы», Қ. Салғариннің «Таным баспалдақтары», т.б. монографиялық зерттеулері бар.

Абайтану ғылымы өзіндік тарихы қалыптасқан ұзақ уақыттан өтті. Қазақ әдебиеттану ғылымының үлкен бір саласы болып қалыптасты. Осы иеленген жетістіктерді жаңғырта отырып, заманымыздың жаңалық сипатына сай дамыту, Абай мұрасын жаңа заман қажеттілігіне айналдыру бәріміздің міндетіміз.

Әдебиеттер

1. Әдебиеттану: терминдер сөздігі. Құраст.: З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – 3-ші бас. – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. – 400 б.
2. Кәкішев Т. Абайтану тарихының мәселелері [Мәтін] // Абай ғылыми-зерттеу институты хабаршысы. – 2012. – 23 ақпан. – 13б.
3. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Алаш, 2003. – 294 б.
4. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 455 б.
5. Мырзахметов М. Абайтану тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 191 б.
6. Өмірбекова Н. М. Әуезов Абайтанудың негізін салушы [Мәтін] // Абай әлемі. – 2022. – 5б.
7. Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни ағартушы ағым. – Алматы: Білім, 1998. – 256 б.
8. Ахметов З.А. Абайдың ақындық дәстүрі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.
9. Мырзахметұлы М. Абайтану – ХХІ ғасыр көгінде [Мәтін] // Жұлдыз журналы, 2022. – 10 қазан.
10. Мағауин М. Ғасырлар бедері. – Алматы: Жазушы, 1991. – 432 б.

Г. КУРМАНГАЛИЕВА, А. КАРТАЕВА

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ НАУКИ АБАЕВЕДЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматривается история становления одной из фундаментальных отраслей казахского литературоведения – абаеведения. Анализируя процесс становления и развития абаеведения, исследуются научные работы, представившие и изучившие наследие Абая в разные годы. В основной части кратко излагается история признания Абая и область исследования наследия поэта в целом, анализируются многие ценные научно-исторические данные. Творчество и гражданская личность поэта определяется благодаря трудам ученых, изучающих произведения Абая. Важность и эффективность современной дисциплины показывает изучение научных работ и монографий ученых-исследователей. В настоящее время, когда повышается уровень научной изученности данных о наследии Абая, дифференцируется история изучения абаеведения и этапы его становления. Начиная с М. Ауэзова, который ввел изучение абаеведения в научную систему, на основе работ Ю. Мустамбаули, К. Жубанова, Б. Кенжебаева, К. Жумалиева, З. Ахметова, К. Мухамедханова, М. Мырзахметула и других ученых в этой области, история становления абаеведения предполагает необходимость анализа произведений периода независимости с новой точки зрения.

Ключевые слова: абаеведение, история абаеведения, научная работа, исследование, статья, монография, научная биография.

G. KURMANGALIEVA, A. KARTAYEVA

Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

THE HISTORY FORMATION OF THE SCIENCE OF ABAI STUDIES

Abstract. The article will focus on the history of the formation of one of the fundamental branches of Kazakh literary science – Abay studies. An overview of the history of the formation and study of the history of Abay studies is made, scientific works that have shown the heritage of Abay in different years are analyzed. In the main part, a brief analysis of the history of Abai's knowledge, the study of the poet's heritage in general, a lot of scientifically valuable historical facts are analyzed. Through the work of scientists studying the history of Abay studies, the personality and civic identity

of the poet are revealed. After studying the research of research scientists in research works and monographs, the importance and effectiveness of the modern discipline of Abay studies is shown. The history of the study and the stages of the formation of Abay studies are differentiated in modern times, when the degree of research of data on the heritage of Abay is increasing. Starting with M. Aueзов, who brought Abay studies into the scientific system, based on the works of Y. Mustambayevich, K. Zhubanov, B. Kenzhebayev, K. Zhumaliyev, Z. Akhmetov, K. Mukhamedkhanov, M. Myrzakhetuly, it is necessary to look at the history of the formation of Abay studies and analyze the works of the independence period from a new angle

Keywords: Abay studies, history of Abay studies, scientific work, research, article, monograph, scientific biography.

References

1. Ädebiattanu: terminder sözdıgı. Qūrast.: Z.Ahmetov, T.Şañbaev. – 3-şı bas. – Semei-Novosibirsk: Taler-Pres, 2006. – 400 b.
2. Käkışev T. Abaitanu tarihyñ mäseleleri [Mätın] // Abai ğylymi-zertteu instituty habarşysy. – 2012. – 23 aqpan. – 13 b.
3. Baitürsynüly A. Bes tomdyq şyğarmalar jınağy. 1-tom. – Almaty: Alaş, 2003. – 294 b.
4. Qazaq ädebietinñ qysqaşa tarihy: Oqu qūraly. – Almaty: Qazaq universiteti, 2002. – 455 b.
5. Myrzahmetov M. Abaitanu tarihy. – Almaty: Ana tılı, 1994. – 191 b.
6. Ömirbekova N. M. Äueзов Abaitanudyñ negizın saluşy [Mätın] // Abai älemi. – 2022. – 5 b.
7. Qalijanüly U. Qazaq ädebietindegi dini aǵartuşy aǵym. – Almaty: Bılım, 1998. – 256 b.
8. Ahmetov Z.A. Abaidyñ aqyndyq дәstürı. – Almaty: Ana tılı, 1995. – 272 b.
9. Myrzahmetüly M. Abaitanu – HHI ğasyr köginde [Mätın] // Jüldyz jurnalı, 2022. – 10 qazan.
10. Maǵauin M. Ğasyrlar bederi. – Almaty: Jazuşy, 1991. – 432 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Курмангалиева Гүлнур Толеугазыевна – С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің докторанты, Өскемен, Қазақстан

Курмангалиева Гүлнур Толеугазыевна – докторант Восточно-Казахстанского университета им. С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

Kurmangalieva Gulnur Toleugazyevna – doctoral student Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Картаева Айжан Маратбекқызы – филология ғылымдарының докторы, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің профессоры, Өскемен, Қазақстан

Картаева Айжан Маратбековна – доктор филологических наук, профессор Восточно-Казахстанского университета им. С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

Kartayeva Aizhan Maratbekovna – doctor of philological sciences, Professor of S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

J. LUBOCHA-KRUGLIK¹

S.T. KOBZHASSAROVA²

A.T. ZHUMSAKBAYEV³

Silesian University, Katowice, Poland¹

L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan²

Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan³

(e-mail: jolanta.lubocha-kruglik@us.edu.pl¹, kobzhassarova@gmail.com²,

aman.zhumsakbaev.91@mail.ru³)

THE PRINCIPLE OF HISTORICISM IN THE WORKS OF A. KEKILBAYEV

Abstract. The article deals with the question of the classical tradition and its creative development, enrichment, continuity and qualitative differences in the approach to the principle of historicism. Historicism is a necessary condition for creating a full-blooded realistic character. Historicism is considered in detail by the authors on the material of the early prose of the Kazakh writer A. Kekilbayev. Based on a concrete analysis of works belonging to different aesthetic systems, the authors strive to show the mechanism of interaction of characters and circumstances at different stages of the formation and development of realistic art, to present the national character in its historical and aesthetic essence. The innovation of A. Kekilbayev is revealed on concrete examples, the logic of the ideological and aesthetic enrichment of the principle of historicism in Kazakh literature is traced. The article analyzes the problems of historical and artistic truth, the continuity of cultural, folklore traditions and literature. The innovation of A. Kekilbayev's prose is investigated. The comprehension of modernity, the untroubled past and the foreseeable future in a single cause-and-effect relationship; the search for social patterns in the previous, human experience; the socio-psychological study of a person in the circumstances of the epoch - all this determines the main thing in the artistic comprehension of reality from the standpoint of consistent historicism. The analysis of the presence in A. Kekilbayev's prose of the main elements of the poetics of historicism, historical motives and images is carried out. The general, typological, as well as individual, unique basic forms and images with historical content in the originals and translations of A. Kekilbayev's works are revealed. The range of socio-moral problems solved by the writer at the philosophical and aesthetic level is covered in detail. Through the moral lessons of the past, there is a comprehension of modernity. Depicting the distant past, the ancient history of ancestors, touching upon moral problems with a deep universal meaning, the writer finds a response with modernity.

Keywords: historicism, psychologism, folklore traditions, translation problems.

Introduction. Abish Kekilbayev is a prominent representative of Kazakh literature of the second half of the 20th century. His prose works clearly defined the main range of problems of creative interests and ideas and revealed his propensity for a leisurely tale manner, for philosophy, for psychologism. From childhood, the writer not only knew oral folk art very well, but also absorbed it into himself. We can say that his artistic tastes were shaped by legends, stories, parables and ballads, so A. Kekilbayev often turned to the history and folk art of the Kazakh people.

Here it is appropriate to recall the words of P.S. Vykhodtsev: *“The overwhelming majority of writers come from the midst of the people, for whom folk art is a native and close element. Therefore, they do not so much “turn” to folklore sources in necessary cases to solve their professional problems, but they carry these principles in themselves, more boldly go towards the*

convergence of literary and folklore traditions” [1, 28].

The beginning of the creative path of A. Kekilbayev coincided with a rather stormy period of close and heightened attention of many Kazakh writers to the past of their people, to their almost unknown history. The writer took a completely different path. In the stories “The Ballad of Forgotten Years”, “Khatyngol Ballad”, “The Well”, “The Contest”, resorting to a skillful arrangement of ancient legends, tales, parables, he recreates not only the moral image of a bright and harsh past, but also touches on the global problems of our time.

Raising universal problems and widely using folklore motifs and plots, A. Kekilbayev reveals the depth of the spiritual world of the characters. Events, plots of many of his works are known in folklore, but the stylistic and content accents, intonations are already sharply colored by the individual vision of the writer's world.

Materials and methods. Revealing the folklorism of A. Kekilbayev, the well-known writer G. Belger noted that *“the dignity and strength of the artistic palette of A. Kekilbayev is that he rethinks “tales of ancient times” in a modern historical and philosophical way, extracts universal humanistic roots-formulas from ancient legends, in a new way, very relevant highlighting “a fragment of the ancient truth” [2, 83].*

In modern Kazakh literature, a special place is given to national folklore images. In the stories “Ballad of Forgotten Years” and “Khatyngol Ballad” by A. Kekilbayev, images of the steppe, kuishi, horse, wise old man, wise girl, devil stand out, which determine the specifics of the national color of his works.

We see the originality of A. Kekilbayev's creative talent in “the desire for parable, in giving concrete-sensual material a bottomless perspective of abstract philosophical depths” [3, 281].

The originality of A. Kekilbayev's artistic creativity is considered on the analysis of the early historical prose of the writer - the stories “The Ballad of Forgotten Years”, “Khatyngol Ballad”, “The Well”, “The Contest” and the novel “The End of the Legend”. The historical prose of A. Kekilbayev arouses the constant interest of critics of different levels with its originality, its completely new attitude to legends, and to historical figures, and to the relationship of their ancestors.

On the merits of historical stories by A. Kekilbayev, Ch. Aitmatov wrote: *“... I would like to draw attention to the book of the talented Kazakh prose writer A. Kekilbayev “Ballads of the Steppes”, where the author, with the help of mythological systems and structures, managed to touch upon the significant problems of history and modernity. This book is at a very high level of thinking - there is a fusion of myths, legends, modernity, a fusion of historical and modern experience, and in my opinion, all these components made the work not only rich in content, but also artistically significant” [4, 157].* We believe that the work of A. Kekilbayev is a completely new fact in the history of the development of Soviet Kazakh literature. His novels, stories, novels artistically synthesized, but only the achievements of Kazakh literature, but experienced the beneficial effects of the work of Russian classics such as L. Tolstoy, A. Chekhov and others. A. Kekilbayev managed to combine the traditions of the epic with deep psychologism, ascending its depth and subtlety to the conquests of world classics. A. Kekilbayev's short stories raise so many moral, social, historical, and ethical problems that they are closely intertwined with modernity.

Results and discussions. A. Kekilbayev was formed as a writer in the 60-70s and developed as a writer in a period that is now commonly called “stagnant”. It was a period of gradual moral decline and spiritual devastation of society, a time of lawlessness and the flourishing of all injustice and dishonor. During this period, A. Kekilbayev, in the struggle to save the honor and dignity of a person, chooses the only correct path - the artistic word. In the conditions of the suppression of any living and truthful word by the totalitarian system, the writer will find the only true method - the method of revealing all forms of oppression of a person from the inside, moreover, on historical material, using primarily historical parables and legends. Without dwelling on the external events of historical epochs, he focuses his attention on the psychological

development of the artistic image. The historical works of AbishKekilbayev attract not only with the depth of philosophical thinking, but also with high artistry. The writer managed to find such techniques in compositional construction, in revealing the plot, which combine the traditions of ancient tales, epics with the original finds of modern world literature.

The novella "The Ballad of Forgotten Years" is a story about the irreconcilable enmity of two tribes - the Turkmen and the Kazakhs. In the center of the story, the image of the old leader of the Turkmen Zhoneut. He is obsessed with revenge. In his obsession, he spares no one, not even his last son. Only the execution is complete. An innocent Kazakh dombra player and the estrangement between Zhoneut and his fellow tribesmen after the execution makes him think deeply about his life. In this story, A. Kekilbayev uses an internal monologue for the first time. Zhoneut's insight, his suffering, his painful realization of his unrighteous life is revealed through an internal monologue.

In the story, A. Kekilbayev raises the global problem of the meaning of life, human happiness. In the image of Zhoneut, we see a man who lived all his life with false ideals and regained his sight too late. He dies of despair, from the realization that there is too much evil done to them in life, and there is no time left to correct. V. Lavrov notes that "... in the "Ballad of Forgotten Years" we are talking about the struggle between the old and the new in human souls, about the emergence of a new consciousness, a new morality and the inertia of life in the old fashioned way, based on dogmatic ideas about the mission of man in this world. Senseless enmity, humiliating the human soul and the sublime world of music, art, hatred and humane feeling, malice and compassion - these are the antagonistic forces in the "Ballad" [5].

Indeed, A. Kekilbayev very skillfully weaves into the story the theme of art as a confrontation with everything evil, harsh, anti-human. It is the musician who makes Zhoneut shed a tear for the first time, and although this was a short-term relaxation of the leader, the impact of his art was profound. The compositional construction of the story, which opens and ends with a story about the events of the 60s of the XX century, when the development of the Mangyshlak field began, is also subordinated to the idea of affirming the good. Among the oil workers, we see a gray-haired old Turkmen, a conductor named Kurban, the same Kurban who inherited Daulet's dombra. He is the link between past and present.

The study of the originality of the early historical and artistic prose of A. Kekilbayev from stories to the novella "The End of the Legend" allows us to conclude that an essential feature of the writer's historical prose is the moral and philosophical understanding of history, consonance with the present day of the questions posed by the author about the moral price of human happiness, negative attitude to a passive perception of life, condemnation of soulless egoism as a social phenomenon, a thirst for revealing the potential moral possibilities of a person. Historical prose is characterized by a measured, unhurried narrative style of narration, an in-depth display of psychology. The author masterfully masters the art of internal monologue. He penetrates into the depths of the characters' consciousness and reveals the motives of their deeds and actions, and uses an internal monologue in order to reveal the character's self.

A. Kekilbayev knows how to use the huge potential of the Kazakh language. His language is plastic, rich in vivid epithets and comparisons, interspersed with proverbs and sayings common among the people, unusual coloring and determines the creative individuality of nature.

Over the past decades, scientists from different countries have studied many aspects of literary translation and made very valuable discoveries. Our task is to show how truthfully this inner world of the hero is recreated; how correctly, the author's concept of the image is reflected. Noting basically the correct transmission of the plot of the work, we come to the conclusion that the reconstruction of the inner world of the characters does not always correspond to the original. Translators sometimes abuse the freedom of the translator's creativity, do not always correctly determine the "key words", do not always justifiably use the methods of tracing or adaptation, and do not always skillfully select the Russian equivalent. As a result, the inner world

of the heroes becomes impoverished, the depth of the image disappears, and sometimes the moral character of the hero simply changes.

Translators are not always so sensitive and attentive to the writer's style. One of the features of A. Kekilbayev's skill is the ability to lead the reader to the desired conclusion without pressure on the reader by a very subtle description of the state of the surrounding nature. However, translators are not always able to reproduce this technique. Here is how the translator describes the meeting of two opponents in the story "The Ballad of Forgotten Years": *"There is a bare steppe all around, it has no end or edge. Not a soul around. There is no one to shout to the batyrs: "Stop, you are people, not animals. You have brought a lot of trouble to people. Nevertheless, if one of you falls, then the count of misfortunes will not end at all. On the contrary, they will be multiplied by bloody revenge from day to day, from year to year. Empty around. The frightened lark darted from one rider to another and disappeared into the bottomless blue. Not far away, a shoal of roe deer was cautiously making its way to a watering place. Noticing the dancing horses, the roe deer shied away"*.

As you can see, the translator did not understand the author's artistic technique - the deep disclosure of the image through the perception of the surrounding nature of the characters. In the original, animals and birds, correlating with people, seem to emphasize their madness. So, the lark does not *"fly away into the bottomless blue"*, as the translation says, but frantically chirping, rushes from one batyr to another, trying to protect its nest from these brutalized creatures. The original does not have that pathetic edifying monologue that sounds in the translation. Everything is much thinner. Such errors occur in all translations.

Conclusions. The originality of A. Kekilbayev's clearly manifested primarily in his language system. The figurative language system of the writer is characterized by the fact that the metaphors, epithets, comparisons with which the text of the works is saturated act as an element of national historical realities, they are closely related to the way of life, world outlook and life experience of the people, which is described in the work.

Very often, comparisons, epithets, idiomatic expressions reflect the life experience of heroes who lived in certain natural and climatic conditions. However, in translation these features are not always subjected to deep reflection. Translators use the method of adaptation, which contributes to the loss of national identity, or the method of tracing, sometimes leading to complete nonsense. Very often, translators do not grasp the hidden meaning of metaphorical comparisons in the figurative-expressive system of the writer. There are facts of incorrect transmission of realities, incorrect translation of words.

It is also noted that translators often omit proverbs and sayings, phraseological combinations that characterize the originality of A. Kekilbayev's figurative means. All these failures in general distort the national face of the work; distort the artistic reality of the works of A. Kekilbayev.

The historical prose of A. Kekilbayev was translated by several translators, most of whom do not know the Kazakh language, are not familiar with the living conditions of the desert inhabitants and therefore have a poor idea of the life and customs of these people. Therefore, it is impossible to talk about a unified approach to the translation of the writer's works. Only one general principle can be noted in the approach to the artistic reproduction of the works of A. Kekilbayev - the desire to recreate the plot content of the works and the meaning of the philosophical reflections of the characters. In this regard, the translation of the novel "The End of the Legend" by G. Belger, who is fluent in the Kazakh language and has been familiar with the life of the Kazakh people since childhood, can be considered the most successful. He used various methods in recreating the inner state of the hero from literal translation, using an equivalent to replacing it with another expression that conveys the aesthetic and emotional impact on the reader more deeply.

References

1. Vykhodtsev P.S. At the junction of two artistic cultures (the problem of folklorism in literature). / Russian folklore. Questions of the theory of folklore: ANSSS, 1979 – S. 3-30.
2. Belger G.K. Brother among brothers: reflection articles, literary portraits. – Alma-Ata: Zhazushy, 1981 – 148 p.
3. Ustinov A. Point of support. A-Ata. «Zhazushy», 1982. – p. 281.
4. Lavrov V. Lessons from Abai. Saint Petercburg, Star. – 1972.
5. Aitmatov Ch. Questions of Literature. No. 8, 1976.
6. Nikitin V. «True Stories of Human Passions» (About Abish Kekilbaev's book «Ballads of Forgotten Years») – Central Asia Monitor Newspaper, September 4, 2009
7. Artshishevsky A. "Abish Kekilbaev: life and legend" <https://web.archive.org/web/20160113143757/http://camonitor.com/20507-abish-kekilbaev-zhizn-i-legenda.html>
8. Kekilbaev A. // Kazakhstan. National Encyclopedia. – Almaty: Kazakh encyclopediasy, 2005. – Т. III.
9. Abisheva O. Folklore code of Abish Kekilbayev's prose / O. Abisheva // Prostor. – 2016. – No. 1. – p. 139-140.
10. Sarsekeeva N. Abish Kekilbayev's prose: lessons of history and the search for spirituality / N. Sarsekeeva // Thought. – 2009. – No. 11. – p. 49-54.

Й. ЛЮБОХА-КРУГЛИК

Силез университеті, Катовице, Польша

С.Т. КОБЖАСАРОВА

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

А.Т. ЖУМСАКБАЕВ

Еуразиялық гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

Ә. КЕКІЛБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХШЫЛЫҚ ПРИНЦИПІ

Андатпа. Мақалада классикалық дәстүр және оның шығармашылық дамуы, байытылуы, сабақтастық байланыстары және тарихшылық принципіне деген көзқарастың сапалық айырмашылықтары туралы мәселе қарастырылады. Тарихшылық – толыққанды реалистік сипатты құрудың қажетті шарты. Тарихшылықты авторлар қазақ жазушысы Ә.Кекілбаевтың ерте прозасының материалында егжей-тегжейлі қарастырады. Әр түрлі эстетикалық жүйелерге қатысты туындыларды нақты талдауға сүйене отырып, авторлар реалистік өнердің қалыптасуы мен дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі кейіпкерлер мен жағдайлардың өзара әрекеттесу механизмін көрсетуге, ұлттық мінезді өзінің тарихи және эстетикалық мәніне ұсынуға тырысады. Нақты мысалдарда Ә. Кекілбаевтың жаңашылдығы ашылып, қазақ әдебиетіндегі тарихизм принципінң идеялық-эстетикалық байыту қисыны байқалады. Мақалада тарихи және көркем шындық, мәдени, фольклорлық дәстүрлер мен әдебиеттің сабақтастығы мәселелері талданады. Ә. Кекілбаев прозасының жаңашылдығы зерттелуде. Бір себеп-салдарлық байланыста қазіргі заманды, зерттелмеген өткенді және болашақты түсіну; алдыңғы, адамзат тәжірибесіндегі әлеуметтік заңдылықтарды іздеу; дәуір жағдайындағы адамды әлеуметтік-психологиялық зерттеу – мұның бәрі шындықты көркем түсінудегі басты нәрсені дәйекті тарихизм тұрғысынан анықтайды. Ә. Кекілбаевтың прозасында тарихизмнің поэтикасының негізгі элементтерінің, Тарихи мотивтер мен бейнелердің болуына талдау жүргізілді. Ә. Кекілбаев шығармаларының түпнұсқалары мен аудармаларында тарихи мазмұны бар жалпы, типологиялық, сондай-ақ жеке, қайталанбайтын негізгі нысандары мен бейнелері анықталды. Жазушының философиялық және эстетикалық деңгейде шешетін әлеуметтік-адамгершілік мәселелерінің шеңбері егжей-тегжейлі сипатталған. Өткеннің адамгершілік сабақтары арқылы қазіргі заманғы

түсінік қалыптасады. Алыс өткенді, ата-бабалардың ежелгі тарихын суреттей отырып, терең жалпыадамзаттық мағынадағы моральдық проблемаларға әсер ете отырып, жазушы қазіргі заманға жауап табады.

Тірек сөздер: историзм, психологизм, фольклорлық дәстүрлер, аударма мәселелері.

Й. ЛУБОХА-КРУГЛИК

Силезский университет, Катовице, Польша

С.Т. КОБЖАСАРОВА

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

А.Т. ЖУМСАКБАЕВ

Евразийский гуманитарный институт, Астана, Казахстан

ПРИНЦИП ИСТОРИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ А. КЕКИЛЬБАЕВА

Аннотация. В статье затрагивается вопрос классической традиции и ее творческого развития, обогащения, а также говорится о преемственных связях и качественных отличиях в самом подходе к принципу историзма. Историзм – это необходимое условие создания произведения реалистического характера. Историзм детально рассматривается авторами на материале ранней прозы казахского писателя А. Кекильбаева. Опираясь на конкретный анализ произведений, относящихся к разным эстетическим системам, авторы стремятся показать механизм взаимодействия характеров и обстоятельств на разных этапах становления и развития реалистического искусства, представить национальный характер в его исторической и эстетической сущности. На конкретных примерах раскрывается новаторство А. Кекильбаева, прослеживается логика идейно-эстетического обогащения принципа историзма в казахской литературе. В статье анализируются проблемы исторической и художественной реальности, преемственности культурных, фольклорных традиций и литературы. Исследуется новаторство прозы А. Кекильбаева. Осмысление современности, неутраченного прошлого и обозримого будущего в единой причинно-следственной связи; поиски общественных закономерностей в предшествующем опыте человечества; социально-психологическое исследование человека в обстоятельствах эпохи – все это определяет главное в художественном постижении действительности с позиций последовательного историзма. Проведен анализ присутствия в прозе А. Кекильбаева основных элементов поэтики историзма, исторических мотивов и образов. Выявлено общее, типологическое, а также индивидуальное, неповторимое основных форм и образов с исторической содержательностью в оригиналах и переводах произведений А. Кекильбаева. Подробно освещается круг социально-нравственных проблем, разрешаемых писателем на философско-эстетическом уровне. Через события прошлого происходит осмысление современности. Изображая далекое прошлое, древнюю историю предков, затрагивая проблемы с глубоким общечеловеческим смыслом, писатель находит отклик с современностью.

Ключевые слова: историзм, психологизм, фольклорные традиции, проблемы перевода.

Литература

1. Выходцев П.С. На стыке двух художественных культур (проблема фольклоризма в литературе). / Русский фольклор. Вопросы теории фольклора: АНССС. 1979. – С. 3–30.
2. Бельгер Г.К. Брат среди братьев: статьи-размышления, литературные портреты. – Алма-Ата: Жазушы, 1981. – 148 с.
3. Устинов А. Точка опоры. – А-Ата, «Жазушы», 1982. – 281 с.
4. Лавров В. Уроки Абая. – Санкт-Петербург: Звезда, 1972.

5. Айтматов Ч. Вопросы литературы. – № 8. – 1976.
6. Никитин В. «Подлинные истории человеческих страстей» (О книге Абиша Кекильбаева «Баллады забытых лет») – Газета CentralAsiaMonitor, 4 сентября 2009 г.
7. Арцишевский А. «Абиш Кекильбаев: жизнь и легенда» <https://web.archive.org/web/20160113143757/http://camonitor.com/20507-abish-kekilbaev-zhizn-i-legend.html>
8. Кекильбаев А. Казахстан. Национальная энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – Т. III.
9. Абишева О. Фольклорный код прозы Абиша Кекильбаева / О. Абишева // Простор. – 2016. – № 1. – С. 139-140.
10. Сарсекеева Н. Проза Абиша Кекильбаева: уроки истории и поиски духовности / Н. Сарсекеева // Мысль. – 2009. – №11. – С. 49-54.

Сведения об авторах (соавторах):

Йоланта Любоха-Круглик – филология ғылымдарының докторы, профессор, Силез университетінің Шығысславян филологиясы институтының директоры, Катовице, Польша.

Йоланта Любоха-Круглик – доктор филологических наук, профессор, директор Института восточнославянской филологии, Силезский университет, Катовице, Польша.

Jolanta Lubocha-Kruglik – Doctor of Philology, Professor, Director of the Institute of East Slavic Philology, Silesian University, Katowice, Poland.

Кобжасарова Самал Тлегеновна – педагогикалық ғылымдар магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Кобжасарова Самал Тлегеновна – магистр педагогических наук, докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kobzhassarova Samal Tlegenovna – Master of Pedagogical Sciences, doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Жумсакбаев Аман Турсунгазыевич – педагогикалық ғылымдарының магистрі, Еуразиялық гуманитарлық институтының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Жумсакбаев Аман Турсунгазыевич – магистр педагогических наук, старший преподаватель Евразийского гуманитарного института, Астана, Казахстан.

Zhumsakbayev Aman Tursungazyevich – Master of Pedagogical Sciences, senior lecturer Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

XFTAP 17.01.45

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-4.19>S. SARSEMBAYEVA¹ S. AITUGANOVA² L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan^{1,2}(e-mail: ssarsembayeva.kz@gmail.com¹, s-aituganova@mail.ru²)

POETICS OF THE LITERARY SIMULACRUM

Abstract. The article describes the poetic features of one of the basic terms of postmodern literature – simulacrum. The global trend of postmodernism has brought many new changes to society. Naturally, when changing society, consciousness and literature, and requirements to them, and measures to present it, are updated. Modern scholars identify three dominant properties of postmodernism. These include dialogue, play, and intertextuality. However, among the characteristics listed, there is no core of governance to organize the unity of application. Thus, simulacrum is analyzed as a universal category of post-modernist aesthetics and as a key element of the poetry of the postmodernist text. That is, it will be one of the tools to study postmodernist works. Along with the history of the origin and establishment of the simulacrum category, the historical basis in the writings of Plato in the early centuries is differentiated, the interpretation as the main term of postmodern philosophy in the research of the French poststructuralists G. Bataille, P. Klossowski, J. Derrida in the following centuries. The concepts of J. Baudrillard «Simulacrum and simulation», representations of G. Deleuze about the connections between religion and simulacrum have been comprehensively analyzed. The works of the Russian literary scholar M. Bakhtin cover theories concerning the problems of the artistic text, the author and the hero. On the basis of the theory of «Author-hero» of the scientist, the interrelation of the problem of integrity of the author and the hero with the concept of simulacrum is examined.

Keywords: postmodernism in literature, literary simulacrum, simulacra and simulation, poetics of literary simulacrum, simulation of reality, simulative reality

Introduction. Postmodernism is a modern philosophic sect, an artistic method, which conveys the reality of the new socio-political life. It originated as continuation of modernism, as its new form and as a level of qualitative development. The main trait of postmodernism is pluralism, i.e. rejection of predominant canon and legitimacy, ironical approach towards tradition and classical aesthetics, absence of clarity and resistance to system, resistance to methodology, denial of rules and restrictions, unity and lack of autonomy and wholeness, fragmentation, indifference, primacy of chaos, recognition of the world in discord as something haphazard, chaotic, lawless and accidental; interpretability and etc. Postmodernism can be perceived as manifest of classical literature, against its requirements for art. Anti-canonical, anti-aesthetical, anti-systematic... Therefore, in this case, priority is given to unique understanding and ideology in cognition of the world, rather than to humanistic ideas. Whereas artistic image expressed material sense reality (metaphor – “mirror”) in noticeable form, it pointed to prototype in religious art. First it pointed to avant-gardists` art, then new anti-mimetic meanings started to be formed in the practice of postmodernism, embodying spiritual reality. With their help so-called “New artistic reality” (E.B. Vitel) [1], some kind of “The kingdom of distorting mirrors” is created, which claims to the status of spiritual reality, better said, paraspirtual, since it (new reality) represents the results of phantasm of the consciousness of the artist, thereby, gravitates to phenomenon of simulacrum. The meaning of the word “simulacrum” involves range of other words and concepts (as well as prefixes “pseudo-“and“quasi-“): similarity, phantasm, simulated, pretending, mannequin, image, visibility, bluff,

untrue, faking, moulage, guise, counterfeit, illusion, spurious, forgery, greasepaint, mask, deception, mirage, imaginary, fiction, camouflage, vapor, etc. Primarily, in this diversity of simulacrum interpretation (there is no single definition of it), and also, in such long range of synonymous words, it is seen that the word “simulacrum” is the key concept in postmodernism philosophy.

Methodology and research methods. The questions of being, reality and simulation in ancient philosophy are considered on the example of ideas of Plato. The analysis of the problem of the ratio of simulation and the real in the post of non-classical philosophy is carried out on the basis of the works of J. Baudrillard, G. Deleuze, J. Derrida, P. Klossowski, etc.

Discussion and observation. The concept of «Simulacrum» goes back to Plato, who used it to mean «a copy of the copy». The basis for this interpretation of the concept of «simulacrum» is in part the fact that for Plato the very subject of reality, depicted by a painting or sculpture, there is in some way a copy of the idea of the object, eidos, and the image of this object is a copy of the copy, and in this sense, it's fake, it's non-existent.

In the dialog «State» Plato explains the essence of the doctrine about ideas through the myth of the cave. He tells Socrates about a cave in which people are shackled so that they sit face-to-face against the wall and back to the exit of this cave through which light flows. From the outside, certain entities pass some things by the exit, but prisoners can only see the shadows that these things throw on the wall. As they have never seen real things, they take their shadows for them. The fetters restraining the prisoners metaphorically represent the body, the «prison of the soul», while the cave itself is an allegory to the physical world, what we call an objective reality. In Plato's philosophy, all objects of sensual reality are copies of the ideas that people take for the original. Consequently, copies of elements of reality are paintings, and sculptures are understood as copies of copies and are perceived as simulacra [2, 239].

Modern postmodernism (G. Deleuze, J. Derrida, J. Baudrillard, P. Klossowski) turned to the notion of simulacrum to emphasize that human creativity is the creation of images, far from similarity to things and expressing the state of human soul (hopes, fears, ways of vision, etc.) and nothing more. [3, 371].

The modern use of the word «simulacrum» was introduced by the French philosopher Georges Bataille. According to the philosopher, simulacrum is the result of incarnation in a word, artwork and installations of an inexpressible, mystical «inner experience». The simulacrum is regarded as an image devoid of similarities to the object, but creating an effect of similarity. Simulacrum is based on inconsistency and distinction [3, 335]. As constructions that include the observer, simulacra imply rejection of any privileged viewpoint, of any hierarchy and ordering. The world of simulacra is the world of «triumphant anarchy» [3, 342], it is the destruction of «models and copies for the sake of creating chaos» [3, 346].

Pierre Klossowski also reflects on the concept of «simulacrum». In his writings, the philosopher presents the vision of simulacrum as follows: “The simulacrum is what we can know about experience; the concept, in this respect, is only a pathetic scum that appeals to other scum... Simulacrum is a completely different intelligibly conceptualized message: it is an association whose motives are not only undefined, but also do not try to define themselves... The thought expressed in the simulator invariably presupposes special receptivity of the interlocutor” [4, 79].

In the opinion of G. Deleuze, simulacrum is not just a copy of a copy; simulacrum, unlike a copy that lives in similarity, creates only an external effect of similarity. It discovers its true essence in divergence, becoming, eternal change and difference [5, 53]. G. Deleuze illustrates the simulacrum with an example from Catechism: “God created man in an image and similarity. However, as a result of the fall of man, man loses likeness, while preserving the image. We become a simulacrum. We give up our moral existence to enter the stage of aesthetic existence”. There is no doubt that it [simulacrum] produces the effect of similarity, but here arises the effect of the whole, which is wholly external, and is formed not by the means involved within the model at all. The simulacrum centers on the inconsistency and difference [5, 231]. It is a construct that

incorporates the observer's perspective so that the illusion arises from the observer's point of view. «Simulacrum holds a different position; the observer becomes a part of the simulacrum itself, which is transformed and deformed by the influence of its point of view. The becoming of madness or the becoming of the limitless occurs in the simulacrum <...>, there is always the emergence of something different, the formation of destructive depths, able to circumvent and avoid equality, the boundary, The Same and Similarity: always at the same time more or less, but never equality» [5, 232].

J. Derrida says that letter is a «simulacrum, a false pretender seeking to replace the logos». He calls the letter «a trap, its action is insidious and tyrannical, its crimes are monstrous» [6, 44].

If in ancient philosophy the simulacrum is an image of a thing, but far from similarity, modern postmodernism makes a distinction between a copy and a simulacrum, putting as its source a concept producing impressions and sensual images that do not depict something external, but simulate an idea. Simulacrum is the result of incarnation in the word, artwork and installations of the inexpressible and mystical «inner experience». The simulacrum is regarded as an image devoid of resemblance to the object, but as something which creates the effect of semblance. As constructions that include the observer, simulacra imply rejection of any privileged point of view, any hierarchy, and any order. Modernity is determined as the power of simulacra. Not only modern art, but also social life.

The concept of J. Baudrillard's simulacra complements the interpretation of G. Deleuze's simulation in the context of the study of virtual reality, which is connected with the beginning of the widespread use of the concept of «simulacrum» in modern culture. Thus, M. Lipovsky noted that «with the easy hand of J. Baudrillard the concept of «simulacrum» and «simulation» became the symbol of postmodernism» [7, 211].

The specificity of the interpretation of «simulacrum» by J. Baudrillard is that he tries to explain the simulacra as a simulation process, which he perceives as «creation of hyper-real» with the help of «models of real, without its own origins and reality» [8, 257]. The simulation replaces the reality with the real signs, and the simulacrum becomes fundamentally incompatible with reality. It relates to other simulacra. With the term «simulacrum» J. Baudrillard begins operating in 1980 in the «System of Things», implying that the simulacrum is a designed attractive symbolic object in its characteristics, focused on satisfying the wishes of the consumer. It is a false likeness, a conventional symbol of something, functioning in society as its substitute [9, 68]. J. Baudrillard proceeds from the perception of structuralists of the deep structures underlying the paradigm of human existence. The thinker believed that simulations begin by ignoring the basic principle of representation, which asserts the equivalence of sign and reality. According to J. Baudrillard, the simulacrum has nothing to do with any reality other than its own. If the function of the sign is to display, the function of the symbol is to represent, and in relation to the simulacra it makes no sense to talk about any compliance. The «signs» are no longer exchanged for the «signifiers», they are closed to themselves. The self-maintenance of the social system continues as a simulation, concealing the absence of «deep reality», by which J. Baudrillard clearly implies a problematic picture of the «Modern» world. In the light of the concept of a radical change in the «method of signification», it is logical for J. Baudrillard to conclude that the simulation of modernistically understood sociality became a total practice in the post-modernist era [10, 85]. It is noteworthy that the postmodern theoretician proposes to consider simulations as the final stage of development of the sign, in the process of which he identifies four stages of development. The first is the reflection of some deep reality; the second is the disguise and perversion of this reality; the third is the disguise of the absence of all deep reality; the fourth is the loss of any connection with reality, the transition from the order of sight to the simulation, i.e. turning the sign into its own simulacrum [11, 45]. J. Baudrillard in the work «Simulacra and simulation» defines the simulacrum as a «pseudo-reality», replacing the «agonizing reality» simulation, which erases the boundaries between the real and the imaginary. Simulacra bring to the fore the secondary functions

of art associated with the creation of a particular proprietary environment. J. Baudrillard himself calls himself a nihilist of transparency, who rejects all symbolic forms of culture and proceeds from the premise that there is no more hope for meaning. Comparing the culture of the end of the 20th century with the «an autumn fly falling asleep», J. Baudrillard points to the risk of degradation, exhaustion, lurking in the aesthetics of the simulacra, saying that the world is becoming more simulative, t. e. hyper-real. Simulacra are not separated from cultural products. Baudrillard writes that all things continue to function, as the meaning of existence has long disappeared. It continues to function with complete indifference to its own content. And the paradox is that the functioning is not suffering at all, but on the contrary, it is becoming more and more perfect. We see today how each thing acquires its symbol through advertising, media and images. Even the most banal and obscene - and that is dressed in aesthetics, clothed in culture. Multiplying simulacra distort and replace real being. The boundaries between high art and boulevard forgeries for it are lost.

The simulation process is illustrated in the work of J. Baudrillard. The scientist claims that the object-visual image-sign passes 4 consecutive stages in its development:

- 1) it reflects a profound reality;
- 2) it masks deep reality;
- 3) it masks the absence of a deep reality;
- 4) it does not relate at all to any reality: it is a pure simulacrum [10, 88].

We will concretize the above using literary material. The well-known Russian scientist M. Bakhtin, researching the nature of artistic creativity, in particular, the author's relationship with his text, asks himself what happens to the hero who bears someone's own name, for example, his own name and some of his biographical features. What happens when someone makes some hero out of themselves in the artistic text? According to Bakhtin, this act is the spawn of a simulacrum. «The difference between the world of artistic creation and the world of dreams and real life: all subjects are equally expressed in one plastic and pictorial vision plan, while in life and in the dream the protagonist is "I", who is not externally expressed and does not need an image». But how to imagine one's own appearance? «It is easy to ascertain by self-observation that the initial result of the attempt will be as follows: my visually expressed image will begin to be unsteadily defined next to me, inside the experience, it will barely separate from the plane of inner self-feeling, not breaking away from it fully, I sort of split up a little bit, but I will not completely disintegrate: the umbilical cord of self-awareness will connect my outer expression with my inner experience of myself. It takes some new effort to imagine oneself, to completely detach from my inner sense of self and, someday, we succeed, we are struck in our external image by some kind of emptiness, ghostliness» [12, 28]. It is necessary to make this operation through another, to erect «as it were a transparent screen, screen of possible emotional-will reaction of another person to my external phenomenon», but the simulacrum will be generated here too, for «when we contemplate our appearance as a living and external whole embraced by the living - through the prism of the evaluative soul of a possible other person. This soul of another devoid of self-sufficiency, the soul of a slave, introduces some false and absolutely alien element to ethical being: after all, it is not a productive, enriching product <...> it is an exaggerated fictitious product, clouding the optical purity of being. Here some optical forgery is made, a soul without space, a participant without a name and without a role, something absolutely outside history is created. It is clear that the eyes of this fictitious other cannot see its true face, but only its own face» [12, 33]. Therefore, Bakhtin anticipates postmodernist intuitions about the hero-simulator, a hero without a true face.

Results. Previous research has shown that the simulacrum, from the perspective of postmodernism, is a sign of a lack of reference. An integral part of the postmodern worldview, an important category of his aesthetics became notions about the simulacrum. His theory of simulacrum went a long way from Plato to Deleuze, Baudrillard, Klossowski and others. The loss of authenticity in the mass consciousness of these concepts becomes an indicator of the general

decline of culture and an alarm about the prospects for human development in the context of modern civilization. Postmodern literature not only states the simulation of the most important moral and aesthetic categories, but also searches for ways to go beyond the simulacrum.

Postmodernist writers encourage us to think about absurd cultural and social phenomena that are imposed on people by stereotypes. The author's idea in each presented case develops in the direction of close attention to the problem of the devaluation of the word, because it is in language, literature, as in the mirror, reflects the modern man.

Conclusion. Summarizing all the above, it can be stated that the simulations, generated by the game of modern consciousness and being its new mythologies in literary works, permeate all the plans of human existence (spiritual, soul, body) and form a «new world of images», the world of the simulacra (imaginary and virtual), claiming ontological status.

Literature

1. Vitel E.B. Inversion of meanings in the artistic culture of the XX century: from anthropocentrism to the "new artistic reality" (based on the material of D.Shostakovich's creativity): Abstract of Dr. Culturology. Kostroma, 2010.
2. Plato. State. Translated from Ancient Greek by A.N. Egunov M.: Academic Project, 2015. — 398 p.
3. Deleuze J. Logic of meaning. M. –Yekaterinburg, 1998, p. 371
4. Klossowski P. Simulacra of Georges Bataille // The Thanatography of Eros: Georges Bataille and French Thought of the mid-20th century. St. Petersburg: Mithril, 1994.
5. Deleuze J. Plato and the simulacrum / G. Deleuze // Intentionality and textuality. The philosophical thought of France of the twentieth century. – Tomsk: Aquarius, 1998. – pp. 225-240.
6. Derrida Zh. Positions (Translated from the French by V. V. Bibikhin.). – M.: Academic Project (Philosophical Technologies), 2007. – 160 p.
7. Lipovetsky M. Blue fat of a generation or two myths about one crisis // Znamya. 1999. No.11. p.211.
8. Ilyin I. P. Postmodernism: dictionary of terms / I. P. Ilyin. – M.: INION RAS.– INTRADA, 2001. – 384 p.
9. Baudrillard J. System of things. M., 1995. 245 p.
10. Baudrillard, J. Simulacra and simulations [translated from French by A. Kachalov]. –Moscow : Publishing house "POSTUM", 2015. – 240 p.
11. Baudrillard, Jean. Symbolic exchange and death. Translation into Russian and introductory article: S. N. Zenkin. – M., 2000
12. Bakhtin M.M. Author and hero: To the philosophical foundations of the humanities. - St. Petersburg: Azbuka, 2000. – 336 p.

С.САРСЕМБАЕВА, С.АЙТУГАНОВА

Л.Н. ГумилеватындағыЕуразияұлттықуниверситеті, Астана, Қазақстан

ӘДЕБИ СИМУЛЯКРДЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада постмодернистік әдебиетке тән – симулякр ұғымының поэтикалық ерекшеліктері қарастырылады. Әлемдік постмодернизм ағымы көптеген тың тәсілдік, түрлік, мазмұндық, стильдік және құрылымдық өзгерістер алып келді. Қоғам, сана өзгерген тұста әдебиетте, оларға қойылар талапта, оны танытушылары да жаңартылуы заңдылық.

Қазіргі ғалымдар постмодернизмнің үш басым қасиетін ажыратады. Оларға диалогизм, ойын және интермәтінділік жатады. Алайда, аталған сипаттамалардың арасында олардың практикалық қолданылуының бірлігін ұйымдастыруға мүмкіндік беретін басқару өзегі жоқ. Осылайша, симулякр постмодернизм кезеңі эстетикасының әмбебап категориясы және постмодернистік мәтін поэтикасының түйінді элементі ретінде талданады. Яғни,

постмодернистік туындыларды зерделеудің бірден бір құралы болмақ. «Симулякр» категориясының шығу және қалыптасу тарихымен қатар, ерте ғасырларда Платон еңбектеріндегі тарихи түп негізі, кейінгі ғасырларда француз постструктуралистері Ж. Батай, П. Класовски, Ж. Деррида зерттеулеріндегі постмодернистік философияның негізгі термині ретінде интерпретациялануы сараланады. Ж. Бодрийярдың «Симулякр және симуляция» концепциясы, Ж. Делездің дін және симулякр арасындағы байланыстар жайлы түсініктері жан-жақты талданады. Орыс әдебиеттанушысы М. Бахтин еңбектерінде ұсынылатын көркем мәтін, автор және кейіпкер мәселелеріне қатысты теориялары жаңа қырынан қаралады. Ғалым зерттеулеріндегі «автор-кейіпкер», яғни, автор мен кейіпкер тұтасу мәселесінің симулякр ұғымымен өзара байланысы бағамдалады.

Тірек сөздер: әдебиеттегі постмодернизм, әдеби симулякр, симулякр және симуляция, әдеби симулякр поэтикасы, гиперреалия.

С.САРСЕМБАЕВА, С.АЙТУГАНОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИТЕРАТУРНОГО СИМУЛЯКРА

Аннотация. В статье охарактеризованы поэтические особенности одного из основных терминов постмодернистской литературы – симулякра. Мировое течение постмодернизма принесло много новых изменений в обществе. Естественно, что при изменении общества, сознания обновляются и литература, и требования, и меры по представлению.

Современные ученые выделяют три доминирующих свойства постмодернизма. К ним относятся диалогизм, игра и интертекстуальность. Однако среди перечисленных характеристик отсутствует ядро управления, позволяющее организовать единство их практического применения. Таким образом, симулякр анализируется как универсальная категория эстетики периода постмодернизма и как ключевой элемент поэтики постмодернистского текста. Симулякр представляется как один из инструментов изучения постмодернистских произведений. Всесторонне проанализированы концепции Ж. Бодрийяра «Симулякр и симуляция», представления Ж. Делеза о связях между религией и симулякром. В работах русского литературоведа М. Бахтина рассматриваются теории, касающиеся проблем художественного текста, автора и героя. На основе теории «Автора-героя», рассматривается взаимосвязь проблемы целостности автора и героя с понятием симулякра.

Ключевые слова: постмодернизм в литературе, литературный симулякр, симулякры и симуляция, поэтика литературного симулякра, симуляция реальности, симулятивная реальность

Литература

1. Витель Е.Б. Инверсия смыслов в художественной культуре XX века: от антропоцентризма к «новой художественной реальности» (на материале творчества Д.Шостаковича): Автореф д-ра культурологии. Кострома, 2010.
2. Платон. Государство. Перевод с древнегреческого А.Н. Егунова М.: Академический проект, 2015. — 398 с.
3. Делез Ж. Логика смысла. М. – Екатеринбург, 1998, с. 371
4. Класовски П. Симулякры Жоржа Батая // Танатография Эроса: Жорж Батай и французская мысль середины XX века. СПб.: Мифрил, 1994.
5. Делёз Ж. Платон и симулякр / Ж. Делёз // Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск: Водолей, 1998. – С. 225–240.
6. Деррида Ж. Позитивизм (Пер. с фр. В. В. Библихина). — М.: Академический Проект

(Философские технологии), 2007. — 160 с.

7. Липовецкий М. Голубое сало поколения или два мифа об одном кризисе // Знамя. 1999. №11. с.211.

8. Ильин И. П. Постмодернизм : словарь терминов / И. П. Ильин. – М. : ИНИОН РАН - INTRADA, 2001. – 384 с.

9. Бодрийяр Ж. Система вещей. М., 1995. 245 с.

10. Бодрийяр, Ж. Симулякры и симуляции [пер. с фр. А. Качалова]. — М. : Издательский дом «ПОСТУМ», 2015. — 240 с.

11. Бодрийяр, Жан. Символический обмен и смерть. Перевод на русский язык и вступительная статья: С. Н. Зенкин. — М., 2000

12. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. - СПб.: Азбука, 2000. — 336 с.

Сведения об авторах (соавторах):

Сарсембаева Сымбат Армановна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Сарсембаева Сымбат Армановна – докторант, Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sarsembayeva Symbat Armanovna – doctoral student, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan.

Айтуганова Саулеш Шамшаевна – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Айтуганова Саулеш Шамшаевна – кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Aituganova Saulesh Shamshayevna – Candidate of Philology, Professor of Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

М.Д. ЖОРОКПАЕВА¹

А.А. ОРАЛБЕКОВА²

Н.Х. ШАДИЕВА³

Семей медицина университеті, Семей, Қазақстан^{1,2}
Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан³
(e-mail: miramgul.zhorakpaeva@mail.ru¹, aysara.oralbekova@bk.ru², nur.shad@mail.ru³)

МЕДИЦИНАЛЫҚ ЖОО-ДА ҚАЗАҚ ШЕТЕЛ СТУДЕНТТЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ ОҚЫТУШЫНЫҢ КӘСІБИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Андатпа. Мақалада ЖОО-ғы медициналық білім алып жатқан шетел студенттерін оқытудағы оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері, сондай-ақ оқытудың жаңа формалары сипатталған. Осы бағыт аясында авторлар осы мәселеге талдау жүргізе отырып, жоғары оқу орындарындағы оқытушы жұмысының барынша сәтті болуы, оқытушының лингвоэтносоциумды педагогикалық басқару әдістерін қаншалықты шығармашылық жағынан қолданатындығына байланысты екенін анықтады. Медициналық университеттерде кезкелген пәнді студенттердің болашақ мамандығымен байланыстыра отырып оқыту өте маңызды болып табылады. Осыған байланысты, біріншіден, бұл әдіс медицина ғылымының тілінде оқыту студенттер үшін жетекші ынталандырушы факторға айналады. Екіншіден, кәсіби қарым-қатынас шекарасын кеңейтеді, шетелдік адамның қазақ қоғамына енуіне ықпал етеді, яғни социопсихологиялық мәселелерді шешуді жеңілдетеді. Сондай-ақ, мақалада халықаралық студенттерді бейімдеудің психологиялық, әлеуметтік, этникалық негізгі әдістері қарастырылады. Шетелдік студенттерді қазақ студенттерімен бірге академиялық топтарда оқытудың ұтымды жақтары көрсетіледі. Бұл, ең алдымен, шетелдік студенттердің университеттің ішкі тәртіптерімен жақын танысуына, жаңа әлеуметтік-мәдени орта құндылықтарын тезірек меңгеруіне ықпал етеді. Шетелдік студенттерді оқу-тәрбие процесіне белсенді тарту студенттің жеке тұлғасын қалыптастырады. Сондай - ақ, мақалада шетелдік студенттердің болашақ мамандықтарын терең игерудегі негізгі құралдардың бірі болып табылатын қазақ тілін үйренуге деген ынталарын арттыру мәселесі де көтерілді. Сонымен қатар медициналық жоғары білім беру мекемелерінде оқытуда делдалдық тілді қолданудың ерекше маңыздылығы мен артықшылықтары да аталып өтеді. Мақала авторлары бұл сұрақтарды медициналық университеттегі шетелдік студенттермен ұзақ мерзімді педагогикалық тәжірибеге сүйене отырып қарастырады.

Түйін сөздер: шетелдік білім алушылар, педагог-лингвистердің тәжірибесі, толерантты сананы қалыптастыру, медицина ЖОО, педагогикалық басқару дағдылары, коммуникативтік құзыреттілік, делдал тіл, бейімделу.

Кіріспе. Еліміздің жоғары білімін әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялау, шетелдік студенттерді қабылдаумен тығыз байланысты. Шетелдік студенттерді университеттерге қабылдау – елдегі жоғары білімнің дамуының негізгі элементі. Сондай-ақ білім беру қызметтерінің жоғары сапасы әлемдік және халықаралық нарықтағы тартымдылықтың кепілі болып табылады. Соңғы онжылдықта Қазақстандық білім беру экспортының тез өсуі, Қазақстан университеттеріндегі шетелдік студенттер санының көбеюі, мемлекеттер арасындағы білім беру саласындағы ынтымақтастық туралы екіжақты

келісімдер, ғылым мен мәдениет, академиялық алмасу туралы университеттер арасындағы келісімдер, бұлардың барлығы әлемдік қоғамдастыққа белсенді интеграцияланудың көрінісі. Ал Қазақстанда оқитын шетелдік студенттер санының өсуі елдің әлемдік қауымдастыққа қаншалықты енгенінің белгісі. Осы ретте шетелдік білім алушыларға білім беретін оқытушылардың да оқу үрдісін жоғары деңгейде ұйымдастыра алатын білікті маман болуы аса маңызды.

Шетелдік студенттердің бейімделу мәселесі қашан да көптеген зерттеушілердің назарын аударуда. Жаңа мәдени ортаға тап болған адам, барынша бейімделуге мүмкіндік беретін жаңа әлеуметтік мінез-құлық дағдыларын игеруді қажет ететініне күмән жоқ. Бұл үрдісте оқытушының, әсіресе, қазақ тілі пәні оқытушысының шет тілі пәні маманы ретіндегі рөлі жоғары. Осылайша оқу үрдісін тиімді ұйымдастырудың жолдары, шетелдік студенттердің этнопсихологиялық және этномәдени сипаттағы ерекшеліктері, олардың толерантты санасын қалыптастырудың аспектілері, жергілікті қазақ қоғамын таныстыру үрдісіндегі әлеуметтік-мәдени ортаның сипаты сынды сұрақтарға жауап беру аса өзекті болып табылады.

2010 жылы Қазақстан Болон үрдісіне түпкілікті қосылуы – еліміздегі білім беру қызметтерінің халықаралық нарығына басқа елдермен бәсекелесуге мүмкіндік берді. Алайда, алғашқы шетелдік студенттер медициналық білім алу үшін 1990-шы жылдары Болон декларациясына қол қойылғанға дейін Қазақстанға келе бастады. Семей медицина университеті шетелдік студенттерді ағылшын тілінде оқытуды бастап, осы уақытқа дейін айтарлықтай тәжірибе жинақтаған еліміздің алғашқы медициналық жоғары оқу орны атанды. Соңғы жылдары Үндістан мен Пәкістаннан келген шетелдік студенттер ағынының артуы байқалуда. Бұл университеттің халықаралық деңгейдегі беделінің жоғарылағанын көрсетеді және жоғары оқу орны үшін де, жалпы ел үшін де экономикалық пайда әкеледі [1].

Қазақстанға алғаш келген шетелдік студенттер тілдік қиындықтармен қатар өзге де мәселелерге тап болады. Олардың көпшілігі әлеуметтік-мәдени және білім беру жүйесіне қатысты бейімделу қиыншылықтарына тап болды. Баженов Д.В., Иванов А.Г., Мирзоева В.М. сынды ғалымдар өз еңбектерінде шетелдік студенттердің бейімделу кезеңі көптеген әлеуметтік-экономикалық, мәдени, діни, медициналық-биологиялық және лингвистикалық факторлар есебінен кейде бірнеше жылға созылатынын атап өтеді [2, 71]. Сол себепті шетелдік студенттердің жаңа қоғамға барынша ауыртпалықсыз енуіне жағдай жасау аса маңызды. Олардың жат елде еркін әрекет ете білуіне, оқу мен тұрмыстық мәселелерден тыс қоғамның барлық аясына белсене араласуына мүмкіндік беретіндей орта қалыптастыру керек. Басты мақсат - кәсіби медициналық білім алып ғана қоймай, қазіргі қоғамның медицина қызметкерлеріне қоятын гуманистік талаптарына сәйкес бола білу қажет.

Әдістеме мен зерттеу әдістері. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуға қатысты жүргізілген зерттеулердің басым бөлігі - қоғам қайраткерлері, ЖОО-да білім беретін оқытушылар, педагог ғалымдардың еңбектері. Олардың басым бөлігі баспасөз беттерінде жарияланған мақалалар мен диссертациялық жұмыстар. Оның ішінде, медициналық ЖОО-дағы студенттерге қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту бойынша зерттелген еңбектер көлемі аз деуге болады. Шетелдік студенттердің жаңа қоғамға бейімделу ерекшеліктеріне қатысты мәліметтер, аталған тақырыпты зерттеуде өте құнды болып табылады. Әрбір қазақ тілі пәні оқытушысы шетелдік студенттердің жаңа ортаға бейімделу үрдісіндегі кездесетін қиыншылықтары мен мәдени мінез-құлық ерекшеліктерін ескере отырып, кәсіби-педагогикалық үдерісін ұйымдастырғаны абзал. Сондай-ақ, жинақталған деректерді саралау кезінде отандық ғалымдардың еңбектерінен тыс, шетел ғалымдарының жұмыстары да есепке алынды.

Қазақ тілінің оқытудың бағыттары жайлы Жусанбаева С., Күзекова З., Әлімбек Г., Жарқынбекова Ш. [4, 32] сынды ғалымдардың еңбектерінде кеңінен айтылған. Аталған

тақырыптың теориялық-методологиялық негізіне психолінгвистика, биомедициналық этика, қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың әдістемелік тұжырымдамалары қатысты еңбектер де қарастырылды. Қазақ тілін оқытудың әдістемелік тұжырымдамаларына қатысты С.Рахметова «Қазақ тілін оқыту методикасы» еңбегінде жалпы қазақ тілін оқыту әдістемесінің методологиялық, лингвистикалық ұстанымдарын, оқытудың әдіс-тәсілдері, жалпы дидактикалық ұстанымдары ашып көрсеткен. Ж.Б. Қоянбаев, Р.М. Қоянбаев «Педагогика» атты ғылыми еңбегінде педагогтың студенттермен қарым-қатынасының шарттары, оқу іс-әрекетінің жеке тұлғаны қалыптастырудағы әсеріне қатысты маңызды мәліметтер айтылған.

Шетел студенттеріне білім берудегі, олардың жаңа тілді меңгерудегі негізгі ынталандырушы фактордың, коммуникативтік қажеттіліктердің рөлі жайында Л.П.Клобукова, И.А. Пугачев А.Н.Щукин сынды ғалымдар еңбектерінің маңызы зор [4]. Баженов Д.В., Иванов А.Г., Мирзоева В.М., Трубникова Т.И., Фомина Т. К., Митрофанова О.Д. сынды ғалымдар еңбектерінде аталған тақырыпқа тікелей қатысты, медициналық мамандықта білім алушы студенттермен жұмыс жасау ерекшеліктеріне кеңінен тоқталған [2,6, 8, 9].

Талқылау мен бақылау. Көптеген жылдар бойы Семей медицина университетінің жалпы білім беретін пәндер кафедрасы Үндістан, Пәкістан мемлекеттерінен келген студенттермен жұмыс істеп келеді. Үнді мен Пәкістан студенттерінің мінез-құлқы, ұлттық-мәдени ерекшеліктерін сипаттау өте қиын, өйткені үнді, пәкістан жері көптеген субмәдениеттерге бай. Қазақстан сияқты Үндістанда да тілдері мен мәдениеттері сан алуан этнос өкілдері өмір сүруде, сондықтан көптеген мәселелер, соның ішінде этносаралық қатынастар екі ел үшін де өзекті болып табылады. Бақылауларымызға сүйенсек, үнді мен пәкістандықтар көбінесе білім беру үрдісінде және күнделікті өмірде де діни негізде оқшауланатынын көруге болады. Сонымен қатар, лингвистикалық және мәдени тұрғыдан алғанда, Үнді, пәкістандық студенттер арасында, бір жағынан, қазақ тілі мен қазақ мәдениетін меңгеруде үлкен жетістіктерге жеткен белсенді студенттер, екінші жағынан, басқа елдің мәдениетін қабылдаудан тартыншақтанған прагматиктер байқалады. Сондай-ақ, осы этномәдениет өкілдерінің бір арада шоғырлануы, олардың диаспорасындағы өзара қарым-қатынасты жеткілікті түрде қамтамасыз еткенімен, қазақ тілін тез меңгеруге теріс әсер етуі мүмкін екенін есте ұстаған жөн. Көптеген жылдар бойында үнді студенттерінің жергілікті қазақ немесе өзге ұлт өкілдері студенттерінен бөлек жеке бір топта білім алуы, қазақ тілін тездетіп үйрену үрдісін тежеді десек болады. Ал керісінше, аралас топтардың, яғни бірнеше ұлт өкілдерінен құралған топтардың пайда болуы, тек тіл үйренудегі жетістіктерге ғана емес, сондай-ақ студенттердің жаңа ортаға бейімделу жағдайына да оң әсерін тигізгені анық.

Оқу процесін ұйымдастыру барысында студенттердің коммуникативті немесе коммуникативті емес типтеріне қарай ажырата отырып ұйымдастырудың маңызы өте зор. Коммуникативті типке жататын (экстриверттер, қарым-қатынасқа оңай түсетін, топтық іс-әрекетке, ұжымда жұмыс істеуге бейім, рөлдік ойындарға қуана қатысатын, тіл үйренуге деген ынтасын белсенді түрде көрсететін) немесе коммуникативті емес (тілдік материалды талдауға бейім интроверттер, ережелерді, тапсырмаларды өздік орындауға бейім, қарым-қатынасқа құлықсыз, қателесіп кетуден қорқақтайтын, ауызша жұмыстарға қарағанда оқу, жазбаша тапсырмаларды орындауы жөн көретін) студенттермен жұмыс жасаудың өзіндік ерешеліктері бар. Үндістан, Пәкістан студенттерінің этнопсихологиялық ерекшеліктеріне сәйкес, басым көпшілігі коммуникативті емес типке жататынын байқауға болады. Сол үшін де Үндістан студенттерімен жұмыс жасау барысында Шығыс менталитетінің ерекшеліктерін ескеру қажет. Азия елдерінен келген студенттермен жұмыс істейтін оқытушылар мен әдіскерлер, қарым-қатынастағы ұстамдылықтың ерекше қасиет болып саналатынын және студенттердің оқытушыдан кейін ғана сөйлеуге дағдыланғанын айтады.

Бұл ретте, әрине қазақ қоғамы мәдениетінің үнді мәдениетімен ұқсас тұстарын да айта кеткен жөн. Екі ел арасындағы қарым-қатынастың тамыры қазіргі Қазақстан аумағынан сақ тайпалары Үндістанға аттанып, сол жерде қуатты империяны негіздеген кезден бастау алады. Кейбір дереккөздер рухани ұстаз және буддизмнің негізін қалаушы Будда Гаутаманы сақ тайпасынан шыққанын алға тартады, яғни "Шакьямуни" (Сақьямуни) "шакьяның (сақтардың) ең ақылдысы" деген мағынамен байланыстырады. Үндістан халқы моральдық және әлеуметтік міндеттердің қатаң касталық иерархиясымен тығыз байланысты қоғам. Үнді студенттерінің бұл этнопсихологиялық ерекшеліктері оларға бірінші болып әңгіме бастауға, немесе ұжымдық талықлауларға, дискуссияларға белсенді қатысуға, тапсырмаларды тез орындауға және қандай да бір шешімдерді тез қабылдауға мүмкіндік бермейді.

XIII ғасырдың басында Үндістанда пайда болған Дели сұлтандығының бірігу ісінде Орталық Азиядан келген түркі әскери-феодалдық ақсүйектерінің рөлі зор болды. 320 жылға созылған Дели сұлтанаты Үндістанның солтүстігіндегі ең ірі мемлекет болды. Оның алғашқы негізін қалаушылардың бірі Мамлюк әулетінің өкілі Кутб уд-Дин Айбек болды. Кутб уд-Дин Айбек және Сұлтан Бейбарыс сияқты мамлюктердің көрнекті өкілдері және олардың ұрпақтары өз отандарынан тыс жерде қуатты мемлекеттер құрғанын атап өткен жөн. Осылайша өзара әрекеттесудің тілге де әсер еткенін байқауға болады. Бүгінгі таңда қазақ және хинди тілдерінде бірдей мағынасы бар көптеген ортақ сөздер бар. Мысалы, Үндістандағы "достық" сөзі - "Достык". "Мұхаббат" - қазақ тіліндегі "Махаббат", "жануар" - "джануар", "пияз"- "пияз" т.б. Үндістандағы жеті ұрпақтың өкілдерімен үйленуге тыйым салу, жаңа туған нәрестені туғаннан бастап шамамен 40 күн бойы бөтен адамдарға көрсетпеу сынды дәстүрлер де екі ел арасындағы мәдени ұқсастықтардың көрінісі [3,194].

Дегенмен де екі мәдениет арасындағы кейбір өзгешеліктер түсінбеушілік тудыруы мүмкін. Атап айтсақ, жалпы буддизм дініне сәйкес бар мәдениет – білім, ақиқат және даналық тыныш үнсіздікпен келеді деп мәлімдейді. Кейбір орыс ұлты мәдениетінен бойымызға сіңірген сөйлеу, мінез-құлықтың кейбір мәнерлері, сөйлеудің жылдам қарқыны, көп сөйлеу, шабуылдап сөйлеу сынды сәттер үнді студенттеріне жат қылық болып көрінуі мүмкін. Осы ретте, Ж.Б. Қоянбаев «Педагогика» атты еңбегінде адамда туа бітетін қасиеттер (шартты рефлексстердің фондысы – денені тік ұстап жүру, тілдің дамуы, ойлануға, еңбек етуге қабілеттілік, музыкаға бейімділік тағы да басқа іс-әрекеттері) нышан түрінде болады деп көрсетеді. Организмнің анатомиялық, физиологиялық ерекшеліктерінің дамуына қажетті табиғи мүмкіншіліктерді нышан дейміз. Нышан өздігінен дамымайды, оны дамыту тәрбиеге, әлеуметтік жағдайларға байланысты. Педагогика нәсілдік ерекшеліктер мен нышандардың ықпалын жоққа шығармайды, бірақ оларды жеке адамның дамуына шешуші фактор деп есептемейді деп атап көрсетеді [4,32].

Дәстүрлі түрде алып қарасақ, көбінесе тұлғааралық қарым-қатынас үшін сөйлеу этикетінің формулалары қиындық туғызады. Этикет – бұл ұлттық құбылыс. Бір халық арасында сыпайы деп саналатын нәрсе, екінші сұхбаттасушы үшін ұнамсыз көзқарас ретінде қалыптасуы мүмкін. Өзге елдердің студенттері үшін оқытушыны аты-жөнімен атау, басқа елдердегі қалыптасқан мәдениеттен ерекшеленетіндіктен бірашама қиындық туғызған. Сол себепті, Үндістаннан келген студенттер мұғалімге "мадам", "мырза", "оқытушы" сөздерін қолдану арқылы жүгінуді жөн көреді, өйткені аты-жөні мен әкесінің атын атау оқытушыны құрметтегендік болып саналады деп есептейді. Сонымен қатар, қазақ есімдерінің фонетикалық және грамматикалық күрделілігі де қиындық тудырады. Оқытушылардың өздері шетелдіктердің есімдерін дұрыс айтуда айтарлықтай қиындықтарға тап болады, өйткені көптеген тілдер мен мәдениеттерде жеке есімдерді қолданудың өте күрделі жүйесі бар. Тұлғааралық қарым-қатынаста әрбірімізге есіміміздің қалай дыбысталатынына бейжай қарамайтынымызды ескеру қажет. Бұл ретте айта кететін жайт, халықаралық топтағы және үнді студенттері үшін күнделікті өмірдегі негізгі қарым-

қатынас құралы орыс тілі болып табылады. Бұл өз кезегінде қазақ тілін меңгеру үрдісін баяулатуға әсер ететіні анық.

Шетелдік аудиториямен жұмыс істейтін лингвист-оқытушылардың жалпы тәжірибесі бойынша, екі мәдениет арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындау этностардың бір-бірін қабылдауына ықпал ететінін айғақтайды. Оның ішінде жалпыадамзаттық ортақ құндылықтарды да (отбасы, кәсіп, денсаулық және т.б.) қарастыруға болады. Әрине, тілді үйрену және дәрігер мамандығын игеру, адамды ұлттық-мәдени ойлау ерекшеліктерін, құндылық бағдарларын және т.б. көрсететін тілдік тұлға ретінде зерттеумен қатар жүреді. Дәл осындай түсінік арнасында шетелдік аудиторияда адамның өмір салтына байланысты мәселелер (салауатты өмір салты, зиянды әдеттер және т.б.) талқыланады.

Шетелдік студенттерге Қазақстандағы өзге ұлт өкілдерінің мәдениетімен ұштастыра отырып, көркем әдебиетпен таныстыру, олардың толерантты тілдік тұлғасын қалыптастыруға ықпал етеді. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытатын оқытушының жетістігі көбінесе аудиторияны қызықтыратын осы халықтардың мәдениаралық байланыстары туралы ақпаратты қаншалықты шығармашылықпен қолданатындығына байланысты. Мысалы, білім алушылардың көпмәдениетті өрісін қалыптастыруға жалпы әлемдік мәдениетке үлкен үлес қосқан белгілі жазушы, дәрігер, ғалымдардың (Авиценна, Рабиндранат Тагор, Махатма Ганди, Абай және т. б.) еңбектерімен таныстыру көп ықпал етеді.

Қазіргі уақытта лингводидактикада шетелдік оқу және кәсіби коммуникация бакалаврларын оқыту мәселелері белсенді зерттелуде. Ғылыми мәтіндердің белгілі бір типологияларының мысалдарымен, яғни кәсіби бағытталған оқытуға көп көңіл бөлінуде [5,58]. Бұл дегеніміз, қазақ тілін оқыту үрдісінде аталған мамандықпен байланысы әсіресе, медицина университеттері үшін өзекті. Медицина студенті үшін қазақ тілін мамандық тілі ретінде үйрену, оқыту үрдісіндегі басты ынталандырушы фактор болып табылады. Шетелдік медицина студенттерінің әдебиетке қарағанда биомедициналық бейіндегі оқулықтарға деген қызығушылықтарының жоғары екендігі анық. Медициналық мәтіндегі өзекті лексикалық және грамматикалық материал, медициналық емес мәтіндерге қарағанда тереңірек зерттеліп, жақсы игерілетіндігін көруге болады. Осы орайда зерттеуші Т.И. Трубникова студенттің білім алып жатқан негізгі мамандығына сай оңтайландырылған сөздіктің қажет екенін атап көрсетеді. Және ол сөздіктің энциклопедиялық және түсіндірме сөздік ретінде мамандардың жалпы әдістемелік нұсқауларымен құрастырылуы қажет екенін атап өтеді [6,114]. Мамандық бойынша оқу сөздігі тек қажет ғана емес, болашақ мамандарды оқытудың міндетті құралы болып табылады. Шетелдік студенттер оқудың кез-келген кезеңінде арнайы терминдерді немесе жаңа сөздерді түсіндіру үшін мұндай сөздікке үнемі жүгінуді қажет етеді.

Қазақстанға шетелдік студенттердің көпшілігі қарым-қатынас мәдениетін де, сөйлеуді де, тұрмыстық этикетті де білмей келеді. Осы ретте шетелдіктерді жаңа ортаға бейімдеу, мәдениетаралық қарым-қатынасқа үйрету білім беру қызметінің маңызды элементі болып табылады. Ол осы ретте оқытушының мінез-құлқы мен қарым-қатынасының маңыздылығын атап өтіп, қысым мен дидактикалық мазмұнда білім берудің қолайсыз екенін айтады. Яғни, оқытушы ерекше әдептілік танытып, өз мәдениетінен, шетелдік студенттерді алшақтататып, теріс көзқарас қалыптастырмайтындай білім беруі қажет. Керісінше мәдениеттерді өзара салыстыра отырып, сол арқылы ұлттар достастығын біріктіруге насихат жүргізуі қажет. Сонымен қатар, оқытудың өзара әрекеттесу үрдісінде оқытушы, шетелдік студенттердің жаңа ортаға, әсіресе жаңа елмен және оның мәдениетімен танысудың бастапқы кезеңінде сәтті бейімделуін оңтайландыру үшін, өздерінің мәдениаралық қарым-қатынас дағдыларын дамытуға дайын болуы керек.

Нәтижелер. Қазақ тілі – ағылшын тілінде сөйлейтін студенттер үшін шет тілі. Мұндай

білім беру жағдайында ағылшын тілі олар үшін делдал тілге айналады, бұл әсіресе филолог емес шетелдік студенттерге, атап айтқанда медицина студенттеріне қазақ тілін оқытуда ерекше маңызды. Осыған байланысты ағылшын тілін қазақ тілінде шет тілі ретінде сабақта қолдануға қатысты ұтымды тұстары анықталады. Пән мазмұны маңызды болмайынша ол пән бойынша білім мазмұны да маңызды бола алмайды. Ал пән көлемінде берілетін білімнің мазмұны маңызды бола тұра оны білім алушыға жеткізудің әдісі жетілмеген болса, онда сапалы білім беру мүмкін емес. Сондықтан пәнді оқыту әдістемесінің сапалылығы білім беру жүйесінде үлкен қызмет атқарады. Оқыту әдістемесінің жоғары деңгейде болуы білім беру сатыларының барлық кезеңдері үшін міндетті. Қазақ тілін жоғары мектепте оқыту ісін әдістемелік тұрғыда жеткілікті негіздеу аса маңызды [7, 65].

Шетелдік студенттердің алғашқы ағымы келе бастаған жылдары, оқытудың әртүрлі әдістері талқыланды. Соның ішінде делдал тілді қолдана отырып оқытудың тиімді тұстары саралана бастады. Алғашқыды қазақ тілі пәні оқытушылары оқу үрісін саналы-тәжірибелік әдіске сүйене отырып ұйымдастырды. Атап көрсетсек:

- тікелей әдіс, яғни студенттің берілген мәліметті бұлжылтпай қайталауы;
- саналы-салғастырмалы әдіс, студенттердің ана тілі мен қазақ тілін салыстырмалы түрде зерттеу;
- ұлттық-бағыттағы әдіс, студенттердің ана тілімен тіларалық салыстыруға негізделген;
- жазбаша сөйлеуге, оқуға үйретуге бағытталған грамматикалық-аударма әдіс, аудиовизуалды, суггестопедиялық және т.б. [8, 332].

Сондай-ақ шет тілін оқытудың интерактивті тәсілінің негізгі принциптері де мамандар тарапынан жіті зерттелінді. Аталған әдіске сай негізгі ерекшелігі - барлық студенттер үшін бірдей қызықты болып табылатын ақпаратты шет тілінде талқылап, әңгімелесу. Оқу үрдісінде оқытушының дәстүрлі рөлден, демократиялық еркін қарым-қатынас стиліне ауысуы да маңызды болып табылады [10, 87].

Аталған әдістердің барлығы тілдік құрамы әртүрлі гетерогенді топтарда, дайындық бөлімдерінде, қазақ тілі курстарында қазақ тілін үйренетін студенттерге арналған.

Уақыт өте келе әдістердің басым бөлігі біріктіріліп, коммуникативті тәсілге ауысты, нәтижесінде аталған әдістердің коммуникативті нұсқалары құрастырылды. Бұл әдістегі басымдылық сөйлеу дағдыларының табиғи қалыптасуына әсер ететін сөйлеу әрекеттерінің барлық түрлерін қолдануға бағыттылған.

Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың заманауи әдіснамасының негізгі талабы - ағылшын тілін делдал тіл ретінде қолдануды қамтамасыз ететін коммуникативті сипатты сақтап қалу. Сол себепті қазақ тілін шет тілі ретінде оқытатын оқытушылардың бірнеше тілді, әсіресе ағылшын тілін меңгеруге көбірек көңіл бөлуі қажет. Білім беру және мәдениетаралық коммуникация саласында қызмет атқарғандықтан, заманауи маман уақыт талабына сай болу үшін қандай да бір шет тілін меңгеруі тиіс. Бұл талапты орындау арқылы оқытушы студенттің жеке басының дамуына және мәдениаралық қарым-қатынасының ұтымды орнығуына ықпал ете алады.

Қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту үрдісінде делдалдық тілді ұтымды пайдалану, студенттерге оқу материалын тиімді игеруге, жаңа білімді тез игеруге көмектесетінін атап өткен жөн. Көптеген әдіскерлер грамматикалық материалды делдал тілде жүргізудің артықшылықтарын, атап айтқанда, грамматиканы игеруді едәуір жеңілдететінін, оқу уақытын үнемдеуге көмектесетінін, осылайша ұтымды нәтиже беретінін мойындайды. Оқу үрдісін, әсіресе ересек аудиторияға грамматиканы делдал тілде түсіндірмеу – қазақ тілін меңгеру үрдісін баяулатуы және қиындатуы мүмкін. Мысалы, қазақ тіліндегі септік атауларын және оларды қолдану ережелерін ағылшын тілді аудиторияға ағылшын тілінде түсіндірсе, студенттер анағұрлым жақсы қабылдайды. Сондай-ақ оқытушының қазақ тілі алфавитін, кейбір терминдерді (әріптер, дыбыстар, дауысты дыбыстар, дауыссыз

дыбыстар, ашық, жабық дауысты дыбыстар, қатаң, ұяң, үнді дауыссыз дыбыстар, буынды) делдал тілде түсіндіре отырып, қазақ тіліне аударуы өте ұтымды әдіс болады. Аталған әдістер, аударма, семантизация әдісі ретінде ғылыми сөйлеу стилінің арнайы терминологиялық лексикасы мен лексикограммалық құрылымын зерттеуде өте тиімді болып табылады.

Оқыту тәжірибесіне сүйенсек, бастапқы кезеңде ағылшын тілді студенттермен делдал тілде сабақ өткізу оң нәтиже берген. Әрине, студенттің дайындық деңгейі неғұрлым жоғары болса, оның тілдік қабілеттері мен тіл үйренуге деген ынтасы неғұрлым дамыған болса, делдал тілді қолдану қажеттілігі де соғұрлым аз болады. Мұндай жағдайларда делдал тілді ұдайы қолдану бес-алты сабақпен шектеледі, содан кейін оны қолдану қарқындылығы біртіндеп төмендейді. Оқытушы семантизацияның көрнекі құралдары арқылы (оқулықтың суреттері, фотосуреттер, заттар, қозғалыстар) тек қазақ тілі құралдарын қолдануға тырысады. Бұл ретте оқытушыға оның шеберлігі, тәжірибесі мен шығармашылық көзқарасы да көмектеседі. Делдал тілді қолдана отырып, қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесі оқытудың бастапқы кезеңі үшін жасалынғанымен, орта және дамыған кезеңдерде де сәтті қолдануға болады. Әсіресе, біртекті тілдік құрамды топтарды оқытуда тиімді. Мұндай жағдайларда бұл әдіс оқытудың қарқындылығы мен тиімділігінің едәуір артуын қамтамасыз етеді, өйткені аталған әдіс оқу материалының үлкен көлемін қамтуға, оқу уақытын қысқартуға, оны дәлірек және тез қабылдауға және терең игеруге, ана тілінің теріс әсерлерін болдырмауға мүмкіндік береді.

Медицина университетін ағылшын тілінде оқу бағдарламасын таңдаған Үндістан, Пәкістан, Бангладеш, Судан және басқа да жақын және алыс шет елдерден келген студенттерді оқыту кезінде қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда ағылшын тілін қолданып оқыту әдістемесі кеңінен қолданылады. Бұл әдіс жаңа тілдік ортаға бейімделу үрдісін тегістеу және жеңілдету үшін қолданылады. Жұмыс атқаратын контингент - бірінші курсқа оқуға келген 17-18 жастағы Үнді, Пәкістандық студенттер - шет тілін, яғни қазақ тілін қабылдау тұрғысынан деңгейі төмен контингент. Оқытудың бастапқы кезеңінде, шетелдік студенттердің қазақ тілін меңгерудің нөлдік деңгейінде болуы, түркі тілдері, кириллица жазуынан бейхабар болуы, бұның барлығы қазақ тілін меңгеруге деген қиындықтарын тудырады.

Алайда студенттердің Қазақстандағы дәрігер мамандығы дипломын алуға деген ұмтылыстары, қазақ тілін болашақ мамандықтың тілі ретінде және қарым-қатынас құралы ретінде қарастыруы оқуға деген ынталарын қалыптастырады. Бұл өз кезегінде қазақ тілін қабылдауға психологиялық дайындықты қамтамасыз етеді. Бастапқы кезеңде делдал тілді қарқынды қолданып, уақыт өте келе қолдану мөлшерін азайтып оқыту, білім берудің инновациялық нысаны болып табылады. Сонымен қатар, шетелдік студенттердің Қазақстан университетіндегі қазіргі оқу жағдайында тез лингвистикалық бейімделуіне ықпал етуіне көмектесетін және оқу уақытын ұтымды пайдаланатын тәсіл болып табылады.

Делдал тілді қолдану сонымен қатар бірінші оқу жылының ағылшын бөлімі студенттерімен сыныптан тыс жұмыс жүргізгенде, тәрбиелік сипаттағы мәселелерді шешуге тиімді көмек көрсетеді. Ағылшын тілін білетін кураторлар студенттерге Қазақстан аумағындағы жеке және лингвистикалық, аймақтық және мәдени сипаттағы қауіпсіздік ережелерін түсіндіруі, олардың шетелдік ортаға ертерек әлеуметтік-мәдени бейімделуіне ықпал етеді.

Осылайша, осы бағыттағы жұмыс тәжірибесі, қазақ тілін шет тілі ретіндегі оқыту үрдісінде делдал тілді қолдану, шетелдік студенттерді оқытуға қойылатын жаңа талаптар жағдайындағы міндеттерді шешуге, тиімді оқу үрдісін ұйымдастыруға септігін тигізетін ұтымды инновациялық әдіс деуге негіз бар. Қазақстандағы медициналық білім алудың жыл сайын шетелдік студенттер арасында танымал бола бастауы заман ағымына сай білікті мамандарды даярлау қажеттілігіне әкелетіндігі сөзсіз. Осы тұста шетелдік

студенттердің, әсіресе бірінші курс студенттерінің, оның ішінде білім, ғылым және клиникалық бағытта білім алатын медицина студенттерінің жаңа ортаға бейімделу үрдісін барынша жеңілдетуде, ең алдымен, қазақ тілі пәні оқытушыларының алатын орны ерекше. Медициналық университеттерде шетелдік студенттердің әлеуметтік-психологиялық бейімделуін зерттей отырып, сол елдің тілін шетелдік студенттерге барынша тез қабылдауына жәрдемдесу, үйрету, ол тек елімізде ғана емес, әлемдік қоғамдастықта жоғары сапалы медициналық кадрларды даярлауға қажеттіліктің артуымен байланысты.

Қорытынды. Сонымен, шетелдік медицина студенттерімен жұмыс істейтін оқытушылар тек кәсіби білімді ғана емес, сонымен қатар лингвосоциумды педагогикалық басқару дағдыларына да ие болуы қажет. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда педагогикалық стратегияларды қолдану түрлері сан қырлы. Тек оны әдістемелік сауатты көзқарас арқылы оқыту үрдісін күшейтіп, студенттердің мүмкіндіктері мен күтілетін нәтижелеріне қарай бейімдеп, ұтымды қолдана білу қажет. О.Д. Митрофанова «Научный стиль речи: проблемы обучения» атты еңбегінде кез келген техникалық немесе медициналық ЖОО-да тіл пәндерінің жетекші пән емес екендігін ұмытпауымыз қажет екенін атап өтеді. Негізгі білім берудегі мақсат - кең ғылыми ой-өрісі бар, білімді, білікті мамандарды тәрбиелеу екенін атап көрсетеді [9,198]. Сәйкесінше, оқытушылардың оқу үрдісін осы мақсатқа сүйене отырып ұйымдастырғаны абзал. Бұл ретте болашақ жоғары білікті мамандарды жалпы педагогикалық қағидаттарға негіздей отырып даярлау өте маңызды болып табылады. Оның ішіндегі ең маңыздысы – оқыту мен тәрбиенің бірлігі қағидасы. Дәрігерлік – бұл дәрігердің өзінің кәсіби міндеттерін орындап қана қоймай, сонымен қатар моральдік және этикалық-деонтологиялық мәселелерді шешетін ерекше қызмет түрі екенін ескере отырып, медициналық студенттің жеке басын қалыптастырудағы тәрбиелік компонент міндетті болып табылады. Медициналық пәндердің тілін оқытудың тиімділігі көбінесе оқу процесін әдістемелік сауатты пәнаралық үйлестірумен байланысты болып келеді. Кафедрааралық және кафедраішілік оқу, оқу-әдістемелік құралдар мен бағдарламаларды құру арқылы шетелдік студенттердің кәсіби даярлығының жоғары сапасына қол жеткізуге болады. Аудиториялық және аудиториядан тыс жұмыстардың аталған барлық түрлері медициналық студенттерді халықаралық топтарға біріктіреді. Бірлескен іс-шаралар барысында тұлғааралық қатынастар жақсарайды, студенттер арасындағы қайшылықтар тегістеледі, бұл олардың сөйлеу белсенділігінің артуына ықпал етеді және шет тілдік ортада әлеуметтік-мәдени бейімделу үрдісін тездетеді.

Әдебиеттер

1. Статистика системы образования Республики Казахстан. //Национальный сборник Astana – 2014. – Астана, 2014, – 109 б.
2. Баженов Д.В., Иванов А.Г., Мирзоева В.М. Психолого-педагогические факторы успешности подготовки иностранных учащихся в медицинском вузе // Высшее образование в России. 2011, №11. 70–76 с.
3. С. Ә. Тортаев. Орта ғасырлардағы Азия және Африка тарихы.— Алматы: Нұр-пресс, 2009. – 400 б.
4. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. Университеттер студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы, 2002. – 384 б.
5. Пугачев И.А. Профессионально ориентированное обучение русскому языку как иностранному: теория, практика, технологии. Монография. – Москва: РУДН, 2016. – 483 с.
6. Трубникова Т.И. Влияние особенностей языка специальности на характер учебных пособий при профильно-ориентированном обучении русскому языку. Дисс. канд. педагог, наук. М., 1988. – 216 с.
7. Күзекова З., Жусанбаева С., Жарқынбекова Ш., Әлімбек Г. Қазақ тілі. Оқу құралы. – Алматы: Раритет, 2008. – 201 б.
8. Фомина Т. К. Социолингвистические аспекты обучения иностранных студентов на

отделении с частичным преподаванием на английском языке //Гуманитарное образование и медицина: сборник науч. тр. ВолГМУ. – Волгоград, 2003. – 330-335 с.

9. Митрофанова О.Д. Научный стиль речи: проблемы обучения. – Москва, Русский язык, 1976. – 200 с.

10. Пассов Е.И., Кузовлев В.П., Коростелев В.С. Цель обучения иностранному языку на современном этапе развития общества. Общая методика обучения иностранным языкам: Хрестоматия / Под ред. А.А. Леонтьева. – М., 1991.

М.Д. ЖОРОКПАЕВА, А.А. ОРАЛБЕКОВА

Медицинский университет Семей, Семей, Казахстан

Н.Х. ШАДИЕВА

Евразийский гуманитарный институт, Астана, Казахстан

СПЕЦИФИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ КАЗАХСКОГО КАК ИНОСТРАННОГО В МЕДИЦИНСКОМ ВУЗЕ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности обучения иностранных студентов-медиков, описывается специфика организации учебного процесса и новые формы преподавания. Авторы обосновывают положение о том, что использование языка посредника является инновационной формой обучения и содействует успешной лингвистической и социальнокультурной адаптации студентов-иностранцев в современных условиях обучения в Казахском вузе. Исследование этой проблемы, проведенный авторами в рамках данного направления, указывает о том, что успешность работы преподавателя зависит насколько творчески учитель применяет методы педагогического управления предоставленным лингвоэтносоциумом. Значительную роль в медицинском вузе при этом играет связь обучения любого предмета с получаемой специальностью, в связи с чем язык медицинской науки становится, во-первых, основным мотивирующим фактором в обучении, во-вторых, расширяет объем профессиональной коммуникации, содействует инкультурации иноязычного человека как казахскую действительность, а значит, упрощает решение социопсихологических проблем. Также в статье обсуждаются основные методы адаптации иностранных студентов: психологические, социальные, этнические. Введение иностранных студентов в академические группы с казахскими студентами способствует лучшему усвоению установленного университетского порядка, осмыслению и усвоению новых культурных контекстов и смыслов вместе с ценностями новой социокультурной среды. Активное вовлечение иностранных студентов в учебно-воспитательный процесс формирует личность студента. Также затрагивается вопрос о повышении мотивации к изучению казахского языка иностранных студентов-медиков в связи с необходимостью использования его в качестве инструмента для овладения будущей специальностью. В данной статье авторы отмечают особую значимость и преимущества использования языка-посредника, а также рассматривает опыт использования языка-посредника в преподавании. Данные вопросы авторы статьи рассматривают, опираясь на многолетний опыт преподавательской работы с иностранными обучающимися в медицинском вузе.

Ключевые слова: зарубежные обучающиеся, опыт педагогов-лингвистов, формирование толерантного сознания, медицинский ВУЗ, педагогические управленческие навыки, коммуникативная компетенция, язык-посредник, адаптация.

M.D. ZHOROKPAEVA, A.A. ORALBEKOVA

Semey Medical University, Semey, Kazakhstan

N.SHADIYEVA

Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

SPECIFICITY PROFESSIONAL AND TEACHING ACTIVITIES OF KAZAKH AS A FOREIGN TEACHER IN A MEDICAL UNIVERSITY

Abstract. The article discusses the features of teaching foreign medical students, describes the specifics of the organization of the educational process and new forms of teaching. The authors substantiate the position that the use of the language of the intermediary is an innovative form of education and contributes to the successful linguistic and socio-cultural adaptation of foreign students in modern conditions of study at a Kazakhstani university. The study of this problem, conducted by the authors within this direction, indicates that the success of the work of a teacher depends not only on learning the language simultaneously with the study of a person as a linguistic personality, but also on how creatively the teacher applies the methods of pedagogical management of the provided linguoethnosociety. At the same time, a significant role in a medical university is played by the connection between teaching the discipline and the specialty received, in connection with which the language of medical science becomes. Firstly, the main motivating factor, and secondly, it expands the volume of professional communication, contributes to the enculturation of a foreign-speaking person into the Kazakh reality, and therefore, simplifies the solution of socio-psychological problems. The article also discusses the main methods of adaptation of foreign students: psychological, social, ethnic. The introduction of foreign students into academic groups with Kazakh students contributes to a better assimilation of the established university order, comprehension and assimilation of new cultural contexts and meanings along with the values of the new socio-cultural environment. The active involvement of foreign students in the educational process forms the personality of the student. It also touches upon the issue of increasing the motivation to study the Kazakh language of foreign medical students in connection with the need to use it as a tool for mastering the future specialty. In this article, the authors note the special significance and benefits of using an intermediary language. The authors of the article consider these issues based on many years of teaching experience with foreign students at a medical university.

Keywords: foreign students, experience of linguists, formation of tolerant consciousness, medical university, pedagogical management skills, communicative competence, intermediary language, adaptation.

References

1. Statistics of the education system of the Republic of Kazakhstan // National collection. – Astana, 2014. – Astana, 2014. – 109 p.
2. Bazhenov D.V., Ivanov A.G., Mirzoeva V.M. Psychological and pedagogical factors of successful training of foreign students in a medical university // Higher education in Russia. – 2011. No. 11. 70-76 p.
- 3 C. Ə. Tortaev. History of Asia and Africa in the Middle Ages. – Almaty: Nur-press, 2009. – 400 p.
- 4 Koyanbaev Zh.B., Koyanbaev R.M. Pedagogy. Textbook for university students. – Almaty, 2002. – 384 p.
- 5 Pugachev I.A. Professionally oriented teaching of Russian as a foreign language: theory, practice, technology. Monograph. – Moscow: RUDN University, 2016. – 483 p.
- 6 Trubnikova T.I. Influence of specialty language features on the nature of teaching aids in profile-oriented teaching of the Russian language. Diss. cand. teacher, science. – M., 1988. – 216 p.

7. Kuzekova Z., Zhusanbaeva S., Zharkynbekova Sh., Alimbek G. Kazakh language. Tutorial. – Almaty: Raritet, 2008. – 201 p.

8. Fomina T. K. Sociolinguistic aspects of teaching foreign students at the department with partial teaching in English // Humanitarian education and medicine: a collection of scientific. tr. VolGMU. – Volgograd, 2003.– 330-335 p.

9 Mitrofanova O.D. Scientific style of speech: learning problems. – Moscow, Russian language, 1976. – 200 p.

10. Passov E.I., Kuzovlev V.P., Korostelev V.S. The purpose of learning a foreign language at the present stage of development of society. General Methods of Teaching Foreign Languages: Reader / Ed. A.A. Leontiev. – M., 1991.

Авторлар туралы мәліметтер:

Жорокпаева Мейрамгүл Досанқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты
Семей медицина университетінің доцент.м.а, Семей,Қазақстан

Жорокпаева Мейрамгүл Досановна – кандидат педагогических наук, и.о. доцента
Медицинского университета Семей, Семей,Қазақстан

Zhorokpaeva Meiramgul Dosanovna–Semey Medical University, a.p of the Department
of General education disciplines, candidate of pedagogical sciences. Semey, Kazakhstan,

Оралбекова Айсара Аянқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Семей
медицина университетінің аға оқытушысы, Семей, Қазақстан

Оралбекова Айсара Аянқызы – магистр гуманитарных наук, старший
преподаватель Медицинского университета Семей,Семей, Казахстан.

Oralbekova Aisara Ayankyzy – master of arts, Semey Medical University, Semey,
Kazakhstan.

Шадиева Нұргүл Хамзаханқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Еуразия
гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан

Шадиева Нургуль Хамзахановна – кандидат педагогических наук, доцент
Евразийского гуманитарного института, Астана, Казахстан

Shadiyeva Nurgul Hamzahanovna – Candidate of Pedagogical Sciences, docent of the
Eurasian Numanities Institute, Astana, Kazakhstan

Халықаралық жоғары мектеп ғылым академиясының академигі, Қазақ білім академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Амангелді Құсайын-ұлы көзі тірі болғанда 80 жасқа толар еді.

А.Құсайынов 2007 жылдан бастап өмірінің соңына дейін, өзі ұйымдастырып, қалыптастырған Еуразия гуманитарлық институтының ректоры қызметін абыроймен атқарды.

АМАНГЕЛДІ ҚҰСАЙЫНҰЛЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҰЛТТЫҚ МОДЕЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҰСТАНЫМЫ

Амангелді Құсайынұлы - еліміздің білім беру саласында ұзақ жылдар бойы білікті басшы, шебер ұйымдастырушы ретінде абыройлы қызмет атқарды.

Қай кезеңде болсын жоғары білім беру саласын заман ағымына ілестіріп, сапалы маман дайындау ісіне жауапкершілікпен қарады. Бүгінгі студентті ертеңгі маман ретінде қабылдап, «студент-педагог» бағытын дамыту қажеттілігін алға шығарды. Болашақ маманды өзі оқып жүрген орнында қалыптастыру үшін жүйелі бағыт-бағдар беріп, негізгі оқу пәндерін оқытудың мазмұны мен әдістемесін заман ағымына сай мұғалімнің кәсіби даярлығына бағыттап бейімдеу керектігін алға тартты.

Студент-педагогтың білім, білік дағдысы ғана емес, мектеп оқушыларымен қарым-қатынас кезінде кездесетін түрлі: стандартты, типті, жанжалды, күтпеген жағдаяттарды шешу жолдарын үйрету керектігіне де баса назар аудартып, «Мұғалімнің саяси-идеялық және адамгершілік ұстанымы оның тәрбие жұмыстарында айқын көрінуі тиіс» [1, 410] - деп кәсіптік-педагогикалық іс-әрекеттердің модельдерін жасауды ұсынды.

Қазіргі заман мұғалімі психология немесе педагогиканың не екенін біліп қана қоймай, бұл жөніндегі білімін оқыту мен тәрбиелеуде қолдана алуы маңызды екенін, аталған бағыттар мұғалімнің іс-әрекетінде көрінбесе, онда оқушылардың оқуды қабылдауында педагогикалық ойлауы төмен болатынын байқап, бағамдағаны 2005 жылы «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған «Мұғалім және уақыт тынысы» [2] атты мақаласында байқалады. Соңғы жылдары Білім және ғылым министрлігі педагогикалық бағыттағы мамандықтарға педагогика мен психология пәндерін тереңдете оқытуды назарға алып, ұлттық кешенді тестілеуге педагогика мен психология пәндерінен сұрақтар енгізуі, мұғалім болмысын қалыптастыру қажеттілігінен туса керек. Демек, А. Құсайынұлының ертеден ойлап, жұрт назарына ұсынған педагогқа қажетті құзыреттіліктер бірте-бірте қолданысқа еніп келеді. Бұдан ғалымның қай кезеңде болсын, заман көшін әсіресе, білім мен ғылымның бағыт-бағдарын ертеден болжап, өзекті мәселелерге талдап-таразылап барып тұщымды ой, өткір сын айта алатынын байқаймыз.

Амангелді Құсайынұлы жоғары оқу орындарындағы білім беру үрдісіне ғана емес, орта білім беру ұйымдарының ұлттық моделі болу керектігін айтады. «Ұлттық модель» ұғымында, негізінен, білім берудің «формасы» (пішіні, үгісі, құрылымы) мен мазмұнының (білім стандарттарының, бағдарламаларының, оқу жоспарларының) бірлігі төңірегінде әңгіме қозғалады» [1, 413] - дейді де, ұлттық рухты, тіл мен ділді ұясында жоюдың аса жойқын жолы бастауыш мектеп екенін баса айтып, ұлт бесігін қалыптастырудың жолдарын көрсетеді.

Дамыған алдыңғы қатарлы елдердегі бастауыш мектептерді оқытудың жүйесін мысалға ала отырып, «*Жапонияда 6 жыл бойы бастауыш мектепте бірде-бір шет тілдері оқылмайды. Сөйтсе де, шет тілдерін меңгеруден қалып бара жатқан тағы да жапондықтар жоқ. Бастауыш мектебінің алғашқы екі жылындағы тәлім-тәрбие жұмыстары балалардың жас ерекшеліктеріне қарай ұйымдастырылады*» [1, 418] - деп, балалардың дені сау, оқудағы қадамы жемісті болуы үшін әлем елдерінің басым көпшілігі қолданып отырған 5-6 жылдық бастауыш мектеп моделін құруды ұсынады. Яғни, ұлттың тілі мен ділін сақтау үшін, бастауыш мектепте ана тіліне басымдық беріп, ал бөгде тілдерді мектептің орта буынынан бастап оқыту жемісті болатынына нақты дәлелдер келтіреді. Атап айтсақ:

- балабақша мен бастауыш мектепте ана тілінде сөйлеу, ойлау, жазу, сызу дағдысы берік қалыптаспаса, жас баланың ой-өрісін дамытуда тежелу, тұтығу процесін туғызады;

- педагогикалық психологияның бүкіл әлем мойындап, басшылыққа алып отырған «*тұлғаның ой-өрісін баспалдақтап дамыту теориясына*» сәйкес оқыту мен тәлім-тәрбие үрдістерін ұйымдастыруы шарт;

- баспалдақтап дамыту теориясы ең әуелі бір тілді – ана тілін толық меңгеруді, ал содан кейін оған сүйене отырып, екінші тілді, оларға сүйеніп үшінші тілді игеруді жүктейді.

Бұл А.Құсайынұлының білім саласын дамыту жолындағы ұзақ жылғы тәжірибеден туған ұтымды тұжырымдары десек те болады.

А.Құсайыновтың 2008 жылы ұлт газеті Егемен Қазақстанға шыққан «*Білім берудің ұлттық моделін дұрыс тандай алдық па?*» [3] атты мақаласында айтқан «*ұлт бесігі*» бастауыш туралы айтқан ойы, бүгінде шешімін тапқандай. Мәселен, биылдан бастап мектеп табалдырығын аттаған 1-сынып оқушыларына ағылшын мен орыс тілі оқытылмайды. Бұл жөнінде оқу – ағарту министрі А. Аймағамбетов: «*Зерттеулер мен талдаулар жүргізгеннен кейін біз бірінші сынып оқушысына бірден 3 тілді меңгеру қиын екенін көрдік. Бұл – тиімсіз. Біз бұл мәселеге қатысты шешім қабылдадық. Енді қазақ тілінде оқитын мектептерде 1-сынып оқушысы бір ғана тілді, яғни қазақ тілін меңгереді. Біз баланың алдымен өз ана тілінде оқуды және жазуды үйренуі үшін тиісті жұмыс жүргізіп жатырмыз. Екінші сыныпта бағдарламаға орыс тілі, үшінші сыныпта ағылшын тілі қосылады*» [4] - деп түсіндірді. Демек, дамыған елдердегі «*баспалдақтап оқыту*» жүйесінің ұлт ұрпағын қалыптастыруда пайдалы болары анық. Қашанда жаңашылдыққа ұмтылатын А.Құсайынұлының еңбектерінен білім әлеміндегі өзгерістерге баса назар аударып, қай кезеңде болсын уақыт талабына сай, білім берудің ұлттық моделін қалыптастыру бағыттарын көрсетіп отырғанын байқаймыз. Демек, білім мен жоғары ғылымға реформа жүргізу кезінде «*Білім жолы – өркениет жолы*» [5, 35] - деп білетін, А.Құсайынұлының қағидалары мен тұжырымдарына назар аудару артық етпейді.

Білім мен ғылымды дамыту жолында үздіксіз қызмет еткен ғалымның: «*Білімсіз, ғылымсыз ел - тұл, білім мен ғылым - адамның қос қанаты*», «*оқыған, білімді адам уақытынан оза жүретіні ақиқат*», «*ағашты діңі қалай көркейтсе, адамды білімі солай көркейтеді*», «*білімді адам ғана өткенге үңіліп, болашақты болжай алады*», [5, 35] - деген ғибратты ойлары санаға сілкініс берері анық.

Әдебиеттер:

1. Құсайынов А. Өмір иірімдері. – Астана: Фолиант, 2012. - 424 б.
2. Құсайынов А. Мұғалім және уақыт тынысы. // Егемен Қазақстан, 2005.
3. Құсайынов А. Білім берудің ұлттық моделін дұрыс таңдай алдық па?. // Егемен Қазақстан, 2008.
4. 1-сынып оқушылары тек қазақ тілін меңгеретін болады. <https://egemen.kz/article/314463-1-synyp-oqushylary-tek-qazaq-tilin-menheretin-bolady>
5. Құсайынов А. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. - 316 б.

Техникалық редакторлар: М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев
Компьютерде беттеген: М.С. Қарибаев

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
2022. – 4. – Астана: ЕАГИ. 201 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.